

DYONDZO YA TIN'WANA TA TINOVHELE TA XITSONGA: 1938 - 1998

hi

HLUPHEKA AMOS MACHETE

DYONDZO YO FIKELELA SWILAVEKO SWA DIGIRI

ya

"MASTER OF ARTS"

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

eka

"FACULTY OF ARTS"

EYUNIVHESITI YA N'WALUNGU

MULETERI : PROF. NCP GOLELE
LEMBE : 2001

2001-23

DYONDZO YA TIN'WANA TA TINOVHELE TA XITSONGA: 1938 - 1998

by

HLUPHEKA AMOS MACHETE

SUBMITTED IN FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS

FOR THE DEGREE

of

MASTER OF ARTS

in the

DEPARTMENT OF XITSONGA

IN THE FACULTY OF ARTS

at the

UNIVERSITY OF THE NORTH

SUPERVISOR : PROF. NCP GOLELE
YEAR : 2001

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa **DYONDZO YA TIN'WANA TA TINOVHELE TA XITSONGA: 1938 - 1998** i ntirho lowu wu nga wa mina, matsalwa lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

Signature: Date 30/08/2001

DECLARARTION

I declare that **DYONDZO YA TIN'WANA TA TINOVHELE TA XITSONGA: 1938 - 1998** is my own work and that all sources I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references.

Signature: Date 30/08/2001

XIKHENSO

Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka vanhu lava landzelaka:

Ndzi khensa muleteri wa mina Professor N.C.P. Golele eYunivhesiti ya N'walungu, loyi a nga ndzi letela hi ndlela leyinene eka dyondzo leyi. Vutivi bya yena bya matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga byi pfunete swinene eka ntirho lowu, ku fikela loko wu fika emakumu.

Ndzi tlhela ndzi khensa na Tatana N.E. Nxumalo, ku va a ndzi hlohloterile kun'we ni ku va a vile makomba-ndlela ku katsa ni ku ndzi lulamisela swihoxo eka ndzavisiso lowu.

Ndzi khensa valeteri va Xitsonga eYunivhesiti ya N'walungu, ku va va swi kotile ku ndzi pfuneta hi tin'wana ta timhaka ta nkoka eka ntirho lowu leti a ti hlengeletwa hi ku burisana na vona eka swiyenge swo hambana swa novhele.

Ndzi khensa hinkwavo va ka Machete (Tinghala), Raseala (Tingwenya) kun'we ni maxaka ku va va swi kotile ku ndzi pfuna kun'we ni ku ndzi khutaza swinene eku tsariweni ka disethexini leyi.

Ndzi khensa Tat. M.P. Mkhabela, Tat. S.T. Khosa, Tat. M.A. Ndleve, Tat. S.T. Maringa, Tat. S.V. Mabunda na Tat. G.W. Machete ku va va ndzi pfunile ni ku va va ndzi hlohloterile ku dyondza gigiri leyi.

Ndzi khensa malume Piet N'wa-Misisi Raseala kun'we ni vana va yena Silas na Amos lava nga ndzi hlayisa hi ndlela leyi Manana Pulane Raseala na kokwana Mamuruvula Mahasha a va ndzi hlayisisa xiswona, Xikwembu xi nga si va vitana. Xikwembu a xi mi katekisi ku fikela loko mi tshovela mihandzu leyi mi yi byaleke.

Ndzi Khensa na swichudenikulorhi Mulungu John Madalane na S.G. Manyusa ku va va ndzi khutazile leswaku ndzi nga heli matimba kun'we ni ku ndzi pfuna hi swilo swo

hambana ni tindlela to hambana.

Ndzi ba mandla ndzi tlhela ndzi vuyelela eka Martin Hlupheka Amos Machete loyi hi vutivi bya yena bya khomphuyuta a nga thayipha kun'we ni ku lulamisa swihoxo hi nkarhi wu ri wuntsongo.

Xo hetelela ndzi khensa Xikwembu lexi xi nga ndzi nyika matimba kun'we ni vutivi bya ku tsala disethexini leyi.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to the following persons:

My supervisor, Professor NCP Golele, of the Department of Xitsonga at the University of the North. Her constructive comments and criticism and her knowledge of literature have been helpful to me and made the completion of this study possible.

Mr N.E. Nxumalo, for the guidance, encouragement and helpful suggestions for the completion of this dissertation and finally, assisting me with the proofreading and editing of this dissertation.

Lecturers of the Department of Xitsonga at the University of the North, for the fruitful discussions I had with them on various aspects of the novels and the information they provided me during the field work have been of great importance in preparing this thesis.

The Machetes (the Lions), The Rasealas (the Crocodiles) and relatives, for their assistance and encouragement towards this study.

Mr MP Mkhabela, Mr S.T. Khosa, Mr M.A. Ndleve, Mr S.T. Maringa, Mr S.V. Mabunda and Mr G.W. Machete for assisting and encouraging me to study this degree.

My uncle Piet N'wa-Misisi Raseala and his two sons Silas and Amos, for taking care of me like what Pulane Raseala and Mamuruvula Mahasha were doing to me before God called them during the course of this study. May God bless them until they harvest what they have planted.

My classmates, Mulungu John Madalane and S.G. Manyusa, for their encouragement, constant support and assisting me with different things in different ways.

Martin Hlupheka Amos Machete for his expertise in typing and re-typing of the dissertation within a short period of time.

The Lord who gave me strength and knowledge for the completion of this work.

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga leti nga hlawuriwa eka malembe ya 1930 ku fikela 1998. Leswi swi ta paluxa nkoka wa tona ni leswaku i matsalwa ya muxaka muni ku katsa ni loko ku vile ni ku ya emahlweni eka vutsari bya tinovhele ta Xitsonga. Leswi swi ta kota ku fikeleriwa loko ku karhi ku kaneriwa swin'wana swa swihlawulekisi swa nkoka swa novhele.

Ndzima ya 1 i ya vuxokoxoko bya ntirho lowu hinkwawo. Eka yona ku kombisiwa tinovhele leti nga hlawuriwa ku xopaxopiwa kun'we ni swihlawulekisi swa ku hlawuriwa ka tona swo hambana. Ku tlhela ku kombisiwa na manghenelo lama katsaka xikongomelo, nsusumeto lowu katsaka milavisiso leyi nga endliwa etiyunivhesiti to hambana laha ku endliwaka Xitsonga. Maendlelo, xivumbeko xa dyondzo leyi, matimu ya tinovhele ta Xitsonga ni minkongomelo ya tona, swa kombisiwa na swona. Ku tlhela ku kombisiwa tinovhele leti ti nga tlhomiwa risiva ra ndzhangelo. Ku nyikiwile na tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu kun'we ni swin'wana swa swiphemu swa tsalwa rin'wana ni rin'wana leri nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa eka ntirho lowu.

Ndzima ya 2 yi hlawula tinovhele timbirhi eka malembe ya 1938-1939 kun'we ni ya 1940-1949, ti dyondziwa ti tlhela ti xopaxopiwa. Novhele yin'wana na yin'wana yi hela hi nkatsakanyo. Ndzima leyi na yona yi hela hi nkatsakanyo wo angarhela.

Eka ndzima ya 3 ku hlawuriwile tinovhele tinharhu eka malembe-khume ya 1950-1959 kun'we ni ya 1960-1969. Na kona kwala ku tlhela ku nyikiwa nkatsakanyo wa novhele yin'wana na yin'wana ku katsa ni nkatsakanyo wa ndzima hinkwayo.

Ndzima ya 4 yi dyondza ni ku xopaxopa tinovhele timbirhi leti nga hlawuriwa eka malembe-khume ya 1970-1979. Emakumu ka novhele yin'wana na yin'wana ku ni nkatsakanyo wa yona, ivi ndzima ya tona yi hela hi nkatsakanyo wa ku yi angarhela.

Eka ndzima ya 5 ku hlawuriwile tinovhele timbirhi eka malembe-khume ya 1980-1989. Hinkwawo ka wona ya hela hi minkatsakanyo, ivi ku landzela nkatsakanyo wa ndzima hinkwayo.

Eka ndzima ya 6 ku hlawuriwa tinovhele tinharhu ti dyondziwa no xopaxopiwa eka leti nga tsariwa eka malembe-khume ya 1990-1998. Novhele yin'wana na yin'wana yi hela hi nkatsakanyo. Eku heleni ka ndzima leyi ku nyikiwile nkatsakanyo hi ku angarhela.

Ndzima ya 7 i ya ku dlayiseta ntirho hinkwawo wa ndzavisiso lowu. Ku ta kombisiwa leswi swi kumiweke eka dyondzo leyi kun'we ni swibumabumelo.

SUMMARY

The main aim of this study is to study and analyse some of the Xitsonga novels written from 1938 to 1998, to determine the nature and quality of the novels in terms of what the authors write about, and the way in which they are expressing their ideas. It will also determine whether there is development as far as the quality of the novels is concerned. There will be a selection on the basis of criteria which will include among others, the analysis of themes, characters, milieu, and other aspects of the novels. The reasons of selecting these novels will be given at the beginning of each chapter. This dissertation is divided into 7 chapters.

Chapter 1 is a general introduction which shows the selected novels chosen from different decades. The main aim of the study and the motivation behind it which includes a survey of relevant critical studies, are also given. This chapter also reveals the methodology and the scope of the research. The history of the Xitsonga novels and their themes are also shown in this chapter. Fundamental terms used in this study and some of the most important qualities or aspects of the novels to be analysed have been defined.

Chapter 2 studies and analyses the novels selected from 1938-1939 and 1940-1949. Each novel will end with its own summary and at the end, the entire summary of this chapter will be given.

In Chapter 3, three novels have been chosen and studied. These novels are selected from those written during the decades 1950-1959 and 1960-1969. At the end of each novel, a summary is shown. This chapter also ends with a general summary.

Chapter 4 is a critical assessment of two novels which have been selected between 1970-1979. A summary of these novels and the chapter itself are given.

In Chapter 5 two novels have been chosen to be studied and analysed in the decades 1980-1989. They both have summary and the entire summary of the chapter.

Chapter 6 is a critical analysis of the novels written and chosen from the decade 1990-1998 and each ending with its own summary, where at the end, a general summary which embraces all these novels are given.

Chapter seven is the general conclusion of the study which includes findings and the recommendations for further research.

XIFUNDZHO

Disethexini leyi i yo fundzha vanhu lava landzelaka:

Vatswari	:	Xi-Endla-Yini? Albert Rapitsi Machete, Sarah Pulani na Mamusibudi Raseala
Vamakwerhu	:	Botha, Lucas, Thari, Petrus, Ramokgopa, Wiles, Wilgen, Canny, Lucy, Samuel, na Avancheke Wilson
Vakokwana	:	Piet, Alpheous, Johannes, Gilbert, Freddy, Solomon na Nanana
Vamalume	:	Nagambi, Matromela, Diseyi, N'wagu, na Khodzo
Vatukulu	:	Abby, Jabulani, Boyi-Boyi, Rajaji, Victor ni van'wana.
Vakhazi	:	Gilbert, Mokgadi, Muziri (Majaha ku hava) Tswotswi ni van'wana
Vamakoti	:	Florence Msun'wa, Agreeneth Shikwambane, Maria Rikhotso, Khensani Nkanyane, Salphinah Masekane na Florah Ngobeni

DEDICATION

This dissertation is dedicated to the following people:

Parents	:	Xi-Endla-Yini? Albert Rapitsi Machete, Sarah Pulani and Mamusibudi Raseala
Brothers and sisters	:	Botha, Lucas, Thari, Petrus, Ramokgopa, Wiles, Wilgen, Lucy, Samuel, na Avanchekei Wilson
Grandfathers	:	Piet, Alpheous, Johannes, Gilbert, Freddy, Solomon and Nanana.
Uncles	:	Nagambi, Matromela, Diseyi, N'wagu, and Khodzo
Nephews and nieces	:	Abby, Jabulani, Boyi-Boyi, Rajaji, Victor and others
Cousins	:	Gilbert, Mokgadi, Muziri (Majaha ku hava), Tswotswi and others
In-laws	:	Florence Msun'wa, Agreeneth Shikwambane, Maria Rikhotso, Khensani Nkanyane, Salphinah Masekane, and Florah Ngobeni

NONGONOKO WA TIMHAKA

NDZIMA YA 1

1.1	MANGHENELO -----	1
1.1.1	NONGONOKO WA TINOVHELE LETI NGA HLAWURIWA -----	1
1.1.2	XIKONGOMELO -----	2
1.1.3	NSUSUMETO -----	3
1.1.3.1	MILAVISISO LEYI NGA ENDLIWA EHENHLA KA TINOVHELE TA XITSONGA -----	3
1.1.3.1.1	MILAVISISO YA TIDYONDZO TA ONASI -----	3
1.1.3.1.1.1	Yunivhesiti ya N'walungu-----	3
1.1.3.1.1.2	Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga-----	9
1.1.3.1.2	MILAVISISO YA TIDYONDZO TA MASITASI -----	9
1.1.3.1.2.1	Yunivhesiti ya Rand Afrikaans-----	9
1.1.3.1.3	MILAVISISO YA TIDYONDZO TA VUDOKODELA -----	10
1.1.3.1.3.1	Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga-----	10
1.1.3.1.4	MINTIRHO YIN'WANA LEYI NGA ENDLIWA EKA TINDZIMI TIN'WANA TA XINTU LEYI FAMBELANAKA NA NTIRHO LOWU -----	11

1.1.3.1.5	NKATSAKANYO WA XIYENGE LEXI -----	11
1.1.4	MAENDLELO EKA DYONDZO LEYI -----	12
1.1.5	XIVUMBEKO XA DYONDZO LEYI -----	13
1.1.6	MATIMU YA TINOVHELE TA XITSONGA NI MINKONGOMELO YA TONA -----	14
1.1.6.1	MANGHENELO -----	14
1.1.6.1.1	Matimu-----	15
1.1.6.1.2	Minkongomelo-----	19
1.1.7	TINOVHELE LETI NGA TLHOMIWA RISIVA RA NDZHANGELO -----	21
1.1.8	TINHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA EKA NDZAVISISO LOWU -----	25
1.1.8.1	NOVHELE (NOVEL) -----	25
1.1.8.2	NXOPAXOPO WA MATSALWA (LITERARY CRITICISM) -----	27
1.1.8.3	MARUNGULELE YA HUNGU (POINT OF VIEW) -----	28
1.1.8.4	TINHLAMUSELO TA SWIPHEMU SWA NKOKA SWA NOVHELE -----	29
1.1.8.4.1	KUNGU (PLOT) -----	29
1.1.8.4.2	NKONGOMELO (THEME) -----	30

1.1.8.4.3	SWIMUNHUHATWA (CHARACTERS)	31
1.1.8.4.3.1	TINXAKA TA SWIMUNHUHATWA	32
1.1.8.4.3.1.1	TINXAKA KU YA HI MINTIRHO	32
1.1.8.4.3.1.1.1	Ximunhuhatwankulu (Protagonist)	32
1.1.8.4.3.1.1.2	Xisihalali (Antagonist)	33
1.1.8.4.3.1.1.3	Muluthanyi (Tritagonist)	34
1.1.8.4.3.1.2	TINXAKA KU YA HI MUXAKA	34
1.1.8.4.3.1.2.1	Ximunhuhatwa-ndlandlamuko (Round characters)	34
1.1.8.4.3.1.2.2	Ximunhuhatwa-nkandlandlamuko (Flat characters)	35
1.1.8.5	MBANGU (MILIEU KUMBE SETTING)	35
1.1.8.6	RIRIMI (LANGUAGE)	37
1.2	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI	38
NDZIMA YA 2		
2.1	TINOVHELE TA 1938-1939, 1940-1949	40
2.1.1	MANGHENELO	40
2.1.2	NXOPAXOPO	42
2.1.2.1	SASAVONA	42

2.1.2.1.1	KUNGU	42
2.1.2.1.2	NKONGOMELO	43
2.1.2.1.3	SWIMUNHUHATWA	43
2.1.2.1.3.1	Sasavona	43
2.1.2.1.3.2	Midlayi	45
2.1.2.1.3.3	George Ntavasi	46
2.1.2.1.4	MBANGU	48
2.1.2.1.5	RIRIMI	51
2.1.2.1.5.1	Ntivo-marito	51
2.1.2.1.5.2	Swivulavulelo	53
2.1.2.1.5.3	Maencisi	55
2.1.2.1.5.4	Fenya	56
2.1.2.1.6	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>SASAVONA</u>	58
2.2.1.2	MURHANDZIWANI	58
2.1.2.2.1	KUNGU	58
2.1.2.2.2	NKONGOMELO	59
2.1.2.2.3	SWIMUNHUHATWA	59
2.1.2.2.3.1	Murhandziwani	59
2.1.2.2.3.2	Vanghana va Murhandziwani	61

2.1.2.2.3.3	Vafundhisi ni vavuri-----	62
2.1.2.2.4	MBANGU -----	63
2.1.2.2.5	RIRIMI -----	66
2.1.2.2.5.1	Ntivo-marito-----	66
2.1.2.2.5.2	Swivulavulelo-----	69
2.1.2.2.5.3	Maencisi-----	71
2.1.2.2.5.4	Fenya-----	73
2.1.2.2.6	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>MURHANDZIWANI</u> -----	74
2.1.3	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI -----	75

NDZIMA YA 3

3.1	TINOVHELE TA 1950-1959, 1960-1969 -----	77
3.1.1	MANGHENELO -----	77
3.1.2	NXOPAXOPO -----	79
3.1.2.1	MASUNGI M'FANA KA MAXELE -----	79
3.1.2.1.1	KUNGU -----	79
3.1.2.1.2	NKONGOMELO -----	80
3.1.2.1.3	SWIMUNHUHATWA -----	80

3.1.2.1.3.1	Masungi	80
3.1.2.1.3.2	N'wa-Ridonga	83
3.1.2.1.3.3	Khanyisa	84
3.1.2.1.4	MBANGU	86
3.1.2.1.5	RIRIMI	89
3.1.2.1.5.1	Ntivo-marito	89
3.1.2.1.5.2	Swihlambanyiso	90
3.1.2.1.5.3	Swivulavulelo	91
3.1.2.1.5.4	Maencisi	93
3.1.2.1.6	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>MASUNGI M'FANA</u> <u>KA MAXELE</u>	94
3.1.2.2	MIBYA YA NYEKANYEKA	95
3.1.2.2.1	KUNGU	95
3.1.2.2.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA	96
3.1.2.2.3	NKONGOMELO	97
3.1.2.2.4	SWIMUNHUHATWA	97
3.1.2.2.4.1	Mufundhisi Tihomandloti	97
3.1.2.2.4.2	Madambi	99
3.1.2.2.4.3	Nyiko	100
3.1.2.2.4.4	N'wa-Mdanisi	102
3.1.2.2.4.5	N'wa-Basana	103

3.1.2.2.5	MBANGU	104
3.1.2.2.6	RIRIMI	107
3.1.2.2.6.1	Ntivo-marito	107
3.1.2.2.6.2	Swivulavulelo	110
3.1.2.2.6.3	Maencisi	112
3.1.2.2.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>MIBYA YA NYEKANYEKA</u>	113
3.1.2.3	XISOMISANA	114
3.1.2.3.1	KUNGU	114
3.1.2.3.2	NKONGOMELO	115
3.1.2.3.3	SWIMUNHUHATWA	115
3.1.2.3.3.1	Xisomisana	115
3.1.2.3.3.2	Moyasi	116
3.1.2.3.4	MBANGU	117
3.1.2.3.5	RIRIMI	121
3.1.2.3.5.1	Ntivo-marito	121
3.1.2.3.5.2	Maencisi	123
3.1.2.3.5.3	Nthathelo	126
3.1.2.3.6	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>XISOMISANA</u>	129

3.1.3	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI -----	129
-------	---	-----

NDZIMA YA 4

4.1	TINOVHELE TA 1980-1989 -----	132
4.1.1	MANGHENELO -----	132
4.1.2	NXOPAXOPO -----	134
4.1.2.1	MADYISAMBITSI -----	134
4.1.2.1.1	KUNGU -----	134
4.1.2.1.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	134
4.1.2.1.3	NKONGOMELO -----	136
4.1.2.1.4	SWIMUNHUHATWA -----	136
4.1.2.1.4.1	Makonyete-----	137
4.1.2.1.4.2	Khazamula na Masuku-----	138
4.1.2.1.4.3	Vanghana va Makonyete-----	139
4.1.2.1.4.4	N'wa-Mpon'wa-----	141
4.1.2.1.5	MBANGU -----	143
4.1.2.1.6	RIRIMI -----	147
4.1.2.1.6.1	Ntivo-marito-----	147

4.1.2.1.6.2	Swihlambanyiso-----	149
4.1.2.1.6.3	Swivulavulelo-----	151
4.1.2.1.6.4	Maencisi-----	153
4.1.2.1.6.5	Xigego-----	155
4.1.2.1.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>MADYISAMBITSI</u> -----	155
4.1.2.2	N'WANINGININGI -----	157
4.1.2.2.1	KUNGU -----	157
4.1.2.2.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	157
4.1.2.2.3	NKONGOMELO -----	158
4.1.2.2.4	SWIMUNHUHATWA -----	158
4.1.2.2.4.1	Phatimana-----	158
4.1.2.2.4.2	Galachana-----	161
4.1.2.2.4.3	Manghezi-----	163
4.1.2.2.4.4	Khegu-----	165
4.1.2.2.5	MBANGU -----	167
4.1.2.2.6	RIRIMI -----	169
4.1.2.2.6.1	Ntivo-marito-----	169
4.1.2.2.6.2	Swihlambanyiso-----	171
4.1.2.2.6.3	Fenya-----	173
4.1.2.2.6.3.1	Matirhiselo ya ririmi ra Xinghezi xo ka xi nga ri xona (malaphurophizimi)-----	173

4.1.2.2.6.3.2	Timhaka to hlekisa-----	174
4.1.2.2.7	VUFOKISI BYA KHAMISA -----	175
4.1.2.2.8	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>N'WANINGININGI</u> <u>MA KA TINDLEVE</u> -----	181
4.1.3	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI -----	182
 NDZIMA YA 5		
5.1	TINOVHELE TA 1980-1989 -----	184
5.1.1	MANGHENELO -----	184
5.1.2	NXOPAXOPO -----	186
5.1.2.1	N'WANA WA TINHLALU -----	186
5.1.2.1.1	KUNGU -----	186
5.1.2.1.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	187
5.1.2.1.3	NKONGOMELO -----	188
5.1.2.1.4	SWIMUNHUHATWA -----	188
5.1.2.1.4.1	Chavani-----	189
5.1.2.1.4.2	N'wa-Tumbela-----	191
5.1.2.1.4.3	N'wa-Mahlahla-----	194

5.1.2.1.4.4	Xaniseka-----	195
5.1.2.1.5	MBANGU -----	197
5.1.2.1.6	RIRIMI -----	199
5.1.2.1.6.1	Ntivo-marito-----	201
5.1.2.1.6.2	Swivulavulelo-----	202
5.1.2.1.6.3	Swihlambanyiso-----	203
5.1.2.1.6.4	Vuyimeri-----	206
5.1.2.1.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>N'WANA WA TINHLALU</u> -----	207
5.1.2.2	XONA HI XIHI? -----	207
5.1.2.2.1	KUNGU -----	207
5.1.2.2.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	208
5.1.2.2.3	NKONGOMELO -----	209
5.1.2.2.4	SWIMUNHUHATWA -----	209
5.1.2.2.4.1	Xihahele-----	209
5.1.2.2.4.2	N'wa-Xivangiwa na N'wampfundi (vakhegula)-----	211
5.1.2.2.4.3	James-----	212
5.1.2.2.5	MBANGU -----	213
5.1.2.2.6	RIRIMI -----	216

5.1.2.2.6.1	Ntivo-marito-----	216
5.1.2.2.6.2	Swivulavulelo-----	218
5.1.2.2.6.3	Swihlambanyiso-----	220
5.1.2.2.6.4	Nthathelo-----	223
5.1.2.2.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>N'WANA WA TINHLALU</u> -----	225
5.1.3	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI -----	225

NDZIMA YA 6

6.1	TINOVHELE TA 1990-1998 -----	227
6.1.1	MANGHENELO -----	227
6.1.2	NXOPAXOPO -----	229
6.1.2.1	NSUKU WA MINA -----	229
6.1.2.1.1	KUNGU -----	299
6.1.2.1.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	231
6.1.2.1.3	NKONGOMELO -----	231
6.1.2.1.4	SWIMUNHUHATWA -----	231
6.1.2.1.4.1	Young-----	232
6.1.2.1.4.2	Smith-----	233
6.1.2.1.4.3	Dokodela Small-----	235

6.1.2.1.4.4	Robert Wayne-----	236
6.1.2.1.5	MBANGU -----	237
6.1.2.1.6	RIRIMI -----	241
6.1.2.1.6.1	Ntivo-marito-----	241
6.1.2.1.6.2	Maencisi-----	243
6.1.2.1.6.3	Vuyimeri-----	244
6.1.2.1.6.3.1	Swihayekiwa-----	244
6.1.2.1.6.3.2	Swikoweto-----	246
6.1.2.1.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>NSUKU WA MINA</u> -----	247
6.1.2.2	U KHANYA MANI? -----	248
6.1.2.2.1	KUNGU -----	248
6.1.2.2.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	249
6.1.2.2.3	NKONGOMELO -----	250
6.1.2.2.4	SWIMUNHUHATWA -----	250
6.1.2.2.4.1	Marhandza-teka-----	250
6.1.2.2.4.2	Magalafawa-----	253
6.1.2.2.4.3	Masitipile-----	255
6.1.2.2.4.4	Bra Sam-----	256
6.1.2.2.5	MBANGU -----	258

6.1.2.2.6	RIRIMI -----	261
6.1.2.2.6.1	Ntivo-marito-----	261
6.1.2.2.6.2	Swivulavulelo-----	262
6.1.2.2.6.3	Swihlambanyiso-----	264
6.1.2.2.6.4	Maencisi-----	266
6.1.2.2.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>U KHANYA MANI?</u> -----	268
6.1.2.3	RHUKUBYA RO SWOSWELA MBILWINI -----	268
6.1.2.3.1	KUNGU -----	268
6.1.2.3.2	NKOKA WA VITO RA TSALWA -----	269
6.1.2.3.3	NKONGOMELO -----	270
6.1.2.3.4	SWIMUNHUHATWA -----	270
6.1.2.3.4.1	Hlupheka-----	271
6.1.2.3.4.2	Mpotimpoti-----	272
6.1.2.3.4.3	Makhawukana-----	274
6.1.2.3.4.4	Dinani-----	276
6.1.2.3.5	MBANGU -----	277
6.1.2.3.6	RIRIMI -----	281
6.1.2.3.6.1	Ntivo-marito-----	281
6.1.2.3.6.2	Swivulavulelo-----	282
6.1.2.3.6.3	Swihlambanyiso-----	284

6.1.2.3.6.4	Maencisi-----	285
6.1.2.3.7	NKATSAKANYO WA TSALWA RA <u>RHUKUBYA RO</u> <u>SWOSWELA MBILWINI</u> -----	287
6.1.3	NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI -----	288
 NDZIMA YA 7		
7.1	NKATSAKANYO WO ANGARHELA DYONDZO LEYI -----	290
7.1.1	MANGHENELO -----	290
7.1.2	LESWI SWI NGA KUMIWA EKA DYONDZO LEYI -----	290
7.2	SWIBUMABUMELO -----	293
8	TIBUKU LETI NGA TIRHISIWA -----	294
8.1	TIBUKU LETI NGA XOPAXOPIWA -----	294
8.2	TIBUKU LETI TI TSHAHIWEKE NI TIN'WANA -----	295

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

Dyondzo leyi i dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga ku sukela loko novhele yo sungula yi hangalasiwile hi 1938, ku fikela lembe ra 1998, hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona. Hambi hi nga ri na ntsengo lowu heheleke wa tinovhele leti, xiyenge xa 1.1.6.1.1 xa matimu ya tinovhele xi ta kombisa tin'wana ta tinovhele leti nga huma eka minkarhi yo hambana, leyi nga aviwa hi malembe-khume. Dyondzo leyi yi ta hlawula ntsena tinovhele leti nga longoloxiwa laha hansi. Tinovhele leti ti longoloxiwa hi minkarhi leyi ti nga tsariwa hi yona hi malembe-khume ya tona. Xivangelo xa ku hlawula tinovhele leti xi hlamuseriwa endzhaku.

1.1.1 NONGONOKO WA TINOVHELE LETI NGA HLAWURIWA

1.1.1.1 Tinovhele ta 1938 - 1939

Marivate, D.C. (1938) : **Sasavona**

1.1.1.2 Tinovhele ta 1940 - 1949

Baloyi, S.J. (1949) : **Murhandziwani**

1.1.1.3 Tinovhele ta 1950 - 1959

Ntsan'wisi, H.W.E. (1954) : **Masungi M'fana ka Maxele**

1.1.1.4 Tinovhele ta 1960 - 1969

Mtombeni, B.K.M. (1966) : **Mibya ya Nyekanyeka**

Thuketana, F.A. (1968) : **Xisomisana**

1.1.1.5 Tinovhele ta 1970 - 1979

Khosa, T.H.	(1978)	:	Madyisambitsi
Thuketana, F.A.	(1978)	:	N'waninginingi ma ka tindleve

1.1.1.6 Tinovhele ta 1980 - 1989

Maluleke, M.J.	(1982)	:	N'wana wa tinhlalu
Maluleke, D.R.	(1987)	:	Xona hi xihhi?

1.1.1.7 Tinovhele ta 1990 - 1998

Chauke, W.R.	(1992)	:	Nsuku wa mina
Magagane, M.G.	(1992)	:	U khanya mani?
Ngoveni, M.T.	(1994)	:	Rhukubya ro swoswela mbilwini

1.1.2 XIKONGOMELO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku dyondza tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga leti nga tsariwa ku sukela hi 1938 ku fikela hi 1998, ku paluxa nkoka wa tona ni leswaku i matsalwa ya muxaka muni. Leswi swi ta katsa mhaka ya vumbirhi, ku nga ku vona loko ku vile ni ku ya emahlweni eka vutsari bya tinovhele ta Xitsonga, ni leswaku ku ya emahlweni loku, loko ku ri kona, i ka muxaka muni. Ku va hi kota ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso lowu, eka tinovhele leti nga hlawuriwa ku ta xopaxopiwa **kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu** kun'we ni **ririmi**, swi nga swin'wana swa swiyenge swa novhele. Hambiloko ku tirhisiwa maendlelo lawa, eka tsalwa rin'wana ni rin'wana, xihlawulekisi kumbe swihlawulekisi swo karhi leswi swi nga vaka kona eka tsalwa rolero, swi ri hlawula ku ri nyika vurona, swi ta paluxiwa. Mayelana ni mhaka leyi hi nga tshaha Selden (1986:15), loyi a vulavulaka hi "The dominant", loko a kongomisa eka swin'wana swa swihlawulekisi swa tsalwa. U tshaha Jakobson loyi loko a tsala hi 1935, a hlamuselaka "the dominant" ku ri "the focusing component of

work of art: it rules, determines, and transforms the remaining components”.

Selden (1986) u tlhela a boxa mhaka ya nkoka ya leswaku “Literary works are seen as dynamic systems in which elements are structured in relations of foreground and background”

Leswi swi ta xiyiwa eku paluxeni ka swihlawulekisi swa matsalwa yo hambana lawa ya xopaxopiwaka eka ntirho lowu. Leswi swi ta thyiwa **swihlawulekisi swa nkoka**.

1.1.3 **NSUSUMETO**

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu hikokwalaho ka leswi ntirho wa muxaka lowu wa dyondzo ya tinovhele ta Xitsonga wu nga siki endliwaka. Ntirho lowu wu ta seketeriwa hi ku kombisa yin'wana milavisiso ya tinovhele ta Xitsonga leyi nga endliwa eka swiyimo swo hambana swa tidyondzo, etiyunivhesiti to hambana laha Afrika-Dzonga. Milavisiso ni minxopaxopo ya muxaka lowu a yi talanga loko ku pimanisiwa ni ntsengo wa tinovhele leti nga tsariwa ni ku hangalasiwa ku fikela sweswi.

1.1.3.1 **MILAVISISO LEYI NGA ENDLIWA EHENHLA KA TINOVHELE TA XITSONGA**

Eka vulavisisi lebyi nga endliwa loko ku ri karhi ku lavisisiwa dyondzo leyi ku kumekile milavisiso leyi landzelaka etiyunivhesiti ta Afrika-Dzonga, N'walungu na Rand Afrikaans.

1.1.3.1.1 **MILAVISISO YA TIDYONDZO TA ONASI**

1.1.3.1.1.1 Yunivhesiti ya N'walungu

Milavisiso ya tidyondzo ta Onasi leyi nga endliwa eyunivhesiti ya N'walungu yi katsa leyi landzelaka:

1.1.3.1.1.1 Nxumalo (1992) , eka **Xitayili xa H.S. Mnisi eka matsalwa ya yena ya Vurhena byakwe na Ntukulu wanga Yedwa**, u kombisa xitayili ku ri xiphemu xa ririmi lexi tirhisiwaka ku paluxa hungu ra tsalwa. U tlhela a kombisa hi vuxokoxoko leswaku vito ra tsalwa nkarhi wun'wana ra swi kota ku hi paluxela mongo wa tsalwa handle ko hlaya leswi swi nga endzeni ka rona. U kombisa leswaku hungu ra tsalwa ri nga ha paluxiwa hi vuyimeri hi ku tirhisa milorho ni vubvumbi bya tin'anga tanihi hi le ka **Ntukulu wanga Yedwa**. Eka ririmi u kombisa ndlela leyi ririmi ro gega ra swihlambanyiso, swivulavulelo ni swivuriso swi pfunetaka hakona ku paluxa hungu ra tsalwa.

1.1.3.1.1.2 Mhlohlonyi (1992), eka **Mbalango wa minkongomelo ya matsalwa ya Xitsonga-1938-1986**, u kombisa swinene leswaku nkongomelo hi xin'wana xa xiphemu xa nkoka xa novhele lexi paluxaka hungu ra tsalwa. Eka ntirho lowu u kombisa minkongomelo yo hambana, ya matsalwa yo hambana, hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona. Eka tsalwa ra **Sasavona** u xopaxopa nkongomelo lowu kombisaka leswaku ku hanya hi ndlela ya vukriste swi ni hakelo ya vutomi lebyinene. Eka tsalwa ra **David Livingstone** u xopaxopa nkongomelo wa leswaku mintirho ya munhu leyinene a yi fi. Eka **Mambuxu** u kombisa ku fika ka mfuwo wa xilungu exikarhi ka Vantima ni mahundzukele ya mfuwo wa xintu. U kombisa ku lwa ka vutomi bya xilungu ni bya xintu eka tsalwa ra **Masungi M'fana ka Maxele**. Nkongomelo wa ku pfuna ka dyondzo ni vutomi bya xikriste wu paluxiwa eka tsalwa ra **Mahlasela-hundza**. Eka tsalwa ra **Mibya ya Nyekanyeka** u kombisa leswaku a hi hinkwaswo leswi hi swi navelaka evuton'wini hi nga swi kumaka kambe ntumbuluko hi wona wu lawulaka vutomi. Eka novhele ya **Xisomisana** u hlamusela leswaku ndlela ya vukriste hi yona leyi ololoxaka swirhalanganyi, ni ku sola mhaka ya vun'anga ni mahanyelo ya xintu. Nkongomelo wa swirhalanganyi leswi vangiwaka hi ku nghenelela ngopfu ka mfuwo wa xilungu eka vutomi bya xintu u wu xopaxopa eka tsalwa ra **Ririmi i Madlayisani**. Eka **Gija wanuna wa matimba** u kombisa swirhalanganyi leswi tisaka hi nawu wa xihlawuhlau. Kasi eka tsalwa ra **Malangavi ya mbilu** u xopaxopa nkongomelo wa leswaku rirhandzu ra xiviri a ri fi ri helela makumu. Eka tsalwa ra **Xikotikoti wa Matshotsho** u kombisa nkongomelo wa leswaku ku tiyimisela na ku chivirika swi na hakelo leyinene.

Nkongomelo wa ku dlayisa ka xinghananghana u wu kombisa eka tsalwa ra **Madyisambitsi**. Eka tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** u kombisa leswaku munhu hambiloko a tswariwa a tsoniwile, hi ku tiyimisela ni ku chivirika wa swi kota ku hanya vutomi lebyinene tani hi van'wana vanhu. Eka tsalwa ra **Hi ya kwihhi?** u kombisa leswaku mutsari u paluxa vubihhi bya nawu wa xihlawuhlalu lowu tirhisaka hi Valungu. Eka **Muhlupheki nghwanazi** u xopaxopa leswaku mutsari u hi paluxela ku tikeriwa ka Vantima hi ku pfumaleka ka ntshuxeko. Eka tsalwa ra **Vukati a byi na n'wini** u xopaxopile nkongomelo wa leswaku loko munhu a ri na swa kahle a nga fanelanga ku tinyungubyisa hi swona. Eka tsalwa ra **Madumelani** u kombisa leswaku makwanga ya dlayisa. Eka tsalwa ra **Jairus Jiri Siyandhani** u kombisa kungu ro hi komba xikalu xa ku enta ka ku pfumaleka ka ntiyiso laha misaveni. Kasi eka tsalwa ra **I Rhambu ra mfenhe** u xopaxopa nkongomelo wa mavondzo a ya hakeri.

1.1.3.1.1.1.3 Shabangu (1992), eka **Vumunhuhati eka tsalwa ra T.H. Khosa ra Manyunyuy ya Xitsotso**, u kombisa mavumbelo ya swimunhuhatwa ya ri ya nkoka eka tsalwa hikuva swimunhuhatwa swa tsalwa hi swona leswi swi hi lukelaka hungu ra rona. U hlamusela leswaku mavumbelo ya swimunhuhatwa ya humela swinene erivaleni loko ku hlamuseriwa vumunhu bya swimunhuhatwa swo karhi eka tsalwa rolero.

1.1.3.1.1.1.4 Chauke (1992), eka **Fenya eka tsalwa ra Thuketana F.A. ra N'waninginingi ma ka tindlele**, u xopaxopa fenya eka tsalwa leri hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona. U kombisa swinene ku va fenya eka tsalwa leri ri humelela hi tindlele tinharhu, ku nga timhaka leti nga hlamuseriwa hi ndlela yo hlekisa, matirhiselo ya Xinghezi xo ka xi nga ri xona (malapropism), kun'we ni mavito yo ka ya nga vuriwi hi mfanelo.

1.1.3.1.1.1.5 Mabunda (1995) eka **Feminizimi eka matsalwa ya Xitsonga**, u kombisa feminizimi eka tsalwa ra **Ndzi tsandzekile** na **Vugimamusu bya nkwangula tilo** ntsena hambileswi nhlokomhaka yi angarhaka matsalwa hinkwawo. Eka matsalwa lama u kombisa swinene ku va vavasati va nga tekeriwi enhlokweni hi vanuna va vona. A va

pfumeleriwi ku kombisa mavonelo ya vona loko ku ri karhi ku vulavuriwa mhaka yo karhi.

1.1.3.1.1.1.6 Shilubane (1996), eka **Ririmi ra tsalwa ra Ndzi Tshikeni**, u kombisa ku va ririmi ku ri xitirho xa nkoka eka matsalwa. U tlhela a kombisa leswaku ntivo-marito, ririmi ro gega, swivulavulelo, swivuriso, ni swiga-ririmi swin'wana hi swin'wana swa leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa.

1.1.3.1.1.1.7 Babane (1992), eka **Nxopaxopo wa tsalwa ra Xisomisana ra F.A. Thuketana**, u kombisa leswaku nkongomelo, ririmi, mpfilungano, ntlimbo na xintshuxo hi swin'wana swa swihlawulekisi swa nkoka leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa.

1.1.3.1.1.1.8 Nxumalo (1997), eka **Nkucetelo wa nxambilo (migrant labour system) eka swin'wana swa swimunhatwankulu swa matsalwa ya Ndlandlalati ya Malenga hi A.D. Mahatlane na Nkhavi wa le ndzhaku hi N.B. Mkhari**, hilaha nhlokomhaka yi hlamuselaka hakona, u kombisa ku xaniseka loku vangiwaka hi nxambilo eka swin'wana swa swimunhuhatwa swa matsalwa lama. Nxumalo (ibid.) U hlamusela leswaku eka matsalwa lama, swiphiso leswi swi humelela vavasati lava siyiweke ekaya hi vanuna va vona ku ya tirha eJoni. U paluxa leswaku vavasati lava va tikomba va tshovekile emiehleketweni kasi na vona vavanuna lava loko va vuya hi le xilungwini va xaniseka hikokwalaho ka ku tshikiwa hi vavasati va vona. U tlhela a kombisa leswaku xiphiso lexi xi humelela ni le ka matsalwa yan'wana ya Xitsonga tanihi **Xikumakumani, Mukhacani** ni man'wana. Nkongomelo lowu wu humelela ni le ka tindzimi tin'wana ta xintu, ku kombisa leswaku i xiphiso xa Vantima hinkwavo eAfrika- Dzonga.

1.1.3.1.1.1.9 Mathebula (1998), eka **Mpimanyiso wa mapaluxele ya swiphiso swa lavantshwa eka matsalwa ya U khanya mani? na Mihlovo ya ntwanano**, u kombisa swinene swiphiso leswi vantshwa va hlanganaka na swona, tanihi ku tirhisa swidzidzirisi, byalwa ni swin'wana. Mathebula (ibid.) u tlhela a kombisa leswaku swimunhuhatwa, mbangu na ntlimbo hi swin'wana swa swiphemo swa nkoka swa

novhele leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra matsalwa lamambirhi.

1.1.3.1.1.1.10 Mashele (1998), eka **Nkoka wa swivulavulelo eka matsalwa ya Masungi M'fana ka Maxele na Xikotikoti wa Matshotsho**, u kombisa leswaku swivulavulelo hi swin'wana swa rixaka ra swiga-ririmi, leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa. Swi fuwisa mapaluxele ya hungu.

1.1.3.1.1.1.11 Nkwinika (1998), eka **Nthathelo (Exaggeration) tanihi ndlela yo paluxa hungu eka tsalwa ra Xona hi xihhi?**, u kombisa ku va nthathelo ku ri xin'wana xa xiga-ririmi lexi nga tirhisiwa ku paluxa hungu hi ndlela yo nyanyisa. Eka tsalwa leri u kombisa ku va swin'wana swa swimunhuhakwa swa rona swi hlamuseriwa hi ndlela yo nyanyisa kumbe yo engetela. Kasi hi tlhelo rin'wana tindhawu leti nga tirhisiwa ku kombisa mbangu wa tsalwa leri na tona ti hlamuseriwa hi ndlela yo engetela.

1.1.3.1.1.1.12 Mlangeni (1994), eka **Nxopaxopo wa tsalwa ra Hi ya kwihhi? ra M.J. Maluleke**, u kombisa ku va vuyimeri ku ri xin'wana xa xiga-ririmi lexi tirhisiwaka ku paluxa hungu ra tsalwa. Eka tsalwa leri, u xopaxopa vuyimeri hi ku kongomisa eka mavito ya swimunhuhakwa.

1.1.3.1.1.1.13 Mabunda (1997), eka **Nkoka wa malaphurophizimi (malapropism) eka mavumbelo, (Characterization) ya Khegu eka tsalwa ra F.A. Thuketana ra N'waninginingi ma ka tindleve**, u xopaxopa 'malapropism' ya Khegu hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona. Malaphurophizimi leyi i ya ku tirhisa Xinghezi xo ka xi nga ri xona kumbe Xinghezi xo tshoveka. Eka rona tsalwa leri u tlhela a kombisa ku va mavumbelo ya swimunhuhakwa ya ri ya nkoka hikuva hi swona leswi tirhisiwaka ku paluxa hungu ra tsalwa leri. U tlhela a xopaxopa swin'wana swa swimunhuhakwa swa tsalwa leri ku kombisa nkoka wa swona eku fambiseni ka hungu ra tsalwa leri.

1.1.3.1.1.1.14 Khubayi (1997), eka **Vumunhuhati (Characterization) eka tsalwa ra Mulunguntima ra T.H. Khosa**, u kombisa swinene mavumbele ya swimunhuhakwa ya ri ya nkoka hikuva hi swona leswi fambisaka hungu ra tsalwa. U tlhela a kanela na

tin'wana tinxaka ta swimunhuhatwa, tanihi ximunhuhatwankulu, xisihalali na mulamuli.

1.1.3.1.1.1.15 Simango (1997), eka **Ntlimbo (Conflict) eka tsalwa ra Switshongo swa le vukosini ra M.W. Ngobeni**, u kombisa ku va ntlimbo wu vangiwa hi vanhu. Wu nga va ntlimbo wa le ndzeni kumbe wa le handle. U tiyisisa leswaku ntlimbo hi xin'wana xa xiphemu xa novhele.

1.1.3.1.1.1.16 Maluleke (1997), eka **Hakelo ya swiendlo (Poetic Justice) eka tsalwa ra Nsuku wa mina hi Chauke W.R.**, eka ndzavisiso lowu Maluleke u kombisa leswaku loko munhu a endla swo saseka u hakeriwa hi swo saseka kasi leswo biha na swona swi landzeriwa hi hakelo yo biha. U kombisa leswi hi ku landzelerisa swiendlo ni hakelo ya swimunhuhatwa swo hambana eka tsalwa.

1.1.3.1.1.1.17 Maluleke (2000), eka **Semiyotiki eka tsalwa ra Nsuku wa mina ra W.R. Chauke**, u xopaxopa tindlela leti ti tirhisiwaka eka dyondzo ya mimfungho (semiyotiki) ku paluxa hungu ra tsalwa, ku nga vuyimeri bya khavhara ya buku, swihayekiwa, swikoweto, ni swifaniso. Leswi swi kombisa nkoka lowu semiyotiki yi nga na wona eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra **Nsuku wa mina**.

1.1.3.1.1.1.18 Mametje (2000), eka **Xitayili eka tsalwa ra Ndza tisola n'wananga ra I.S. Shabangu**, u xopaxopa xitayili eka tsalwa leri hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona. U kombisa xitayili ku ri xiphemu xa ririmi lexi nga tirhisiwaka ku paluxa hungu ra tsalwa. U tlhela a kombisa swinene leswaku vito ra tsalwa ri nga ha tirhisiwa ku hlamusela leswi swi nga endzeni ka rona. Eka ririmi u kombisa ndlela leyi swihlambanyiso, swivulavulelo, swivuriso ni maencisi swi nga tirhisiwa ha yona ku paluxa hungu ra tsalwa leri. Xin'wana xa swiphemu swa nkoka swa novhele lexi a nga xi xopaxopa eka tsalwa leri i nkongomelo. U xopaxopa minkongomelo hinkwayo ya tsalwa ku nga n'wana a nga hlawuleriwi vukati, manyunyu a ya hakeri na ku tiyisela evuton'wini swa pfuna.

1.1.3.1.1.1.19 Rikhotso (2000), eka **Vuyimeri eka tsalwa ra Rhukubya ro swoswela mbilwini**, u kombisa ku va vuyimeri ku ri xin'wana xa xiyenge xa nkoka xa novhele lexi tirhisiwaka ku paluxa hungu ra tsalwa. Eka tsalwa leri u xopaxopa hi ku kongomisa eka mavito ya swimunhuhatwa swo karhi swa rona. Hileswaku mavito man'wana ya swimunhuhatwa ya nga yimela tin'wana ta timhaka ta nkoka mayelana na swona. Rikhotso (ibid.) u tlhela a xopaxopa xitayili eka tsalwa leri, laha a nga kombisa swinene matirhiselo ya swihlambanyiso eku paluxeni ka hungu ra tsalwa leri.

1.1.3.1.1.2 Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga

1.1.3.1.1.2.1 Nkuzana (1981), eka **Characterization in Mtombeni's Ndzi tshikeni**, u kombisa ndlela leyi Mtombeni a nga vumba ha yona swimunhuhatwa swa yena hakona eka tsalwa leri. U kombisa leswaku swimunhuhatwa i swa nkoka hikuva hi swona leswi fambisaka hungu ra tsalwa.

1.1.3.1.1.2.2 Mdumela (1992), eka **Time Relation in T.H. Khosa's Novel Manyunyu ya Xitsotso**, u kombisa ndlela leyi ha yona nkarhi wu pfunetaka muhlayi ku twisisa hungu ra tsalwa ra **Manyunyu ya Xitsotso**. U kombisa leswaku nkarhi hi xin'wana xa swihlawulekisi swa novhele.

1.1.3.1.1.2.3 Masinge (1983), eka **Characterization in N'waninginingi ma ka tindleve by F.A. Thuketana**, u kombisa mavumbelo ya swimunhuhatwa ya ri ya nkoka eka matsalwa hikuva swimunhuhatwa hi swona leswi swi fambisaka hungu ra tsalwa. Eka ndzavisiso lowu u kanela swin'wana swa swimunhuhatwa ku kombisa nkoka wa swona.

1.1.3.1.2 MILAVISISO YA TIDYONDZO TA MASITASI (M.A.)

1.1.3.1.2.1 Yunivhesiti ya Rand Afrikaans

Milavisiso ya tidyondzo ta Masitasi leyi nga endliwa eyunivhesiti ya Rand Afrikaans yi katsa leyi landzelaka:

1.1.3.3.1.2.1 Chauke (1998), eka **Some Narratological Features of the Novels of F.A. Thuketana**, u kombisa swin'wana swa swihlawulekisi swa nkoka leswi swi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tinovhele ta Thuketana. Swihlawulekisi swa kona i nkarhi, swimunhuhatwa, nkongomelo na mbangu.

1.1.3.1..2.1.2 Chauke (1998), eka **The Novels of M.J. Maluleke**, tanihi M.T. Chauke (ibid.), na yena u kombisa swin'wana swa swiphemu swa nkoka swa novhele leswi swi vumbaka matsalwa ya tinovhele ta Maluleke. U kombisa ndlela leyi swimunhuhatwa swi nga vumbiwa ha yona, a kombisa ni nkongomelo na mbangu eka tinovhele ta mutsari loyi.

1.1.3.1.2.1.3 Msimeki (1998), eka **Characterization in Murhandziwani and Manyunyu ya Xitsotso**, u kombisa ku va swimunhuhatwa swi ri swa nkoka eku paluxeni ka hungu ra tinovhele leti nga laha henhla hi ku kombisa hilaha swi nga vumbiwa hakona eka matsalwa lama.

1.1.3.1.3 **MILAVISISO YA TIDYONDZO TA VUDOKODELA**

1.1.3.1.3.1 Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga

Eka ndzavisiso wa tidyondzo ta vudokodela, ku ni dyondzo ya Nkuzana (1996) ntsena, leyi yi katsaka tinovhele ta Mtombeni hinkwato ka tona. Eka **A Critical Assessment of B.K.M Mtombeni's Creative Work**, u xopaxopa swin'wana swa swihlawulekisi swa matsalwa ya Mtombeni. Swihlawulekisi leswi i nkongomelo, kungu, swimunhuhatwa na ririmi. Eka nkongomelo u kombisa hilaha Mtombeni a nga tirhisa hakona vito ra tsalwa na swivuriso ku paluxa hungu ra yena.

1.1.3.1.4 **MINTIRHO YIN'WANA LEYI NGA ENDLIWA EKA TINDZIMI TIN'WANA TA XINTU LEYI FAMBELANAKA NA NTIRHO LOWU**

Eka vulavisisi lebyi nga endliwa loko ku ri karhi ku lavisisiwa dyondzo leyi ku kumekile milavisiso yin'wana leyi nga endliwa eka tindzimi tin'wana ta xintu eyunivhesiti ya N'walungu yi nga leyi landzelaka:

1.1.3.4.1.1 Mathivha (1972), eka **A Survey of the Literary Achievements in Venda (A Descriptive Study from the earliest beginning up to 1970)**. Nhlokomhaka leyi yi kombisa ku va ntirho lowu wu ri mbalango wa matsalwa ya Xivhenda. Eka nxopaxopo wa matsalwa lama u kongomisa eka nkongomelo, swimunhuhatwa ni ririmi. Eka ririmi u kombisa ku hluvuka loku ku nga va kona eka matsalwa ya tinovhele ta Xivhenda hikokwalaho ka ku tirhisiwa ka swikhavisa-ririmi swo hambana kun'we ni swiga-ririmi swin'wana.

1.1.3.4.1.2 A.Moloi (1974), eka **The Southern Sotho Novel: A Study of its Form, Theme and Expression**, u kombisa ku va xivumbeko, nkongomelo na mapaluxelo ya hungu swi ri swa nkoka swinene eku paluxeni ka hungu ra matsalwa ya tinovhele ta Xisuthu hilaha nhlokomhaka yi kombisaka hakona. U kombisa mhaka ya nkoka ya nhluvuko lowu nga va kona hi tlhelo ra ku tsariwa ka tinovhele ta Xisuthu, malukele ya kungu kun'we ni minkongomelo ya tona.

1.1.3.5 **NKATSAKANYO WA XIYENGE LEXI**

Dyondzo leyi yi ta leteriwa hi leswi swi nga kaneriwa laha henhla eka 1.1.3 ku fikela eka 1.1.3.2.

Hilaha swi tikombaka hakona eka minkatsakanyo leyi hi endleke ya milavisiso yo hambana laha henhla, valavisisi va kongomisa eka swiyenge swa novhele leswi katsaka nkongomelo, xitayili, swimunhuhatwa, vumunhuhati, ririmi, nthathelo, ntlimbo ni swin'wana, swi nga swin'wana swa leswi hi nga ta swi xopaxopa eka ntirho lowu.

Mhaka yin'wana hileswalu man'wana ya matsalwa lawa ya nga hlawuleriwa ku dyondziwa eka dyondzo leyi ya vile ya xopaxopiwile hi van'wana valavisisi, kambe ya nga xopaxopiwi hi ndlela leyi swi nga ta endlisa xiswona eka dyondzo leyi.

Hi ku leteriwa hi milavisiso leyi nga laha henhla, hi kotile ku vona leswaku milavisiso ya tidyondzo ta Onasi hi yona leyi nga tala, ku tlula ya Masitasi ni ya Vudokodela ehenhla ka tinovhele ta Xitsonga leti nga tsariwa ku sukela 1938 ku fikela 1998. Leswi swi kombisa ku va ku ri na ku kayivela swinene ka minxopaxopo ya tidyondzo ta Masitasi na Vudokodela hi tlhelo ra matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga.

1.1.4 MAENDLELO EKA DYONDZO LEYI

Eka ndzavisiso lowu matirhelo ma ta va lama landzelaka:-

1.1.4.1 Ku hlaya ni ku dyondza tinovhele leti nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa eka dyondzo leyi.

1.1.4.2 Ku hlaya tibuku leti vulavulaka hi nxopaxopo wa matsalwa hi ku angarhela, ni ku hlaya leti ti vulavulaka hi novhele ni swiyenge swa yona.

1.1.4.3 Ku hlaya tibuku ta nxopaxopo leti vulavulaka hi nxopaxopo wa matsalwa ya tindzimi ta Xintima hi ku angarhela, hi tlhela hi hlaya leti ti vulavulaka hi matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga.

1.1.4.4 Ku lavisisa ni ku kuma tidyondzo leti nga endlwa eka tiyunivhesiti to hambana, ku vona hilaha ti nga pfunetaka dyondzo leyi hakona.

1.1.5 XIVUMBEKO XA DYONDZO LEYI

Dyondzo leyi yi aviwile hi tindzima ta nkombo (7).

1.1.5.1 Ndzima ya 1, i ya ku nyika vuxokoxoko hinkwabyo bya ndzavisiso lowu. Laha ku ta va ni manghenelo lama nga ta katsa ni nongonoko wa tinovhele leti nga hlawuriwa leswaku ti xopaxopiwa. Xikongomelo, nsusumeto, swiyenge swa novhele, maendlelo kun'we ni xivumbeko xa dyondzo leyi na swona swi ta hlamuseriwa eka ndzima leyi. Eka yona ndzima leyi ku ta tlhela ku hlamuseriwa na matimu ya tinovhele ta Xitsonga hi ku angarhela ku endlela ku kota ku pimanyeta ntsengo wa tinovhele leti nga tsariwa ku sukela hi 1938 ku ta fikela 1998. Tinovhele leti nga tlhomiwa risiva ra ndzhangelo ti kombisiwa ku tlhela ku hlamuseriwa na swivangelo leswi swi nga endla leswaku ti tlhomiwa risiva. Eka ndzima leyi ku ta tlhela ku hlamuseriwa na matheme ya nkoka lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu kun'we ni swiyenge swa nkoka swa novhele leswi swi nga ta xopaxopiwa eka tinovhele leti nga hlawuriwa.

1.1.5.2 Eka ndzima ya 2 ku ta xopaxopiwa tinovhele leti ti nga hlawuriwa eka malembe ya 1938-1939 kun'we ni ya 1940-1949, endzhaku ka loko ku nyikiwile swivangelo swa ku hlawuriwa ka tona.

1.1.5.3 Eka ndzima leyi ya 3 na kona ku ta xopaxopiwa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume ya 1950-1959 kun'we ni ya 1960-1969 endzhaku ko nyikiwa swivangelo swa ku hlawuriwa ka tona.

1.1.5.4 Eka ndzima ya 4 ku xopaxopiwa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume ya 1970-1979, endzhaku ka loko ku nyikiwile swivangelo swa ku hlawuriwa ka tona.

1.1.5.5 Eka ndzima ya 5 ku ta xopaxopiwa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume ya 1980-1989, endzhaku ka loko ku nyikiwile swivangelo swa ku hlawuriwa ka tona.

1.1.5.6 Eka ndzima ya 6 ku xopaxopiwa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe ya 1990-1998, endzhaku ka loko ku nyikiwile swivangelo swa ku hlawuriwa ka tona.

1.1.5.7 Ndzima ya 7 i ya ndlhayiseto wo angarhela ntirho hinkwawo wa ndzavisiso lowu, ku kombisa leswi swi nga kumiwa eka wona. Eka yona ndzima leyi ku ta tlhela ku va ni swibumabumelo mayelana ni ndzavisiso wa matsalwa ya Xitsonga, ngopfu-ngopfu tinovhele.

1.1.6 **MATIMU YA TINOVHELE TA XITSONGA NI MINKONGOMELO YA TONA**

1.1.6.1 **MANGHENELO**

Ku va hi twisisa swinene timhaka ta tinovhele ta Xitsonga, swa laveka leswaku ku hlamuseriwa na matimu ya tona. Mintirho ya vafundhisi i ya nkoka swinene eku tumbuluxeni kumbe eku tsaleni ka matsalwa ya Xitsonga. Kereke ya Swiss Mission in South Africa, leyi sweswi yi tiviwaka hi vito ra Evangelical Pressbyterian Church hi yona yo sungula ku tinyika ntirho lowo tika wo tsala Xitsonga. Ku tsala hi ririmi ra Xitsonga a ku nga ri matlangwana, a swi tika ku tlula mpimo. Hikwalaho Marivate (1983:2) a nge:

Kambe hi minkarhi ya vamuneri Berthoud, vutivi bya mavumbelo ya matsalele ya tindzimi a bya ha ri ehansi swinene. Hambi swi ri tano, vanhu va Xikwembu va dodombanile ni ntirho wo vumba matsalele ya Xitsonga xa hina, va kondza va humesa buku ya vona yo sungula ku tsariwa hi Xitsonga xa matsalelo ya xona hi lembe ra 1883. Buku leyi, va yi thyile vito ra **Buku ya Tšikwembo tšin'we ni Tinsimo ta Hlengeletano**.

Leswi swi komba ku va vafundhisi lava va tikarhatile swinene hambileswi a va nga ri

Vatsonga. Hi lembe ra 1884, va tlhele va tsala xipele xa **Dyondza ku hlaya**. Hi 1891, ku tsariwa **Šipele ša Šigwamba**. Ku suka kwalaho vafundhisi va humesile ntlhandlamano wa tibuku ta **Vahlayi** hi lembe ra 1891. Hi lembe ra 1940, mufundhisi Junod u tsarile buku ya **N'wampfundla-N'waxisana**, yi nga nhlengelo wa mintsheketo ya swihari swa van'wampfundla na van'wamhunti, sweswo-sweswo.

Leswi swi nga kaneriwa laha i nkomiso ntsena wa migingiriko ya vafundhisi ehenhla ka vutsari bya Xitsonga.

1.1.6.1.1 Matimu

Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona laha henhla eka 1.1.6.1, matsalwa ya Xitsonga lawa yo sungula a ya tsariwa hi Valungu. Hikwalaho Bill na Masunga (1983 : 54) va nge:

... malembe lama ya 55 yo sungula ya ku tsala Xitsonga a ku tele Valungu, ngopfu-ngopfu Maswisa, va va vona va tsalaka no hundzuluxa. Ku sukela 1938, vatsari va Vatsonga va sungule ku humelela.

Leswi swi kombisa ku va vatsari va Vatsonga va nga sungulanga khale ku tsala matsalwa ya Xitsonga, ku katsa ni tinovhele.

1.1.6.1.1.1 Hilaha swi nga vuriwa hakona eka 1.1, tinovhele ta Xitsonga eka ntirho lowu ti landzelelana ku ya hi malembe-khume. Eka malembe ya 1938-1939 ku tumbuluxiwile novhele leyi nga tsariwa hi Marivate, ya **Sasavona** hi lembe ra 1938. Novhele leyi hi yona yo sungula ku tsariwa hi ririmi ra Xitsonga. Hi nkarhi lowu vatsari va tinovhele ta Xitsonga a va nga si tinyiketa hi matimba ku tsala tinovhele ta Xitsonga.

1.1.6.1.1.2 Hi malembe-khume ya 1940-1949 ku hangalasiwile novhele yin'we ntsena, ya **Murhandziwani** leyi yi nga tsariwa hi S.J. Baloyi hi lembe ra 1949. Nakona kwala

ka malembe-khume lama, a ku nga si va ni ku tshukunyuka hi tlhelo ra matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga.

1.1.6.1.1.3 Eka malembe-khume ya 1950-1959 ku tsariwile ku tlhela ku hangalasiwa tinovhele tinharhu ntsena, ti nga leti landzelaka:

Ndhambi, E.P.	(1950)	:	Mambuxu
Ntsan'wisi, H.W.E	(1954)	:	Masungi M'fana ka Maxele
Ntsan'wisi, H.E.	(1957)	:	Mahlasela-hundza

Eka malembe-khume lama nga boxiwa laha henhla eka 1.1.6.1.2.3, hi kona laha vutsari bya tinovhele ta Xitsonga byi nga sungula ku ndlandlamukanyana hikokwalaho ka leswi ku nga kumeka ku tsariwa tinovhele to ringana tinharhu.

1.1.6.1.1.4 Hi malembe-khume ya 1960-1969, vatsari vo hambana va tsarile tinovhele to hambana to tala. Tin'wana ta tona hi leti landzelaka:

Mkhombo, J.F.C.	(1962)	:	Ntsakisi
Chauke, M.S.	(1965)	:	Nkatanga i Dlakuta
Mtombeni, B.K.M.,	(1966)	:	Mibya ya Nyekanyeka
Thuketana, F.A.	(1968)	:	Xisomisana

Eka nkarhi lowu nga boxiwa laha henhla eka 1.1.6.1.2.4, vutsari bya tinovhele ta Xitsonga byi kombisile ku ya emahlweni. Hikwalaho Marivate (1983:15) a nge:

Nkhindlimuko wu sungule hi malembe-khume ya 1960-1969. Hi vona vinyi va ririmi va yi huma hi nkinkhi, hilaha hi vonaka ntsengo wa matsalwa (tinovhele) wu endla mune.

1.1.6.1.1.5 Hi malembe-khume ya 1970-1979 ku tsariwile ku tlhela ku hangalasiwa tinovhele to tala. Tin'wana ta tona leti nga kumiwa loko ku ri karhi ku lavisisiwa hi leti

ti landzelaka:

Mahuhushi, M.A.	(1970)	:	Xikotikoti wa Matshotsho
Mtombeni, B.K.M.	(1973)	:	Ndzi tshikeni
Nxumalo, S.B.	(1973)	:	Ri xile
Nkondo, E.M.	(1973)	:	Tinhlolo ti be mitsatsu
Masiya, P.D.	(1974)	:	Mukhacani
Mnisi, H.S.	(1974)	:	Ntukulu wanga Yedwa
Nkondo, E.M.	(1975)	:	Mabyala-mfava
Mbhombi, E.W.G.	(1975)	:	Ntshikiwani
Mnisi, H.S.	(1977)	:	Vurhena byakwe
Khosa, T.H.	(1978)	:	Madyisambitsi
Thuketana, F.A.	(1978)	:	N'waninginingi ma ka tindleve
Khosa, T.H.	(1979)	:	Manyunyu ya Xitsotso

Leswi swi kombisa leswaku vatsari a va tinyiketile hi matimba eku tsaleni ka tinovhele ta Xitsonga.

1.1.6.1.1.6 Eka malembe-khume ya 1980 ku fikela 1989 ku tsariwile ku tlhela ku hangalasiwa tinovhele to tala. Laha hi kona vatsari va Vatsonga va nga sungula ku tekela ririmi ra vona ehenhla. Tin'wana ta tinovhele leti nga tsariwa kun'we ni ku hangalasiwa eka nkarhi lowu hi leti ti landzelaka:

Khosa, I.N.	(1980)	:	Xirhalanganyi
Maluleke, M.J.	(1982)	:	N'wana wa tinhlalu
Chauke, W.R.	(1983)	:	Ndzi ta n'wi kuma
Ritshuri, G.A.	(1984)	:	Ndzi tsandzekile
Maluleke, M.J.	(1985)	:	Hi ya kwihi?
Mashele, R.H.	(1986)	:	Ximita-ntsengele
Mashele, R.H.	(1986)	:	Hi tsundzuxeni
Maluleke, D.R.	(1987)	:	Xona hi xihhi?

Thuketana, F.A.	(1987)	:	Ndzi ngo tinciki
Mabuza, M.M.	(1987)	:	Ximambani
Manganyi, K.T.C.	(1987)	:	Swa yila
Ntsan'wisi, P.E.	(1987)	:	Ntsandza-vatimi

1.1.6.1.1.7 Hi malembe ya 1990-1998 ku hangalasiwile tinovhele to tala ku tlula ta malembe-khume laman'wana hinkwawo ka wona. Lexi xi vile xihlamariso lexikulu ngopfu. Tin'wana ta tona leti nga kumiwa loko ku ri karhi ku lavisisiwa eka nkarhi lowu hi leti landzelaka:

Khosa, G.S.	(1990)	:	Ntsendzeleki
Lubisi, C.M.	(1991)	:	Gqweta
Chauke, O.R. na			
Chauke, F.	(1991)	:	Gama ra nsele
Manganyi, S.J.	(1991)	:	Vukosi bya tswalelwa
Magagane, M.G.	(1992)	:	U khanya mani?
Chauke, W.R.	(1992)	:	Nsuku wa mina
Manganyi, K.T.C.	(1993)	:	A mi si vona nchumu,
Khosa, T.H.	(1994)	:	Mulunguntima
Ngobeni, M.T.	(1994)	:	Rhukubya ro swoswela mbilwini
Chauke, W.R.	(1994)	:	Mihlovo ya ntwanano
Mgiva, N.R.	(1995)	:	Vutomi i vhilwa
Mkhari, N.B.	(1995)	:	Ndzi tswaleriwe kwala
Magwaza, G.M.	(1996)	:	Ndzi rivalele tatana
Ngobeni, M.W.	(1996)	:	Swihundla ehansi ka malwangu
Ngobeni, M.W.	(1996)	:	Switshongo swa le vukosini
Mkhari, N.B.	(1996)	:	Nkhavi wa le ndzhaku
Shabangu, G.S.	(1997)	:	N'wananga
Magwaza, G.M.	(1997)	:	Hosi i mani?
Maluleke, M.J.	(1998)	:	Ximakwa xo ka meno

1.1.6.1.2 Minkongomelo

Hilaha swi nga kombisiwa hakona eka 1.1.6.1.1 na 1.1.6.1.2, vafundhisi hi vona va nga sungula vutsari bya Xitsonga. A swi hlamarisi loko matsalwa lawa yo sungula ya voyamela eka vukriste ya ku sukela hi malembe ya 1938-1939 ku fikela 1950-1959.

Ku sukela eka malembe ya 1938-1939 ku fikela hi malembe-khume ya 1950-1959 vatsari va tinovhele ta Xitsonga a va tsala hi minkongomelo ya vanhu lava ya ka eJoni kun'we ni vukriste lebyi nkarhi wun'wana byi kanetanaka ni mikhuva ya xintu. Leswi a swi vangwiwa ngopfu hileswi Valungu lava a va ri na michini yo kandziyisa a va nga pfumeleli vatsari va Vantima leswaku va tsala hi minkongomelo leyi vona vatsari lava va yi lavaka. Hikwalaho Bill na Masunga (1983:20) va nge:

... missionary authorities would be reluctant to print material that did not conform to their own notion of what was good for the community for whose education they felt responsible.

Hikwalaho tinovhele ta malembe-khume lama boxiweke laha henhla leto sungula ta **Sasavona** (Marivate, 1938), **Murhandziwani** (Baloyi, 1949), **Mambuxu** (Ndhambi, 1950), ti ni nkongomelo wa vukriste. Eka tsala ra **Sasavona** (1938) hi vona Sasavona a hundzuka a va mukriste loko se a lava ku fa. Eka tsalwa ra **Murhandziwani** (1949), **Murhandziwani** u kombisiwa a ri munhu loyi a xanisekaka swinene loko a tshika kereke. Kasi eka tsalwa ra **Mambuxu** (1950), **Mambuxu** u rhandziwa ngopfu hi Valungu hikokwalaho ko hanya vutomi bya xikriste hambileswi a a nga ngheni kereke, kutani loko a sungula timhaka ta ku dya swidzidzirisi, u sungula ku xaniseka ku fikela loko a lovela eValungwini va yena a tlhela a lahliwa kona. Tsalwa ra **Masungi M'fana ka Maxele** (Ntsan'wisi, 1954) ri ni nkongomelo wa ku kombisa vanhu ku lwa ka vutomi bya xilungu ni bya xintu. Eka rona vutomi bya xilungu byi hanyiwa hi Masungi kasi bya xintu byi hanyiwa hi vatswari va yena.

Loko hi languta tinovhele ta malembe-khume ya 1960-1969 ku ta fikela sweswi, hi kuma leswaku Vatsonga se a va xile emahlweni, a va nga ha pfumeli ku lawuriwa ehenhla ka leswi va tsalaka hi swona. Va sungula ku tsala hi minkongomelo yo fana ni vudlakuta, vugangu, mavondzo, vugevenga, ni yin'wana. Loko hi languta tsalwa ra **Ntsakisi** (Mkhombo, 1962) hi kuma leswaku ri kombisa ku tika ka timhaka ta vukati ni rirhandzu. Laha hi vona Ntsakisi a xaniseka swinene hileswi Ngqovi nuna wa yena a nga baleka ekaya a tlhelela exilungwini a nga lelanga, a ya tshama na Nkhensani loyi va nga rhandzana kwale xilungwini, ivi Ntsakisi a sala a xanisiwa hi mana wa Ngqovi hikuva a a ku hi yena loyi a nga endla leswaku Ngqovi a duka naro. Nkhensani na yena u tlhela a tikeriwa loko a fanele ku hambana na Ngqovi hambileswi a a nga tikombisi. Eka tsalwa ra **Nkatanga i Dlakuta** (Chauke, 1965) hi kombisiwa vudlakuta lebyi byi endliwaka hi Tsatsawani ni munghana wa yena Mukumela. Tsatsawani u gangisa Risenga hi yexe a tlhela a famba na yena eJoni laha a nga fika a n'wi tshika, a rhandzana na van'wana vavanuna. Tsalwa ra **Xisomisana** (Thuketana, 1968) ri kombisa ku va matshungulele ya xilungu ya ri ya nkoka ku tlula ya xintu. Laha hi vona Phisana a tsandzeka ku tshungula Yingwana, a hola, ku fikela laha a nga hanyisiwa hi n'anga ya Mulungu hi ku olova.

Tsalwa ra **N'waninginingi ma ka tindleve** (Thuketana, 1978) ri aneka nkongomelo wa vugevenga ni ku kombisa leswaku a byi hakeli. Eka tsalwa ra **Madyisambitsi** (Khosa, 1978) kona ku anekiwa nkongomelo wa vugangu lebyi endliwaka hi Makonyete laha a tirhaka kona eGiyani. Manyunyu na wona ya anekiwa eka tsalwa ra **Manyunyu ya Xitsotso** (Khosa, 1979). Laha hi vona Cawuke a alela n'wana wa yena ku tekiwa eka Makwakwa hikokwalaho ka leswi a a ku i swisiwana swa tinhwala na mataya.

Nkongomelo wa ku pfuna ka dyondzo, wona wu kombisiwa eka tsalwa ra **Ndzi tsandzekile** (Ritshuri, 1984), laha hi vonaka ximunhuhathwankulu (Masingita) xi tsandziwa hi vukati eka Shipalana, xi tlhelela ekaya eka vatswari va xona, xi tihanyisa hi dyondzo. Mavondzo na manyunyu ya kombisiwa swinene eka tsalwa ra **Ndza tisola n'wananga** (Shabangu, 1991) laha hi kumaka leswaku Ntaveni u ni manyunyu lama endlaka leswaku a alela n'wana wa yena Hlayisani ku tekiwa hi Jan Ndlovu hileswi a

a ku va ka Ndlovu i swisiwana. Loko se Jan a ri xifumi lexi nga na mabazi, u tlhela a n'wi vondzoka hi ndlela yo chavisa. Matsalwa ya **U khanya mani?** (Magagane, 1992) na **Mihlovo ya ntwanano** (Chauke, 1994) ya kombisa swinene minkongomelo ya swiphiso swa lavantshwa. Tsalwa ra **Ximakwa xo ká meno** (Maluleke, 1998) ri kombisa nkongomelo wa vumbabva lebyi byi endliwaka hi N'wa-Nkhwidzana hi ku kongomisa etindhawini leti a a tirha eka tona kun'we ni loko a ta kuma xitulu xa vuhosi bya tiko ra ka Magomani.

1.1.7 TINOVHELE LETI NGA TLHOMIWA RISIVA RA NDZHANGELO

Exikarhi ka tinovhele ta Xitsonga ku ni tin'wana leti nga tlhomiwa risiva ra ndzhangelo eka minkarhi yo hambana. Ku va hi seketela ndzavisiso lowu hi ta kombisa tinovhele ta kona laha hansi, ni ku kombisa miehleketo ya leswaku ku nga va hikwalaho ka yini ti tlhomiwa risiva. Tin'wana ta tinovhele leti hi leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka dyondzo leyi.

1.1.7.1 Tsalwa ra Sasavona

Novhele ya **Sasavona** (1938) yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1936 eka mphikizano lowu a wu endliwile hi va ka 'International Institute of African languages and Culture'. Hilaha Nkondo (1986) a nga hlamusela hakona eka **A hi Twisiseni Matsalwa**, novhele leyi yi tlhomiwa risiva hikokwalaho ka leswi ririmi ni marungulele ya timhaka swi nga tirhisiwa hi ndlela yo xonga kun'we ni ndlela leyi mutsari a nga hi vumbela ha yona ximunhuhathwankulu, yena Sasavona.

1.1.7.2 Tsalwa ra Mibya ya Nyekanyeka

Novhele leyi ya Mtombeni (1966) i novhele leyi yi nga tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1966 eka mphikizano lowu nga endliwa hi Ndzawulo ra Dyondzo ya Vantima wo tlangela ntlhanu wa malembe ya Mfumo wa Rhiphabuliki ya Afrika-Dzonga. Yi tlhomiwa risiva hikokwalaho ka leswi yi kombisaka matirhiselo lamanene ya ririmi,

maakelo ya kungu ra buku kun'we ni vumunhuhati, hilaha Bill na Masunga (1983) va nga hlamusela hakona eka tsalwa ra vona ra **Mbita ya vutivi**.

1.1.7.3 **Tsalwa ra Xikotikoti wa Matshotsho**

Novhele leyi ya Mahuhushi yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1966. Hi ku vona ka mina yi tlhomiwa risiva hikokwalaho ka nkongomelo wa yona lowu kombisaka leswaku ku tiyimisela na ku chivirika swi na hakelo leyinene kun'we ni ndlela leyi mutsari a nga tirhisa ha yona ririmi. Tsalwa leri tani hi ra **Mibya ya Nyekanyeka**, na rona ri tlhomiwa risiva eka mphikizano lowu nga endliwa hi Ndzawulo ya Dyondzo ya Vantima wo tlangela ntlhanu wa malembe wa Mfumo wa Rhiphabuliki ra Afrika-Dzonga.

1.1.7.4 **Tsalwa ra Ndzi ta n'wi kuma**

Novhele ya Chauke (1983) yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1983, yi kuma xiyimo xa vumbirhi eka mphikizano wa vutsari lowu wu nga lulamisiwa hi va ka De Jager HAUM Publishers ePitori. Xihlawulekisi xa yona xa nkoka i nkongomelo lowu wu kombisaka vugevenga lebyi endliwaka hi munhu loyi a nga phorisa.

1.1.7.5 **Tsalwa ra Mulunguntima**

Tsalwa leri ra Khosa (1994) i tsalwa leri nga tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1996 eka mphikizano wa va ka M-NET. Hi ku vona ka mina swihlawulekisi swa yona swa nkoka leswi swi nga endla leswaku yi tlhomiwa risiva i nkongomelo lowu wu kombisaka swinene timhaka ta mavondzo exikarhi ka vanhu lava va tirhaka endhawini yin'we kun'we ni ku kombisa leswaku ku tiyisela hambiloko swilo swi tika swa pfuna kumbe ku vuyerisa, kun'we ni mavumbele ya mutsari ya swimunhuhatwa.

1.1.7.6 **Tsalwa ra U khanya mani?**

Novhele leyi ya Magagane (1992) yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo eka mphikizano wa vutsari hi va ka De Jager HAUM hi lembe ra 1992. Ku ya hi mina novhele leyi yi tlhomiwa risiva hikokwalaho ka ku va yi kombisa swinene swiphiso swa lavantshwa leswi va talaka ku hlangana na swona eka minkarhi ya sweswi, tanihi vugevenga, rivengo, vudlakuta, vudakwa, vukhamba ni swin'wana. Swin'wana swa swihlawulekisi swa yona i ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni vito ra yona.

1.1.7.7 **Tsalwa ra Nsuku wa mina**

Tsalwa ra Chauke (1992) ri tlhomiwa risiva ra ndzhangelo eka mphikizano wa vutsari lowu wu tivivaka hi vito ra 'D.C. Marivate Literary Competition' hi va ka De Jager HAUM. Mphikizano lowu a wu kondleteriwa hi Ndzawulo ya Dyondzo ya Gazankulu, eka xiyenge xa ririmi hi siku ra 4 ta Nhlangua 1995 eGiyani. Hi ku vona ka mina tsalwa leri ri tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hikokwalaho ka swihlawulekisi swa rona swa nkoka ku nga ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni nkongomelo wa rona lowu kombisaka ku pfumaleka ka ku rhula eka misava hinkwayo, hikwalaho ka vukungundzwana bya mintlawa yo hambana eka mfumo.

1.1.7.8 **Tsalwa ra Vutomi i vhilwa**

Novhele ya Mgiva (1995) yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1995 hi va ka M-NET. Swihlawulekisi swa yona swa nkoka leswi swi nga endla leswaku yi tlhomiwa risiva hi ku vona ka mina i ririmi ni marungulele ya timhaka eku paluxeni ka hungu ra yona kun'we ni nkongomelo wa yona lowu wu kombisaka mahanyelo yo biha (vudlakuta) kun'we ni manyunyuni lama a ma endliwa hi Mariya ni vana va yena va xisati, Thokozile na Dudu. Thokozile u hetelela hi ku va xigono, Dudu a khomiwa hi vuvabyi bya 'aids'. Va hetelela va ya tshama na Tomasi loyi a va nga lavi no n'wi vona loko swilo swa ha va fambela kahle endzhaku ka loko Mariya a tshweriwile hi yindlu a ha yile emudendeni.

1.1.7.9 **Tsalwa ra Rhukubya ro swoswela mbilwini**

Tsalwa leri ra Ngobeni (1994) ri tlhomiwa risiva , ri khoma xiyimo xa vunharhu eka mphikizano lowu nga endliwa hi va ka M-NET. Swihlawulekisi swa rona swa nkoka leswi swi nga endla leswaku ri hlawuriwa hi ku vona ka mina i ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni timhaka ta nkoka leti mutsari a tsalaka hi tona, tanihi hi ku khomiwa ka vanhu va khomeriwa mapasi ni swipencele swo famba va lava ntirho hi swona, ku biwa ka vanhu hi Mabunu handle ka xidyoho.

1.1.7.10 **Tsalwa ra I Vutomi**

Novhele ya Lubisi (1997) yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1996 hi va ka M-NET. Ku ya hi va ka M-NET swihlawulekisi swa yona swa nkoka leswi swi nga endla leswaku yi tlhomiwa risiva i vumunhuhati, vuyimeri kun'we ni minkongomelo ya mavondzo ni vugevenga lebyi a byi endliwa hi Mr Sekhukhune, Dlayani na Hlomani eYunivhesiti ya N'walungu.

1.1.7.11 **Tsalwa ra Swihundla ehansi ka malwangu**

Novhele ya Ngobeni (1996) yi tlhomiwa risiva ra ndzhangelo hi lembe ra 1996 hi va ka M-NET. Ku ya hi va ka M-NET swihlawulekisi swa yona swa nkoka leswi nga endla leswaku yi tlhomiwa risiva i ririmi na nkongomelo lowu wu kombisaka swihundla leswi endliwaka hi lavantshwa tani hi Rivuvu na Rivoni.

1.1.7.12 **Tsalwa ra N'wananga**

Novhele ya Shabangu (1996) yi tlhomiwa risiva hi lembe ra 1996 hi va ka M-NET. Va ka M-NET va vula leswaku swihlawulekisi swa yona leswi swi nga endla leswaku yi tlhomiwa risiva i kungu, vumunhuhati, matirhiselo ya marito, vuyimeri ni nkongomelo lowu kombisaka timhaka ta rirhandzu ra Suzan nsati wa Phinias Machavi loyi a tshamelaka ku rhandzana na vanuna van'wana.

Hilaha swi tikombaka hakona eka nkanelo lowu, matsalwa lawa ya nga tlhomiwa risiva ya ri kuma hikwalaho ka swivangelo swo hambana. Swihlawulekisi leswi swi tshahiwaka ku va swi ma hlawula swi hlengeletana swi hi kombisa muxaka wa tinovhele leti hi nga na tona.

1.1.8 **TINHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA EKA NDZAVISISO LOWU**

Ku va hi xopaxopa novhele swi vula ku va hi twisisa leswaku nchumu lowu i ncini. Hilaha hi veke hi vuleke hakona, novhele yi ni swiyenge swo hambana tanihi kungu, swimunhuhatwa, n'wangulano, nkongomelo, mbangu, ririmi ni swin'wana. Swiyenge leswi swi kaneriwa hi vatsari vo hambana tanihi Kennedy (1978), Scannel (1984), Hawthorn (1985), Caserio (1979), Muir (1963), Conrad na Newhouse (1966), Lubbock (1968), kun'we na Forster (1974).

1.1.8.1 **NOVHELE (NOVEL)**

Ku va hi swi veka erivaleni swinene leswaku novhele i ncini hi ta xiya tinhlamuselo timbirhi leti landzelaka. Scott (1957:196) u hlamusela novhele hi ndlela leyi:

... a relatively long fictional prose narrative with a more or less complex plot or pattern of events about human beings, their feelings, thoughts and actions.

Laha ku hlamuseriwa leswaku novhele i ndzungulo wa hungu ro karhi ro tianakanyela, ndzungulo lowu wu ni kungu ro karhi kumbe ndzuko wo karhi wa timhaka leti vulavulaka hi vanhu ni swiendlo swa vona, miehleketo ni ku titwa ka vona.

Leighton (1967:11) u hlamusela novhele yi ri:

... a discursive prose narrative, imaginatively conceived and consisting of four parts - plot, character, theme and

diction.

Nhlamuselo leyi yi hambana ni ya Scott (ibid.) hikwalaho ka ku va eka yona ku engeteriwa leswaku novhele i tsalwa leri nga vumbiwa hi swiphemu swa mune swa nkoka ku nga kungu, ximunhuhatwa, nkongomelo kun'we ni matirhiselo ya mutsari ya ririmi. Loko hi xiya leswi swi nga hlamuseriwa eku sunguleni ka xiyenge lexi, hi nga vula leswaku swiyenge leswi swi vuriwaka hi Leighton (ibid.) swo va swin'wana swa swiphemu swa novhele. Ku ni swin'wana handle ka leswi a swi boxaka. Laha ka nhlamuselo ya novhele swa laveka naswona ku kombisa leswaku eka ririmi ra Xinghezi ku tirhisiwa matheme ya "novel", "novella" na "novelette" ku vuriwa rixaka leri ra matsalwa ku ya hi ku hambana ka ku leha ka wona.

Harris na Hodges (1995:168) va hlamusela "novella" hi ndlela leyi:

A fictional prose narrative, midway in length between a short story and a novel (short novel).

Laha ku hlamuseriwa leswaku "novella" i ndzungulo wa hungu wo koma. Kasi Barnhart na Barnhart (1987:1423) va vula leswaku "novella" i xitori xo koma lexi kungu ra xona ri twisisekaka hi ku olova.

"Novelette" yona yi hlamuseriwa hi Ruth na Hopton (1992:199) hi ndlela leyi:

Novelette is a short novel or extended story written in prose. It contains more characters and a more complicated plot than the short story but it is not as long or complex as a full - length novel.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku "novelette" i novhele yo koma leyi nga na swimunhuhatwa swo tala naswona i yintsongo eka novhele yinene. Barnhart na Barnhart (1987:1423) va hlamusela "novelette" va ku i " A short novel or very long short

story". Hileswaku "novelette" swi vula novhele yo koma kumbe xirungulwana xo leha.

Eka ndzavisiso lowu matsalwa lawa ya xopaxopiwaka ya ta vuriwa novhele hinkwawo, ku nga hambanyisiwi ku ya hi ku leha ka wona. Leswi swi twala hikuva loko ku xiyiwa tinhlamuselo leti nga laha henhla swi va erivaleni leswaku ndzilekana exikarhi ka "**tinxaka**" letimbirhi ti nga boxiwa laha henhla a swi olovi ku wu ba.

Hi ku katsakanya, ku nga vuriwa leswaku novhele i tsalwa laha mutsari a hlamuselaka timhaka leti a ngo tiehleketela, laha timhaka ta kona ti fambisiwaka hi swimunhuhatwa leswi yimelaka vanhu va masiku hinkwawo kun'we ni ku kombisa ndhawu laha timhaka ta kona ti humelelaka kona. Tsalwa leri ri paluxa timhaka leti humelelaka eka vanhu - ku titwa ka vona, ku ehleketa ka vona kun'we ni swiendlo swa vona, naswona ri nga vumbiwa hi swiphemu swo hambana tanihi kungu, swimunhuhatwa, nkongomelo kun'we ni matirhiselo ya mutsari ya marito tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.8.1 laha henhla eka nhlamuselo ya Leighton (1967).

1.1.8.2 **NXOPAXOPO WA MATSALWA (LITERARY CRITICISM)**

Nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lawa ha wona tsalwa ri tlhantlhiwaka ku kombisa leswi ri nga vumbekisa xiswona.

Schreiber (1965:1) u nyika nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

... literary criticism is the business of evaluating the merits
and demerits of a literary work of art.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ku xopaxopa tsalwa ku kuma leswi khensekaka ni leswi nga khensekiki eka rona.

White na Conzens (1984:1) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ku kongomisa timhaka ta nkoka ta vutomi bya vanhu leti muxopaxopi a faneleke ku languta tona eka

tsalwa, hi ndlela leyi:

The criticism of literature...has everything to do with the criticism of society.

Nhلامuselo leyi yi kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa wu kongomana ni ku xopaxopa mahanyelo ya vanhu.

Ku katsakanya tinhلامuselo leti nga laha henhla, nxopaxopo wa matsalwa hi ku anama kumbe hi ku enta ka wona i maendlelo lawa muxopaxopi a ya tirhisaka ku xopaxopa matsalwa ku lava ku kuma leswi khensekaka kun'we ni ku tsana eka tsalwa.

1.1.8.3 **MARUNGULELE YA HUNGU (POINT OF VIEW)**

Leswaku "point of view" i ncini swi paluxiwa hi Fowler (1987:188) eka nhلامuselo leyi landzelaka:

Point of view is a term used in the theory and criticism of fiction to designate the position from which a story is told. Although a large number of these have been distinguished by some critics, there are basically only two: first person and third person narration.

Nhلامuselo leyi yi seketeriwa hi ya Harris na Hodges (1995: 190) loko va ku: "Point of view" i "The way in which an author reveals his or her voice, as in characters, events, and ideas in telling a story."

Tinhلامuselo leti ti veka erivaleni leswaku mhaka leyi ku vulavuriwaka ha yona laha i ya marungulele ya hungu, hileswaku ku va ndzungulo wu ri wa munhu wo sungula kumbe wa vunharhu.

Fowler (op.cit) u kombisa nkoka wa marungulele hi ku hlamusela leswaku eka ndzungulo wa munhu wo sungula mutsari u tihundzula ximunhuhakwa laha a hlamuselaka hungu ra yena tanihi munhu wo sungula. Maendlele lawa ya pfuneta vahlayi ku twisisa timhaka ta nkoka ta ximunhuhakwankulu kun'we ni ku kombisa miehleketo yo karhi ni ku titwa ka xona. Marungulele ya munhu wa vunharhu hi wona ya nga andza. Laha hungu ri runguriwa hi mutsari. (Swimunhuhakwa na swona swi pfa swi tivulavulela). Murunguri u kota ku va ehandle ka swilo leswi humelelaka, ivi a kota ku vona timhaka swinene loko a ri eka xiyimo lexi.

Ku katsakanya nkanelo lowu hi nga vula leswaku eka xiphemu lexi ku kombisiwa tindlela timbirhi ta marungulele ya timhaka, yi nga ndlela ya munhu wo sungula ni ya munhu wa vumbirhi. Nkoka wa maendlele lawa i ku tshikilela swinene timhaka leti vulavuriwaka.

1.1.8.4 **TINHLAMUSELO TA SWIPHEMU SWA NKOKA SWA NOVHELE**

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.2 laha henhla, eka tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume yan'wana ni yan'wana ku ta xopaxopiwa **kungu**, **nkongomelo**, **ximunhuhakwa**, **mbangu** ni **ririmi**. Kutani ke, ku nga si ngheniwa eka nxopaxopo, swa fanela leswaku hi sungula hi ku hlamusela xin'wana na xin'wana xa swiphemu leswi nga boxiwa laha.

I swa nkoka ku xiya leswaku hambiloko novhele yi avanyisiwa hi swiyenge loko yi xopaxopiwa, yona i nchumu wun'we. Hikwalaho eka nxopaxopo wa hina hi ta vona ku khapelana ka timhaka loko ku ri karhi ku xopaxopiwa swiyenge swo hambana swa tinovhele leti nga hlawuriwa laha.

1.1.8.4.1 **KUNGU (PLOT)**

Kungu i ndlela leyi timhaka ti andlariwaka ha yona eka tsalwa tani hilaha nhlamuselo ya Webster (1989:1106) yi kombisaka hakona "... the plan or scheme or main story of

a play, novel, poetry or short story”.

Serudu (1993:51) u vula leswi landzelaka hi kungu:

Most literary scholars and critics agree that plot is the sequential flow of events in time and its means and causes, effects and ends in a literary work.

Laha ku kombisiwa leswaku kungu i maveketelelo ya timhaka leti ku vulavuriwaka hi tona. Hileswaku timhaka leti ti ni nkholuko lowu wu landzaka nkarhi lowu ti nga humelela hi wona, swivangelo swa tona kun'we ni ndlela leyi ti fikaka emakumu ha yona.

Hi ku katsakanya, kungu i maandlalelo kumbe maveketelo ya timhaka eka matsalwa.

1.1.8.4.2 **NKONGOMELO (THEME)**

Nkongomelo i mhakankulu leyi mutsari a vulavulaka hi yona eka tsalwa. Hikwalaho Wellek na Warren (1975:21) va nge “Theme is the principal phenomenon which underlies a discussion”.

Heese na Lawton (1988:126) vona va hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi:

Theme is the central idea, the basic issue with which the novelist is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot.

Laha swi vekiwa erivaleni leswaku nkongomelo i hungunkulu ra tsalwa. Hungu leri ri paluxiwa hi xitori ni ndzuko.

Roberts (1977) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi:

... a brief "mindful" on any particular subject, ... it presents the subject in several of its various aspects.

Nhlamuselo leyi yi nga laha henhla yi hambana ni ya Heese na Lawton (ibid.) hikuva eka yona ku engeteriwa leswaku nkongomelo i mbilu ya tsalwa kumbe hungunkulu ra tsalwa leri ri paluxiwaka hi swiphemu kumbe swiyenge swa rona swo hambana.

Hi ku katsakanya, ku nga vuriwa leswaku nkongomelo i hungunkulu leri mutsari a byelaka vahlayi rona eka tsalwa. Hungu leri ri humeseriwa erivaleni hi swiphemu swa tsalwa swo hambana hi ndlela leyi yi kongomaka kumbe leyi yi nga kongomiki. Nkongomelo wu nga humeseriwa ehandle hi muhlayi kumbe hi muxopaxopi.

1.1.8.4.3 **SWIMUNHUHATWA (CHARACTERS)**

Swimunhuhatwa i vanhu lava mutsari a tivumbelaka vona eka tsalwa. Kennedy (1978:73) u swi veka hi ndlela leyi "... an imagined person who inhabits a story"

Laha ku hlamuseriwa leswaku ximunhuhatwa i munhu un'wana ni un'wana loyi a kumekaka eka tsalwa.

Gray (1989:42) u hlamusela swimunhuhatwa hi ndlela leyi:

Characters are the invented imaginary persons in a dramatic or narrative work, which are given human qualities and behaviour.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku swimunhuhatwa i vanhu lava va ngo ehleketiwa, lava mutsari a tivumbelaka vona eka tsalwa. Vanhu lava va nyikiwa swihlawulekisi swa vanhu lava va hanyaka kun'we ni swiendlo swa vona.

Ku katsakanya tinhlamuselo leti, ku nga vuriwa leswaku swimunhuhatwa i vanhu lava

kumekaka eka tsalwa, lava mutsari a tivumbelaka vona hi yexe. Va tlhela va nyikiwa swihlawulekisi swa vanhu lava hanyaka kun'we ni swiendlo swa vona.

1.1.8.4.3.1 **TINXAKA TA SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhakwa eka matsalwa swi nga aviwa hi tindlela timbirhi, yo sungula hi ku landza **ntirho** wa swona eka tsalwa, ya vumbirhi hi ku landza **muxaka**. Tin'wana ta tinxaka leti ta swimunhuhakwa ti humeseriwa erivaleni hi Geme (eka Beauchamp, 1969:15) loko a ku:

Major characters are the principal figures of the work: they can be considered in terms of the protagonist and antagonist in regard to conflict,...and in terms of flat and round on the personal level - there may be more than one major character in any of these categories.

Nhlamuselo leyi nga laha henhla yi boxa tinxaka ta swimunhuhakwa ku ya hi ku hambana ka tona. Yi humesela erivaleni tinxaka ta swona tanihi ximunhuhakwankulu, xisihalali, ximunhuhakwa-ndlandlamuko kun'we ni ximunhuhakwa-nkandlandlamuko.

1.1.8.4.3.1.1 **TINXAKA KU YA HI NTIRHO EKA TSALWA**

Swimunhuhakwa ku ya hi mintirho ya swona swi aviwa hi tinxaka to hambana. Swa fanela leswaku hi sungula hi ku tihlamusela ti nga si xopaxopiwa hi ta kota ku tiva mintirho ya swona.

1.1.8.4.3.1.1.1 **Ximunhuhakwankulu (Protagonist)**

Ximunhuhakwankulu i ximunhuhakwa kumbe munhu loyi timhaka ta tsalwa ti rhendzelekaka eka yena. Hileswaku ku vulavuriwa hi yena ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu ka tsalwa. Hikwalaho Abrams (1993:159) a nge:

The chief character of a work, on whom our interest centers, is called the protagonist or hero.

Pretorius na Swart (1988:6) vona va hlamusela ximunhuhathwankulu hi ndlela yo fana ni ya Abrams (ibid.) va ku:

The main character is usually the character around whom the whole story revolves.

Ku katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla, hi nga vula leswaku ximunhuhathwankulu i munhu loyi timhaka hinkwato ta tsalwa ti kongomaneke na yena. Hileswaku i mutlanginkulu wa tsalwa.

1.1.8.4.3.1.1.2 **Xisihalali (Antagonist)**

Loko ku vulavuriwa hi xisihalali ku va ku kongomisiwa eka munhu loyi a salaka ximunhuhathwankulu hi le ndzhaku hi ku sola swinene leswi xi swi endlaka. Hileswaku na loko leswi ximunhuhathwankulu xi swi endlaka swi sasekile, xona xi swi vona swi bihile hi matlhelo hinkwawo. Ruth na Hopton (1992:21) vona va hlamusela xisihalali hi ndlela leyi :”A main character in a play, novel, etc, ...”

Laha ku kombisiwa leswaku xisihalali i ximunhuhathwa lexi fularhelanaka na ximunhuhathwankulu.

Nhlamuselo ya Marivate (1984:14) leyi landzelaka yi veka erivaleni swinene leswaku xisihalali i ncini:

If a hero is opposed chiefly by a second character, the opposing figure is called antagonist.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku xisihalali i munhu loyi a fularhelanaka na

ximunhuhathwankulu.

Ku katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla, hi nga vula leswaku xisihalali i ximunhuhatwa lexi solaka swiendlo swa ximunhuhathwankulu hambisi swi sasekile, swi voniwa hi un'wana na un'wana.

1.1.8.4.3.1.1.3 **Muluthanyi (Tritagonist)**

Muluthanyi i munhu loyi a endlaka leswaku ximunhuhathwankulu na xisihalali va kwetlembetana. Ntirho wa yena i ku rhwala timhaka ta hala a ti heleketa hala.

Marivate (1984:14) u swi veka erivaleni swinene leswaku muluthanyi i ncini hi ndlela leyi:

If there is a third character who causes conflict between the main character and the second character, he is called the tritagonist.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku muluthanyi i munhu kumbe ximunhuhathwa lexi xi vangaka rivengo exikarhi ka ximunhuhathwankulu na xisihalali.

1.1.8.4.3.1.2 **TINXAKA KU YA HI MUXAKA EKA TSALWA**

Hi nga si xopaxopa muxaka lowu wa swimunhuhathwa, swa fanela leswaku hi sungula hi ku nyika tinhlamuselo ta swona leswaku hi ta kota ku vona nkoka lowu swi nga na wona eka matsalwa.

1.1.8.4.3.1.2.1 **Ximunhuhathwa-ndlandlamuko (Round character)**

Loko ku vulavuriwa hi ximunhuhathwa-ndlandlamuko hi va hi kongomisa eka ximunhuhathwa lexi hundzukaka eka mavonelo ya xona ya timhaka evuton'wini.

Hakanyingi ximunhuhakwa lexi xi va xi ri ni nkucetelo wo karhi lowu wu endlaka leswaku xi hundzuka eka vutomi bya xona. Hikwalaho Hendry (1997:126) a nge:

Round characters have complex natures and complex motives. They are more like real people because there are things about them that we do not know, so that the fascination of mystery attends them as it does real men and women. They are interesting because we cannot predict how they will behave or react in any given situation.

Abrams (1993) u hlamusela swo fana ni swa Hendry (ibid.) loko a kombisa leswaku ximunhuhakwa xa muxaka lowu xi pfa xi hlamarisa, xi nga hlamuseleki hi ku hetiseka.

Hi ku katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla, ximunhuhakwa-ndlandlamuko i ximunhuhakwa lexi hundzukaka eka mavonelo ya xona ya timhaka evuton'wini eka leswi xi hanyisaka xiswona, xi tlhela xi pfa xi hlamarisa, xi nga paluxeki hi ku hetiseka.

1.1.8.3.3.1.2.2 **Ximunhuhakwa-nkandlandlamuko (Flat character)**

Ximunhuhakwa-nkandlandlamuko i ximunhuhakwa lexi eka xona ku nga hava ku hundzuka ka mahanyelo kumbe mavonelo ya swilo evuton'wini. Rimmon-Kenan (1983:4) u vula leswi landzelaka mayelana na ximunhuhakwa-nkandlandlamuko:

Flat characters do not develop in the course of action. As a consequence of the restriction of qualities and the absence of development, flat characters are easily recognised and easily remembered by the reader.

Laha ku kombisiwa leswaku ximunhuhakwa-nkandlandlamuko i ximunhuhakwa lexi ku nga riki na ku hundzuka eka vutomi bya xona naswona xi tiviwa kun'we ni ku tsundzukiwa hi ku olova hi vahlayi. Forster (1974:73) u nyika nhlamuselo yo fana na

ya Kenan (ibid.) hi ndlela leyi:

A flat character is the one that is constructed round a single idea or quality and can be described in a single sentence.

Ku katsakanya tinhlamuselo leti ti nga laha henhla, ximunhuhatwa-nkandlandlamuko i ximunhuhatwa lexi nga hundzukiki eka leswi xi kholwaka eka swona kumbe eka vutomi lebyi xi hanyaka byona.

I swa nkoka ku hlamusela leswaku hinkwaswo leswi swi nga kaneriwa eka 1.1.8.4.3, (swimunhuhatwa) i maendlele lama nga toloveriwa eka nxopaxopo wa matsalwa. Leswi a swi vuli leswaku muxopaxopi u damarhela swona, hambiloko swimunhuhatwa leswi ku vulavuriwaka hi swona swi nga kombisi swihlawulekisi leswi vuriwaka. Leswi a swi khumbi mhaka ya swimunhuhatwa ntsena, kambe swi khumba hinkwaswo swa matheme ya nxopaxopo wa matsalwa. Ko va switirhisiwa swo olovisa matirhele, kambe a hi xikolokolo. Hikokwalaho ka swona swimunhuhatwa swi ta paluxiwa hilaha swi nga hakona, ku nga ri ku swi wela eka mintlawa leyi kaneriweke laha. Leswi i swa nkoka hikwalaho ka ku va tanihi le ka tinovhele ta Xivenda hi ku vula ka Mathivha (1972:59) "Characterization... is slightly shallow, very little of the inner part of the character is revealed." Leswi swi kombisa leswaku mavonele ya swimunhuhatwa a ya tiyanga ngopfu.

1.1.8.5 MBANGU (MILIEU KUMBE SETTING)

Mbangu wu vuriwa 'milieu' kumbe 'setting' hi Xinghezi. Mbangu eka tsalwa swi vula ndhawu laha timhaka ti humeelaka kona ku ya hi ku hambana ka minkarhi leyi ti humeelaka ha yona. Kennedy (1987:51) u hlamusela hi ku komisa a ku "By the setting of the story, we mean its time and place".

Shaw (1972:175) u ndlandlamuxa nhlamuselo ya mbangu hi ndlela leyi:

Milieu means an environment , condition , medium. Milieu also means surrounding, sphere, element and background. The milieu of an author is the physical setting of his life and intellectual climate of his times.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku mbangu i ndhawu na nkarhi lowu timhaka ti humeলেখাকা হি wona.

Nhlamuselo ya Abrams (1993:175) leyi nga laha hansi yi swi veka kahle erivaleni leswaku mbangu i ncini:

The setting of a narrative or dramatic work is the general locale, historical time and social circumstances in which it occurs...

Laha ku kombisiwa swinene leswaku mbangu swi vula ndhawu ni nkarhi lowu timhaka ti nga humeলেখাকা হি wona eka tsalwa ku katsa ni leswi humeলেখাকা eminkarhini ya ku tsariwa ka tsalwa.

Ku katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla, mbangu i ndhawu ni nkarhi lowu timhaka ti humeলেখাকা হি wona eka tsalwa, ku katsa ni leswi nga humeলেখাকা eka minkarhi ya ku tsariwa ka rona.

1.1.9.6 **RIRIMI (LANGUAGE)**

Tinhlamuselo ta ririmi laha ti kongoma ndlela leyi ririmi ri tirhisiwaka ha yona eka matsalwa. Ramahuta (eka Nkuzana, 1996:14) u hlamusela ririmi hi ndlela leyi:

Language is the medium through which the author is able to communicate his thoughts to the reader. This is achieved by making appropriate word choices to express

his ideas.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku loko hi vulavula hi ririmi hi va hi kongomisa eka ririmi leri tirhisiwaka hi vatsari va matsalwa ku hi phofulela timhaka leti va tsalaka hi tona. Abercrombie (1960:38) yena u hlamusela ririmi ra matsalwa hi ku vula leswaku i:

Language in literature must be made to mean very much more than logical grammatical meaning which is given by its syntax.

Laha ku kombisiwa leswaku ririmi ra matsalwa i ririmi leri ri tirhisiwaka ku paluxa hungu ra tsalwa hi ndlela ya vutshila ri nga landzeleli ngopfu matirhiselo ya ntolovelo yo landzelela vulongoloxa-marito.

Eka dyondzo leyi, ririmi ri ta katsa ni ndlela leyi mutsari a tirhisaka ha yona swivulavulelo, swihlambanyiso, swivuriso, maencisi ni swiga-ririmi swo hambana, ku ya hileswi mutsari a swi tirhisaka eka tsalwa rero.

Ku katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla, ririmi i ndlela leyi mutsari a hlawulaka marito a tirhisa wona ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena.

1.2 **NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI**

Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1 laha henhla, eka ndzima leyi ku nyikiwa vuxokoxoko hinkwabyo bya ntirho wa ndzavisiso lowu. Eka yona hi kotile ku vona tinovhele leti nga xopaxopiwa, leti nga hlawuriwa eka malembe-khume yo hambana hikokwalaho ka swihlawulekisi swa tona swa nkoka leswi swi nga endla leswaku ti hlawuleriwa, ku xopaxopiwa.

Ku hlamuseriwile eka 1.1.2 leswaku xikongomelo xa ndzavisiso lowu i dyondzo ya

tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga ku sukela 1938 ku fikela 1998. Nsusumeto kun'we ni milavisiso yo huma etiyunivhesiti to hambana na swona swi kombisiwile hi vuxokoxoko. Eka yona hi kotile ku vona leswaku milavisiso kumbe minxopaxopo ehenhla ka tinovhele ta Xitsonga ya ha kayivela swinene. Eka leyi nga kumiwa ya Onasi, Masitasi na Vudokodela, ka ha kayivela swinene ya Masitasi ni Vudokodela hilaha hi voneke hakona eka 1.1.3. Eka yona ndzima leyi ku kombisiwa ni maavanyisele ya ndzavisiso lowu hi tindzima ta nkombo.

Matimu ya tinovhele ta Xitsonga i ya nkoka swinene. Ya hi pfuna ku pimanyeta ntsengo wa tinovhele ta Xitsonga leti nga tsariwa ku sukela eka malembe ya 1938 ku fikela 1998. Minkongomelo yo hambana-hambana ya tinovhele leti nga kumiwa loko ku ri karhi ku lavisisiwa yi anekiwile na yona, kun'we ni swihlawulekisi leswi swi hlawulaka tinovhele leti nga kuma risiva ra ndzhangelo eka mimphikizano yo hamba-hambana.

Eka tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama nga eka ndzavisiso lowu ku nyikiwile nhlamuselo ya novhele, nxopaxopo wa matsalwa, kun'we ni ya marungulele ya hungu. Handle ka swona, ku tlhele ku kombisiwa ni nkoka wa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula kun'we ni wa vunharhu. Hi vile hi ringeta ku nyika tinhlamuselo to hambana-hambana ta swidyondzeki swo hambana, ta swiphemu swa nkoka swa novhele leswi swi nga ta xopaxopiwa tanihi **kungu, nkongomelo, ximunhuhatwa, mbangu**, ni **ririmi**.

NDZIMA YA 2

2.1. TINOVHELE TA 1938-1939, 1940-1949.

2.1.1. MANGHENELO

Ndzima leyi i ya ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa tinovhele leti ti nga hlawuriwa eka malembe lama nga boxiwa laha henhla tani hilaha ti nga kombisiwa hakona eka 1.1.1. eka ndzima ya 1. Tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe lama hi leti landzelaka:

Tinovhele ta 1938-1939

Marivate, D.C. (1938) : **Sasavona**

Tinovhele ta 1940-1949

Baloyi, S.J. (1949) : **Murhandziwani**

Tinovhele leti hi tona ntsena ti nga tsariwa ni ku hangalasiwa eka malembe-khume ya tona tani hilaha ku nga kombisiwa hakona eka Marivate (1983) eka tsalwa ra **Mbalango wa Matsalwa ya Xitsonga** kun'we ni le ka tsalwa ra Bill na Masunga (1983) ra **Mbita ya Vutivi**. Hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.6.2.1 na 1.1.6.2.2, hi minkarhi leyi ti nga tsariwa hi yona, vatsari va tinovhele ta Xitsonga a va nga si tinyiketa eka ku tsala tinovhele ta Xitsonga. Hambileswi hi mambirhi ya nga tinovhele, yin'wana ni yin'wana yi ni swihlawulekisi swo karhi leswi yi tihlawulaka hi swona. Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.7.1, tsalwa ra **Sasavona** ri tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka, kun'we ni nkongomelo. Kasi tsalwa ra **Murhandziwani** rona ri tihlawula hi ririmi ni marungulelo ya timhaka. Leswi swi vuriwaka laha swi kombisa leswaku tsalwa rin'wana ni rin'wana ri tihlawula hi vurona hi swihlawulekisi swo karhi, hambiloko ri nga wela eka ntlawa wun'we ni man'wana, tanihi novhele, ntlangu, sweswo-sweswo.

Mathyelo ya mavito ya matsalwa lawa ya yelana hikuva vatsari hinkwavo va tirhisa mavito ya swimunhuhathwankulu ku thya mavito ya matsalwa ya vona. Vatsari va tlhela va tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu laha mutsari a rungulaka hungu hi yexe hambiloko kun'wana swimunhuhathwa swi pfa swi tivulavulela.

Hilaha hi nga kombisa hakona eka 1.1.3.1.2 swin'wana swa tsalwa ra **Murhandziwani** swi xopaxopiwile hi Msimeki (1998) eka dyondzo ya yena ya **Characterisation in Murhandziwani and Manyunyu ya Xitsotso**, laha a nga xopaxopa swimunhuhathwa swa matsalwa lama. Kasi Muhlohlonyi (1992) u xopaxopile nkongomelo wa tsalwa ra **Sasavona** eka dyondzo ya yena ya **Mbalango wa minkongomelo ya matsalwa ya Xitsonga, 1938-1986** hilaha hi voneke hakona eka 1.1.3.1.1.

Hambileswi matsalwa lama hamambirhi ya kombisaka timhaka ta vukriste, nkongomelo wa swiphiso swa nxambilo na wona wa tikomba swinene. Leswi swi kombisa leswaku tsalwa rin'we ri nga va ni minkongomelo yo hambana. Eka tsalwa ra **Sasavona** (1938), George Ntavasi u ya eku tirheni exilungwini, a nga vuyi ekaya, a rhumela mali kutani Sasavona nsati wa yena a yi tlangisa hi ku endla byalwa, vana va sika hi ndlala ku fikela laha muti wa yena wu hahlukaka. Kasi eka tsalwa ra **Murhandziwani** (1949), Murhandziwani u heta xikolo ekaya a kongoma exilungwini ku ya tirha, a dya hi vavasati va Joni, nsati ni mana wa yena va dlaya hi ndlala. Mayelana ni mhaka leyi hi nga kombisa ni hi tsalwa ra **Mukhacani** (1974), hambileswi ri nga hlawuriwangiki ku dyondziwa eka ntirho lowu. Bill na Masunga (1983:58) va vula leswaku Mukhacani u sukela muti wa yena, a ya exilungwini ku ya wu tirhela. Hi ku famba ka nkarhi u hela a nga ha wu hlayisi muti wa yena wa le kaya. Nxumalo (1997) u xopaxopile timhaka leti ta swiphiso swa ku xambila mayelana ni tsalwa ra Mkhari ra **Nkhavi wa le ndzhaku** (1996) laha a vulaka leswaku Nkhavelana u lo na heta xikolo, a ya lava ntirho eJoni, a teka Khomambilu ku va nsati wa yena wa le kaya. U helela a rhandzana na Mapatu le dorobeni, a rivala Khomambilu ekaya. Ya tele matsalwa ya Xitsonga ni ya tindzimi tin'wana ta Xintima lawa ya kombisaka mhaka leyi.

Matsalwa ya **Sasavona** ni ya **Murhandziwani** ya tsariwile hi minkarhi ya vafambisi va

vafundhisi. Hikwalaho ka swona matsalwa lawa ya voyamela eka vukriste lebyi byi lwisanaka ni mikhuva ya xintu. Hi ku vula ka Bill na Masunga (op.cit.:58).

Vafambisi va timixini a va nga swi tsakeli ku kandziyisa tibuku leti a ti nga fambelani na miehleketo ya vona ni leswi a va vona swi nga lulameli lava a va va dyondzisa.

Ndzavisiso lowu wu hambana ni mintirho leyi boxiweke laha henhla ya Msimeki (1998), Muhlohlonyi (1992) na Bill na Masunga (1983) hikuva wona wu ta dyondza matsalwa lawa ya hlawuriwaka hi vuxokoxoko, wu kongomisa eka kungu, swimunhuhatwa, mbangu, ririmi.

Swiphemu leswi swi kaneriwaka ehansi ka nhlokomhaka ya ririmi, swi pfa swi kumeka eka ndhawu yin'we. Hileswaku ku nga kumeka rito na xivulavulelo endhawini yin'we, sweswo-sweswo.

2.1.2 **NXOPAXOPO**

2.1.2.1 **SASAVONA**

2.1.2.1.1 **KUNGU**

Tsalwa leri ri vulavula hi Sasavona, nsati wa George Ntavasi. U hanya vutomi byo pfumala vukriste. U hangalasela mali leyi nuna wa yena a n'wi rhumelaka hi ku endla byalwa, vana va sala va sika hi ndlala. U vanga swikweleti, ivi loko vinyi va mali va yi lava, a va komba ku teka Mhlava n'wana wa yena wa wanhwana.

Sasavona u dlayisa Mhlava hi Riburantana, ivi George Ntavasi a n'wi hlongola a tlhelela eka rikwavo. Loko George Ntavasi a lova, Sasavona u tsutsumela evukatini bya n'wana wa yena Ntlholameri, eka Bungeni ku ya tshama kona. U dlayisa ntukulu wa yena hi ku n'wi lavela tin'anga to ka ti nga pfuni nchumu. U hetelela a khomiwa hi

vuvabyi, a hundzuka a va mukriste, a nga si lova.

2.1.2.1.2 **NKONGOMELO**

Mhakankulu ya tsalwa ra **Sasavona** hileswaku munhu u va ni vutomi lebyinene loko a ri mukriste. Leswi swi humela erivaleni loko hi pimanyisa vutomi bya Sasavona lebyo pfumala vumunhu lebyinene ni vukriste. Kambe leswi swi vonaka swi kanetiwa hi Mdlayi, muakelani wa Sasavona, loyi a a hanya vutomi lebyinene hambileswi eku sunguleni a a nga ri mukriste, hi ku vula ka mutsari.

2.1.2.1.3 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Sasavona** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka ku va swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Sasavona**, nsati wa George Ntavasi, **Midlayi**, Muakelani wa Sasavona na **George Ntavasi**.

2.1.2.1.3.1 Sasavona

Sasavona hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa lexi tsalwa ri nga thyiwa ha xona. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri munhu wo ka a nga pfuni nchumu. U kombisiwa a ri munhu loyi a nwaka ngopfu byalwa, a va na futa, a tsandzeka ku hlayisa muti na vana. Futa ra yena ri kombisiwa eka ndzimana leyi:

Vana va kona va lo pyi, na malanga. Milomo yi lo xipelana na swixale ... Xisokisani xa lowa ndzumulo hi mpfhuka xi omelana ntima na thyaka, a xi tivi na mati.

Mana wa kona, xikulu i byalwa yindlu a yi kukuriwi, a yi sindziwi, (Marivate, 1938:6).

Malanga ni swixale swi kombisa mpimo wa futa ra Sasavona. Kasi riencisi ra “**pyi**”, ri kombisa ku tala ka malanga ya vana va Sasavona. Sasavona u paluxiwa a ri mbabva na dlakuta. Loko nuna a ri exilungwini, u hangalasela mali leyi a yi dzukelaka nyuku a tlhela a vanga swikweleti leswi a tsakelaka ku swi hakela hi Mhlava. Hikwalaho mutsari a nge:

Eka Mbhayimbhayi u dyile nandzu wa R6.00. Eka Xikolokolo u na nandzu wa R2.00. Eka Nghalalume wa R10.00, hinkwavo va tshembisiwa yena Mhlava (Marivate, 1938:11).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene vumbabva bya Sasavona. U hetelela a biwa hi n’wana wa yena Xigono, hikwalaho ka ku va a dyile mali ya ntsengo lowu Xigono a a fanele ku teka hi wona nsati, a balekela eka Dzundzule, evukatini bya Ntlholameri ku ya tshama kona.

Hi tlhelo rin’wana Sasavona i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Laha u kombisiwa a ri munhu loyi a vengaka vutomi bya xikriste. Kutani loko a vona leswaku vutomi bya xintu a byi pfuni nchumu, u hundzuka a va mukriste. U vilela ku tlula mpimo hileswi Xigono na mukon’wana wa yena Risimati va nga tswariwa ra vumbirhi. Loko hungu leri va ha ku ri tiva hi papila hi twa leswaku: “Ntsena Sasavona a a vilela hi ku twa leswaku se vanhu lava i vapfumeri, a ku, va hungukile! (Marivate, 1938:57). Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Sasavona a nga twisisi nchumu hi vukriste. Hi ku vona ka mina swiendlo swa yena hinkwaswo swi kombisa miehleketo leyi tshovekeke, leyi yi nga tirhiki hi mfanelo. Sasavona u tisola mintirho ya yena hinkwayo yo biha loko se a lava ku lova, a hundzuka mukriste. Hi twa a ku:

Sweswi ndza twisisa, na mina ndza n’wi vona hosi Yesu. A ndzi siveriwile mahlo hi swilo swa misava, kambe ndza tilaya ngopfu hikuva ndzi hanyile eku biheni. Mbilu ya mina ya vaviseka hileswi ndzi nga dlayisa n’wananga Mhlava,

ndzi nga dlayisa ni ntukulu wa mina hi ku n'wi vitanela tin'anga to ka ti nga tivi nchumu ... Ndzi tisola eka hinkwaswo leswi ndzi nga endla (Marivate, 1938:58).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va ku hundzuka ka Sasavona ku vangiwa hi makhombo lama nga n'wi humelela hi ku landzelelana.

Hi ku twisisa ka mina mhaka ya ku va George Ntavasi a tirha exilungwini a nga tshami ekaya ya engetela eka ku hahluka ka ndyangu wa yena ni ku pfumala ku rhula ka Sasavona. Hi tlhelo rin'wana ndlela leyi mutsari a nga vumba Sasavona ha yona yi tshikilela swinene mhaka ya ku pfumaleka ku rhula loku. Mavumbele lawa ya kombisiwa ya ri nthathelo.

2.1.2.1.3.2 Midlayi

Midlayi, muakelani wa Sasavona i ximunhuhatwa-mpaluxo. Swiendlo swa yena hinkwaswo swi paluxa vumunhu bya Sasavona. U vumbiwa hi mutsari a fularhelana swinene na Sasavona hi mahanyelo. U kombisiwa a ri ni vumunhu swinene. Nuna wa yena a a tirha exilungwini, yena a sala a hlayisa ndyangu leswi hetisekeke. Mutsari u ri:

... Yindlu ya kona loko u nghena a wo twa ko ti! ti! ti! yi rhidzeriwile, yi sindziwile. Bokisi ra nuna hi mpfhuka ri vekiwa hi lahaya. Vana a va pfumeleriwi ku tlanga hi rona. Xilotlela xi tshama enyongeni ya yena. Swilawu swi songiwile swi vekiwa lahaya ... Vana va basile, naswona va dya va xurha (Marivate, 1938:8).

Marito ya "**ridzeriwile**" na "**sindziwile**" ya kombisa ku basa swinene ka muti wa Midlayi. Riencisi ra "**ti! ti! ti!**" ra ha kombisa ku basa loku hetisekeke ka muti lowu. Hi hala tlhelo nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Midlayi xi ri xitirhi lexikulu.

Midlayi i ximunhuhakwa-ndlandlamuko. Hilaha hi nga vona hakona u kombisiwa a ri ni mahanyelo lamanene. U swekela vana va Sasavona swakudya loko yena a ha rhendzeleka na miti a nwa byalwa kun'we ni loko a ha landzile Mhlava eMessina. I wansati loyi a kotaka ku landza xiyimo xa swilo hi ku hambana-hambana ka swona. U hela a karhala a hundzuka, a nga ha nyiki vana va Sasavona swakudya, a sweka ni vusiku leswaku vana va yena va dya va xurha. U ngenisa vana va yena xikolo hi ku pfuniwa hi vafundhisi. U hundzuka a va mukriste hi ku vona tintswalo leti vana va yena va endleriwaka tona hi mufundhisi. Hikwalaho mutsari a nge:

Ndyangu lowu wu nga sungula wu ri wa vanhu lavo ka va nga dyondzanga se wo hundzuka ndyangu wa xikriste, wa swidyondzeki. Midlayi o gibi! lahaya kunene. N'wana wa yena a n'wi hlayisa swinene, a n'wi ambexa, a n'wi phamela, ko va ku rhula laha kaya (Marivate, 1938:48).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tshamiseka ka Midlayi exikarhi ka vana va yena va swidyondzeki, hambileswi nuna wa yena a nga helela kwalomo.

Hi ku twisisa ka mina, mhaka ya ku va nuna wa Midlayi a helela exilungwini hi yona leyi nga endla leswaku Midlayi a xaniseka swa nkarhinyana hikuva a a fanele ku ngenisa vana va yena xikolo. Hi tlhelo rin'wana mutsari u vumba ximunhuhakwa lexi ku hi kombisa leswaku munhu a nga va ni vutomi lebyinene hambani a nga ri mukriste hilaha hi n'wi voneke hakona ni loko a nga si pfumela ekerekeni.

2.1.2.1.3.3 George Ntavasi

George Ntavasi, nuna wa Sasavona i ximunhuhakwa-mpaluxo. U kombisiwa a ri munhu wo lulama wa tintswalo. George Ntavasi i munhu wo tirhandza loyi a tshamaka a basile nkarhi hinkwawo. Ku basa ka yena ku tikomba eka ndzimana leyi:

Hambileswi a a ri muhedeni, a a nga bohi tinjhovo, a a

ambala tiburuku, a a rhandza tiburuku leta ntima, na tihembe leto ndli ngi i xidonci lexa ntima ... Exisutini a boha banti ro tshwuka leri ri nga na tirinki to khweketa mukwana (Marivate, 1938:16).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa ku basa ka George Ntavasi. George Ntavasi u ni mbilu. U tiyisela ku rhumela Sasavona mali, hambileswi a yi hangalasela hi ku olova. U kuma ekaya ku ri ni swikweleti, a swi hakela hinkwaswo. Mutsari u ri:

Siku rin'wana lava va ka Xigivagiva va tile ku ta vuyisa na ku londza mali ya vona ya R10.00. George Ntavasi a nga nonohangi, u te: Hambileswi nsati wa mina xi nga xiphukuphuku, ndzi nga ka ndzi nga tshiki vana (Marivate, 1938:17).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va George Ntavasi a rhandza vana va yena swinene.

Hi tlhelo rin'wana George Ntavasi i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Hilaha hi voneke hakona laha henhla, George Ntavasi i wanuna wa matimba loyi a kotaka ku hlayisa muti hambiloko a ri ekule na wona. Matimba ya yena ya heta hi hanyelo ra Sasavona, ro hangalasela mali, vana va sika, ku dlayisa Mhlava hi Riburantana, a n'wi hlongola. Hi twa a ku:

Sweswi, ndzi twa leswaku Mhlava u tsutsumile na Riburantana. U byeletela hi wena. Xiphukuphuku lexi! Wo vhela na wena u famba kwalaho mi landza wo Maburantana ya n'wina, ndzi nga ku kumi kwalaho mutini wa mina, dlakuta ndzi wena! (Marivate, 1938:13).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa ku nyangatseka ka George Ntavasi hikwalaho ka swiendlo swa Sasavona.

Hi ku vona ka mina, ku xaniseka ka vana va George Ntavasi, ku wa ka muti wa yena kun'we ni vudlakuta lebyi Sasavona a a byi endla, swi vanga hileswi George Ntavasi a a nga vuyi ekaya hilaha kunga hlamuseriwa hakona eka 2.1.2.1.3.1. Lexi i xiphiquo xa nxambilo xa misava hinkwayo.

Mutsari u swi kotile ku vumba swimunhuhatwa swa tsalwa ra yena hi ndlela yo xonga ku fambisa hungu ra yena. Kun'wana swi pfa swi tivulavulela ku tshinetela vahlayi hungu ra swona.

2.1.2.1.4 MBANGU

Eka tsalwa ra **Sasavona** mutsari u kombisa mbangu wa le makaya laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana ni ku tirhisa swidzidzirisi, ku dlawa hi ndlala, ni mintirho yin'wana leyo biha. Kasi eka mbangu wa le xilungwini mutsari u kombisa timhaka ta ku xaniseka ka George Ntavasi kun'we ni swin'wana swo biha leswi a swi humelela kwale xilungwini. Tindhawu leti ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi: Xitolo xa ka Machipisana, muti wa George Ntavasi, muti wa Midlayi, masimu ni madulu, Messina, muti wa ka Dzundzule i mbangu wa le makaya, eMadigarini i mbangu wa le xilungwini.

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa xitolo xa ka Machipisana ku ri laha vanhu va ka Bungeni va xavaka kona mpahla, swakudya ni swin'wana ni swin'wana. Nkoka wa xona i ku hi paluxela xiyimo xa vanhu va ka Bungeni. Hi lembe rero, a va nga pfunanga mavele kutani a va xava swakudya laha vhengeleni. Mutsari u ri:

Loko u ya evhengeleni a wo kuma ku lo moo-o-o! van'wana va tile na timbhongolo to ta rhwala hi tona, van'wana i swirhundzu, van'wana i mikhwama kambe ku hava na un'we wo nona, hinkwavo hi lavo humelela minhlana hi ku ondza. Swifanyetana swi lo hlunguleka na makhwiri hi ku ondza (Marivate, 1938:5).

Timbhongolo, swirhundzu ni mikhwama swi kombisa swinene muxaka wa mbangu wa le makaya. Kasi vanhu lava va taka laha na vona va tele, ko “**moo-o-o**”, naswona ku hava na un’we wo nyuhela. Ondzele ra vona ri hlamuseriwa ri ri ra “**lavo humelela minhlana**” (ibid.).

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ku tirhisa muti wa George Ntavasi, wu ri wona ndyangu wa ximunhuhathwankulu, Sasavona, laha a tshamelaka ku xavisa byalwa kona, ku tshama ku tele hi vanhu lava telaka ku nwa byalwa. Sasavona a a nga ri na nkarhi wo hlayisa ndyangu. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Se ku tshama laha mutini yo va mphensa-mphensa, swi nga ha nyawuli. Loko byi va khandziyile byalwa, se vo sungula ku cina xilala. Ku hleka ko va lokukulu (1938:6).

Leswi swi veka erivaleni leswaku nkarhi wa vutomi lebyinene a wu nga ri kona eka ndhawu leyi.

Mutsari u tlhela a kombisa mbangu hi ku tirhisa muti wa Midlayi. Eka muti lowu hi laha vana va Sasavona a va dya kona swakudya loko yena a ha rhendzelekile a tinwela byalwa. U ri:

Havambirhi a va ri ni vana...Vana va Sasavona a va hanyela eka Midlayi, vana va Midlayi a va nga ha xurhi, kutani a a fanele ku sweka nivusiku loko a rhandza leswaku vana va yena va dya va ringana (Marivate, ibid.).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene mpimo wa ku seketeleka ka ndyangu wa Sasavona hi wa Midlayi, laha Midlayi a a kala a karhala. Hi hala tlhelo leswi swi kombisa swinene mfularhelano exikarhi ka ndyangu wa Sasavona ni wa Midlayi.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa masimu ni madulu ya vanhu va ka

Bungeni. Leswi swi seketela ku va yi ri ndhawu ya le makaya. Hi hala tlhelo tindhawu leti ti tirhisiwa ku paluxa vumunhu bya Sasavona. Mutsari u hlamusela swin'wana swa swiendlo swa Sasavona hi ndlela leyi:

Siku rin'wana va n'wi kumile a ri karhi a funungula dulu a nusa mavele. Loko mi belane na yena ndzilekana a a heta nsimu ya wena hi ku yi kapela eka ya yena, hi xona lexi a a kota xona ntsena (Marivate, 1938:29).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku Sasavona a a ri khamba.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndhawu ya Messina. Eka ndhawu leyi hi kona laha Mhlava a nga dlawa kona hi Riburantana, a tlhela a lahliwa kona. Hi tlhelo rin'wana, hi laha Sasavona a nga khomiwa, a pfaleriwa exitokisini hikuva vanhu va ehleketa leswaku hi un'wana wa lava va nga dlaya Mhlava.

Eka muti wa ka Dzundzule laha ku nga tekiwa Ntlholameri n'wana wa Sasavona, hi laha Sasavona a nga tshama kona endzhaku ko biwa hi n'wana wa yena Xigono kun'we ni ku va nuna wa yena George Ntavasi a lovile. Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.2.1.1, hi kona laha Sasavona a nga dlayisa n'wana wa n'wana wa yena Ntlholameri hi ku n'wi lavela tin'anga to ka ti nga pfuni nchumu. Nkoka wa ndhawu leyi i ku kombisa ku hundzuka ka Sasavona, a va mukriste a nga si hundza emisaveni.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa doroba ra le Litchtenburg ku ri laha George Ntavasi a nga lovela kona, ndhawu leyi yi ni mavabyi yo hambana-hambana. Mavabyi lama hi wona lama nga karhata George Ntavasi ku fikela loko a lova. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

U kumile Mulungu a xavisile bisimusi ya yena a rhurhile.
Se George Ntavasi a hlupheka ngopfu hi ku famba a lava

ntirho, a nga wu kumi. Hiloko a ya eMadigarini eLitchtenburg. Kwale Madigarini o khomiwa hi vuvabyi a ri hava ni ndhivilichi yo tipfuna hi yona (Marivate, 1938:37).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku xaniseka ka George Ntavasi ku fikela loko a hundza a ri eMadigarini.

Tindhawu leti nga hlamuseriwa laha henhla ti paluxa swinene mbangu lowu timhaka ti humelelaka eka wona. Hilaha hi nga vona hakona ku kombisiwa timhaka ta vudlakuta, vumbabva, mavabyi ni swin'wana.

2.1.2.1.5 RIRIMI

Marivate (1938) u ni nyiko leyikulu swinene yo tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. Marito lama a ma tirhisaka ni ndlela leyi a ma veketelaka ha yona swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba swinene.

2.1.2.1.5.1 Ntivo-marito

Ntivo-marito hi xin'wana xa swiphemu swa ririmi lexi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa leri. Leswi hi swi vona eka tsalwa hinkwaro.

Mutsari u hlamusela ta ku xaniseka ka George Ntavasi hi nkarhi lowu a a tirha exilungwini. A a xanisiwa hi ndlala hikuva a a tshama a ri karhi a rhumela mali ya ku singila ekaya. Eka nhlamuselo ya yena mutsari u tirhisa vamavizweni va “**ku kantswa**” na “**ku lapela**” hi ndlela leyi:

U vonile maxangu lamakulu, a tiboha, a nga ha dyi ngopfu, a nga ha xavi na buruku. Loko ri perile, o **kantswa, ku lapela**, a endlela leswaku nsati ni vana va ta xurha (Marivate, 1938:7).

Leswi swi kombisa leswaku a a nga xavi swakudya swo tala swa yena hikokwalaho ko twela nsati ni vana. Mutsari u sasekisa hungu ra yena hi ku tirhisa vamavizweni ku papalata ku tirhisa rito rin'we. Mutsari u tirhisile na rito ra "**maxangu**" leri fambelanaka na ku xaniseka ka George Ntavasi.

Loko Mhlava a kula u gangana na Mukhacani wa ka Xigivagiva. Mhaka leyi yi tsakisa Sasavona swinene, a sungula ku gingirika a ya hala ni hala, a nga ha tshami na le hansi. Mutsari u tirhisa riviti-nkatsano ra "**vutlungwa-tlungwa**" a ku:

Mana wa kona, Sasavona, u te a twa leswaku Mhlava u gangiwile, se byo va **vutlungwa-tlungwa**. Vanhu va xewetiwa va ha ri ekule (Marivate, 1938:10).

Rito leri ri kombisa leswaku Sasavona a nga ha tshamiseki, a a lava leswaku Mhlava na Mkhacani va tekana hi xihatla a ta kuma mali. U hetelela a ya lomba na mali yo ringana R10.00 eka Xigivagiva, tata wa Mkhacani. Leswi swi kombisa ku tiyimisela ka Sasavona leswaku Mhlava a tekiwa hi Mkhacani.

Mutsari u tlhela a tirhisa rito ra "**khandla**" loko a hlamusela ta ku biwa ka Sasavona hi n'wana wa yena Xigono. Xivangelo xo biwa ka Sasavona hileswi a nga dya ntsengo hinkwawo lowu Xigono a a fanele ku teka hi wona nsati. Mutsari u ri:

Xigono na yena o lwa ni mana wa yena va lwela ntsengo...ivi o mana wa kona o n'wi tlulela, o **khandla** lero na ta **khandla** (Marivate, 1938:37).

Ku vuyeleriwa ka rito ra "**khandla**" swi kombisa ku va Sasavona a biwa swinene hi n'wana wa yena Xigono ku fikela loko a tsutsumela eka Bungeni, laha ku nga tekiwa n'wa wa yena Ntlholameri.

Mutsari u tlhela a tirhisa rito ra "**gigimbisana**" loko a hlamusela ku lwa ka Mhlava na

Riburantana eMessina. Mhaka yi sungula laha Mhlava a nga ala loko Riburantana ri lava ku endla mana wa yena Sasavona nsati hi nkarhi lowu a nga n'wi landza hi wona. Mutsari u ri:

Tunga...ri sukela laha matolo lowa nuna a nga te u lava ku teka lowa manana a va nsati wa yena. Se lowa n'wana a nga ala, ivi yi ku mpoti hi ku holova... Se lowa Riburantana a nga kwata, byi **gigimbisana** lero na ta **gigimbisana**, lowa manana u lo rhwe, we'tlele hi byalwa, a nga twi nchumu (Marivate, 1938:13-14).

Ku landzelelana ka minpfumawulo yo tika ya “**gigi**” eka rito ra “**gigimbisana**” ku kombisa ku tirhisiwa swinene ka matimba eku lweni ka Mhlava na Riburantana.

Mutsari u tirhisa xitayili xa yena xa ku tirhisa marito laha henhla tanihi “**gigimbisana lero na ta gigimbisana**” na ku “**khandla lero na ta khandla**” ku tshikilela mhaka leyi a yi boxaka.

Eka nkanelo lowu wu nga laha henhla, hi swi vonile leswaku Marivate i mutshila loyi a tirhisaka marito hi ndlela ya vutshila ku paluxa hungu ra yena ni ku fuwisa tsalwa ra yena. Timhaka leti a hlamuselaka tona ti humela swinene erivaleni hi marito lama a ma tirhisaka.

2.1.2.1.5.2 Swivulavulelo

Handle ka marito lama nga tirhisiwa laha henhla, hi swi vonile leswaku mutsari u tlhela a tirhisa na swivulavulelo ku humesela vahlayi hungu ra yena. Leswi swi tikomba loko a hlamusela ta ku ondza ka vanhu va ka Bungeni hi nkarhi lowu a ku ri ni ndlala leyikulu etikweni ra vona. U ri: “Hinkwavo hi lavo **humelela minhlana ehandle** hi ku ondza” (Marivate, 1938:5). Xivulavulelo lexi xi humesela erivaleni hi ndlela ya matimba swinene, mpimo wa ku ondza ka vanhu lava hikwalaho ka ndlala leyi. Mutsari

u ya emahlweni a ku: “Swifanyetana swi lo **hlunguleka na makhwiri** hi ndlala” (Marivate, ibid.) ku kombisa ku ondza swinene ka swifanyetana leswi.

Mutsari u paluxa ku vilela ka Sasavona loko a vona va ka Xigivagiva va nga vonaki ku ta lovola Mhlava. U hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa xivulavulelo a ku: “Mana wa kona **a nga wisi embilwini**” (Marivate, 1938:11). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku mbilu ya Sasavona a yi vava ngopfu loko va teki va nga vonaki. Leswi swi endla leswaku mutsari a ku: “Se o luka tindlela to **phasanisa vanhu lava**” (Marivate, ibid.). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Sasavona a a tshama a ri karhi a luka mano ya ku hlanganisa Mhlava na Mkhacani leswaku va ta tekana.

Loko Sasavona a vuya hi le ku landzeni ka Mhlava eMessina, a a ondzile swinene. Mpahla a yi nga ha n’wi ringani hikokwalaho ka ku ondza loku. Mutsari u hi rungulela ku fika ka yena emutini wa George Ntavasi kun’we ni ku ondza ka yena hi ndlela leyi:

Vusiku byebyo Sasavona a ta ku pfha! U vuya eMessina hi milenge. Wo’ ndzile **ku lo sala nhloko**” (Marivate, 1938:17).

Riencisi ra “**pfha**” ri kombisa ku humelela ka Sasavona ku nga ehleketiwanga nchumu. Kasi xivulavulelo xa “**ku sala nhloko**” xi komba leswaku Sasavona a ondzile swinene. A a nga ha languteki no languteka.

Nxopaxopo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Marivate a tsokomberisa hungu ra yena hi ku tirhisa swivulavulelo. Vutshila bya yena byi tikomba swinene eka swivulavulelo leswi nga xopaxopiwa laha henhla. Hungu ra yena ri huma hi matimba hikwalaho ka swona.

2.1.2.1.5.3 Maencisi

Maencisi hi swin'wana swa leswi Marivate (1938) a nga swi tirhisa ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. Mutsari u hlamusela ku tala ka vanhu lava a va xava mavele exitolo xa ka Machipisana, eka Bungeni hi nkarhi lowu a ku ri na ndlala hi ku tirhisa riencisi hi ndlela leyi:

Loko u ya evhengeleni, a wo kuma vanhu ku lo **moo-o-o!**
Van'wana va fikile na timbhongolo to ta rhwala hi tona...
(Marivate, 1938:5).

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.2.1.6.2, riencisi leri ri kombisa leswaku vanhu lava a va tele swinene. Ku tala hi ndlela leyi evhengeleni swi kombisa ndlela leyi ndlala a yi ngenile ha yona etikweni.

Vana va Sasavona a va tshama na malanga swinene. Mutsari u tirhisa riencisi ku hlamusela ku tala ka malanga lama hi ndlela leyi: “vana va kona va lo **pyi!** na malanga” (Marivate, 1938:6).

Riencisi leri ri humesela swinene erivaleni ku tala ka malanga ya vana va Sasavona. Leswi swi kombisa ku tsandzekela kule ka Sasavona ku hlayisa vana va yena.

Ku heleriwa ka Sasavona hi mapa kumbe mavele hikwalaho ka leswi a a tshamela ku endla byalwa ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa riencisi hi ndlela leyi:

Hi te u humesile swirhundzu swimbirhi a endla byalwa.
Makhati mangari mangani, xisakana **dzuu**, xi herile
(Marivate, 1938:7).

Riencisi ra “**dzuu**”, ri rhangeriwile hi “**makhati mangari mangani**” ku kombisa ku heleriwa ka Sasavona hi mapa hi ku hatlisa. Ku va riencisi leri ri landzeriwa hi “**xi**

herile", swi ni ntshikilelo wukulukumba.

Laha mutsari a nga kombisa kona ntikelo ni ku xongisa ka riencisi, marungulele ya timhaka hiloko a paluxa timhaka leti nga humelela Sasavona loko a ri eMessina, endzhaku ka loko a pfukile, a kuma leswaku Mhlava u lovile hilaha Nkondo (1986) a nga hlamusela hakona. Mutsari u ri:

Dyi te dyi pfuka nimixo, dyo kuma **khatsa!** va fambile yindlu va lotlele hi le handle. Dyo pfuka **kokoco-kokoco, kokoco-kokoco! ntsee!** pfalula wena, **to!** (Marivate, 1938:13).

Riencisi ra "**khatsa**", ri komba ku va va fambile hinkwavo ka vona ku nga salanga munhu na un'we. Kasi ra "**kokoco-kokoco**", ri encenyeta ku ringeta ka Sasavona ku pfula rivanti. Riencisi ra "**ntsee**", ri komba ku va Sasavona a miyerile a nga swi tivi leswaku u ta endla yini. Ku tsandzekela makumu ka Sasavona ku pfula rivanti ku paluxiwa hi riencisi ra "**to**".

Hi ku tirhisa maencisi lama nga laha henhla, hi kotile ku swi vona leswaku Marivate i mutshila loyi a nga ni vuswikoti bya ku paluxa timhaka ta yena hi ndlela yo xonga. Timhaka leti a ti paluxaka ti huma swinene hi matimba hikwalaho ka maencisi.

2.1.2.1.5.4 Fenya

Fenya hi xin'wana xa swihlawulekisi xa nkoka lexi mutsari a nga xi tirhisa ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. Eka tsalwa leri fenya ri humeseriwa erivaleni hi mavulavulelo ya Sasavona kun'we na ntsami ya ka Maluleke leyi yi nga n'wi tlherisela hi tihomu ta tsevu to banga vufendze lebyi a nga byi endla.

Loko lowa ntsami a ri karhi a hlamusela George Ntavasi hinkwaswo leswi swi nga humelela emutini wa yena a ha ri exilungwini Sasavona u nghenelela hi ndlela leyi:

Swi nga twiwi kasi a ndzi ri kona? A va nga lo ndzi kuma?
A ndzi lo loyiwa, va vona leswi nuna wa mina xi nga
xiverengi, va vona leswi n'wana wa mina a a lava ku
tekiwa... (Marivate, 1938:19).

Mavulavulelo lawa ya tisela muhlayi fenyha hikuva u va a ri karhi a swi tiva leswaku ku
dlayisiwa ka Mhlava ni swin'wana leswi a swi humelela laha mutini a swi vangiwa hi
byalwa lebyi Sasavona a a tshamela ro endla, hambileswi yena a tshembaka eka
timhaka ta vuloyi. Loko George Ntavasi a n'wi sindzisa ku miyela hi twa a ku:

Rikavakavo-o kasi a ku nga ri ku loyiwa, n'wina? Mi ri a
ndzo endla hi vomu?... N'wananga! N'wananga va nga
dlaya Messino (Marivate, ibid.).

Nhlamuselo leyi na yona ya ha tisa fenyha eka muhlayi hikuva mudlayisi wa Mhlava hi
Riburantana hi yena Sasavona. Lowa ntsumi ya ka Maluleke loko a heta ku miyeta
Sasavona loko a ri karhi a titshandza vusiwana hikwalaho ko dlayeriwa n'wana u tlhela
a n'wi tshinya a ku:

Leswi a ho na vula mi ku 'heng-heng' hina hi Varyungu
hina, hi dya xiryungu hina, hi nwa makofi na mapawa
(Marivate, ibid.).

Marito ya "**Varyungu**" na "**Xiryungu**" ya tisela muhlayi fenyha hikuva ya hoxekile. Ya
yimela "**Valungu**" na "**Xilungu**".

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Marivate a swi kotile ku tirhisa
fenyha leri kombisiwaka hi mavulavulelo ya swimunhuhatwa swo karhi ku paluxa hungu
ra tsalwa leri.

Eka xiphemu lexi hi kotile ku vona ndlela leyi Marivate a nga tirhisa ha yona ririmi eku
paluxeni ka hungu ra tsalwa leri. Hi vonile hilaha a nga tirhisa hakona swivulavulelo,

maencisi na swikhavisa-ririmi swin'wana ku khavisa hungu ra yena. U tlhela a tirhisa na fenyha hu hlamusela hungu leri hi ndlela yo hlekisa.

2.1.2.1.6 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA SASAVONA**

Eka tsalwa leri hi vonile swihlawulekisi swa rona leswi swi nga endla leswaku ri hlawuriwa ku xopaxopiwa ku nga ririmi ni marungulele ya timhaka, mavumbelo ya ximunhuhathwankulu kun'we ni nkongomelo hilaha swi nga kombisiwa hakona eka 2.1.1. Mutsari u tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.1. Eku xopaxopeni ka rona hi kumile leswaku minkongomelo ya vukriste ni nxambilo yi tikomba swinene. Swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi vumbiwile hi ndlela yo xonga swinene. Swimunhuhatwa leswi swi pfa swi vulavula ku tshinetela muhlayi swinene hungu ra swona. Eka mbangu hi kumile leswaku wu humelela emakaya ni le xilungwini, naswona tindhawu leti nga hlamuseriwa ti paluxa swinene hungu ra rona. Eka ririmi mutsari u kombisile vutshila swinene hikuva u swi kotile ku tirhisa ntivo-marito, swivulavulelo, maencisi na fenyha xi nga xin'wana xa swiyenge swa nkoka swa novhele eku paluxeni ka hungu ra tsalwa hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.2.1.6.

2.1.2.2 **MURHANDZIWANI**

2.1.2.2.1 **KUNGU**

Murhandziwani u velekiwa a kula endyangwini wa vukriste eka Kukisi, a loveriwa hi tata wa yena a ha ri ntsongo. Loko a hetile xikolo u ya a ya tirha edorobeni, a kuma ntirho wo sweka eka Smith.

Murhandziwani u yengiwa hi vanghana lavo biha, ivi vutomi bya yena byi hundzuka, a nwa byalwa a tshika ntirho ni kereke. U tshama exidakanini a kondza a khomiwa hi vuvabyi bya tingana lebyi nga endla leswaku a feriswa hi vana. U hela a tshunguriwa, a va ni ndyangu ni mahanyelo lamanene. U tlhelela exilungwini, a tirha a hlayisa muti

wa yena. U hetelela a dyondzela vufundhisi, ivi a vuya a ta tirha kwala kaya eka Kukisi.

2.1.2.2.2 **NKONGOMELO**

Hungunkulu ra tsalwa leri i ku kombisa leswaku munhu u va na vutomi lebyinene loko a ri mukriste. Mhaka leyi yi humela erivaleni loko hi pimaryisa vutomi bya Murhandziwani lebyo pfumala vumunhu lebyinene ni vukriste kun'we ni lebyi a a byi hanya kerekeni.

2.1.2.2.3 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Murhandziwani** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka ku va swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Murhandziwani, vanghana va Murhandziwani, vafundhisi ni vavuri**, valeteri va vanhu etindleleni letinene. Hilaha hi veke hi voneke hakona eka 1.1.3.1.2.1.3, swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi vile swi xopaxopiwile hi Msimeki (1998).

2.1.2.2.3.1 Murhandziwani

Murhandziwani i ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **Murhandziwani**. Eku sunguleni u kombisiwa a ri ni mahanyelo lamanene. U kula hi swileriso ni switsundzuxo swa vatswari ni vafundhisi. U paluxiwa a ri munhu wo tlhariha hi tlhelo ra dyondzo. Vutlhari bya yena byi kombisiwa eka ndzimana leyi landzelaka:

Siku rin'wana a twa van'wana va hlaya leswi a va ku i "mental". A vona leswo a swi twisisa loko a hlamuseriwa swona. Ku sukela siku rero thicara a kuma leswaku Murhandziwani a a tlula ni lava a va n'wi rhangerile hi ku tiva tidyondzo (Baloyi, 1949:4).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Murhandziwani a twisisa tidyondzo ta yena exikolweni hi xihatla. Leswi swi kombisa ku va a tlharihile swinene. Vutomi bya Murhandziwani byi kuceteriwa hikuva a ri ni rirhandzu, xichavo ni ntwela-vusiwana eka mana wa yena. Loko a nga si ya exilungwini hi twa a byela mana wa yena a ku:

Manana, ndzi hetile xikolo, kutani ndzi fanele ku famba,
ndzi ya tilavela mintirho emadorobeni, leswaku ndzi ta
tipfuna ni ku ku pfuna (Baloyi, 1949:4-5).

Laha ku hlamuseriwa ku kula ka rirhandzu leri Murhandziwani a nga na rona eka mana wa yena. Rirhandzu leri ri tlhela ri tikomba loko a ri exilungwini hikwalaho ka leswi a a tsakeriwa hi Valungu lava a tirhaka vona, vafundhisi ni vavuri kun'we ni vanhu hi ku hambana ka vona.

Murhandziwani i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku cinca-cinca evuton'wini bya yena. U kuceteriwa hi vanghana va yena a nwa byalwa ku tlula mpimo, a nga ha hlayisi muti wa yena. Mutsari u hlamusela a ku:

Hi mpfhuka a sungula ku nwa, hinkwaswo swi hundzuka.
Njingha liya yo rhandza vatswari ni nhwana wa yena, yo
rhandza kereke ni ku tirha, yo hundzuka lolo ni xidakwa.
Ku famba hi tindlela leto biha, kona a ha ha vuli (Baloyi,
1949: 16).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku hundzuka ka Murhandziwani, a famba hi tindlela leto ka ti nga lulamanga. Murhandziwani u hisa swakudya swa Valungu, a endzeriwa hi swidakwa entirhweni, Mrs Smith a holova, a hamba a nga ha va pfumeleli ku enghena emutini wa yena. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Laha a tirha kona ku tshama ku tele hi lava a va nga tirhi,
naswona swi ri swidakwa. Mrs Smith a sungula ku vilela hi
mukhuva lowu a a pfumelela vanghana va yena, va ta

tshama endlwini ya yena ha wona. Mrs. Smith a hamba a arisa maxaka ya Fred ku enghena emutini wa yena (Baloyi, 1938:16).

Leswi swa ha tshikilela ku va Murhandziwani a famba etindleleni leto biha. Hikwalaho ka ntshikilelo wa vanghana va yena u hetelela a tshika ntirho na kereke kutani a xaniseka ku fikela loko a tlhelela nakambe ekerekeni.

Ku hundzuka-hundzuka ka Murhandziwani ku vangwiwa hi nkucetelo wa mbangu wuntshwa lowu a nga hanya eka wona exilungwini hikwalaho ka timhaka ta nxambilo.

2.1.2.2.3.2 Vanghana va Murhandziwani

Vanghana va Murhandziwani va paluxiwa va ri vanhu lava tshamaka exilungwini. Va tiva tindhawu hinkwato ta doroba leti va hanyaka eka tona. Vanhu lava i valuthanyi. Hi vona lava va vangaka rivengo exikarhi ka Murhandziwani na vafundhisi. Ku sukela ekusunguleni va kombisiwa va ri na mahanyelo yo biha, yo tsakela ku pfindlusa vutomi bya van'wana. Va nwa byalwa ku tlula mpimo, va yenga Murhandziwani ku ya na yena exidakanini. Hi siku leri va nga n'wi kuma a tilulamisela ku ya ekerekeni hi twa va n'wi khovolela va ku:

U nga lo rhwala tibuku wo ya kwihi? Kambe hi wena muneri masiku lawa! A wu nga ta ta hi ya hala xidakanini, hi ya vona va ka hina (Baloyi, 1949:11).

Xikhovolelo xa "**kambe hi wena muneri masiku lawa!**" xi kombisa ku navela ka vanghana va Murhandziwani leswaku a nga yi ekerekeni, a famba na vona ku ya nwa byalwa exidakanini, ku fikela loko a tshika ntirho na kereke hi laha hi nga vona hakona eka 2.1.2.2.5, a famba na vona hinkwako lomu va lavaka ku ya kona.

Vanghana va Murhandziwani i swimunhuhatwa-ndlandlamuko. Swiendlo swa vona hinkwaswo swi kombisa ku va va pfumala vutomi lebyinene. Loko Murhandziwani a

vabya va fambela ekule na yena, a heleketiwa ekaya hi maxaka ya yena. Va hetelela va n'wi venga ku tlula mpimo, va hambana na yena vutomi hinkwabyo "hileswi a nga hlawula ku vonakala kasi vona va rhandza munyama" (Baloyi, 1949:31).

Hi vonelo ra mina, mutsari u hi vumbela vanghana va Murhandziwani ku kombisa leswaku vutomi lebyinene byi hanyiwa eka Kriste, etindhawini ta le makaya ku tlula exilungwini laha ku tirhisiwaka swinene timhaka ta swidzidzirisi.

2.1.2.2.3.3 Vafundhisi ni vavuri

Vafundhisi ni vavuri i swisihalali eka tsalwa leri. Va kombisiwa va ri vafambisi ni valeteri va vanhu etindleleni letinene. Va tsakela ntiyiso ni vutihlamuleri eka hinkwaswo leswi va swi endlaka. Va tshembiwa swinene hi mani na mani handle ka lava hanyaka vutomi byo pfumala vukriste. Hambi vatswari va Murhandziwani a va tshemba eka vafundhisi lava hi timbilu ta vona hinkwato. Loko tata wa yena Risimati a nga si hundza emisaveni u siya switsundzuxo leswi swi landzelaka eka mana wa Murhandziwani:

...a byela nsati wa yena leswaku a hlayisa Murhandziwani,
tani hileswi a va n'wi hlayisisa xiswona, ...ni loko swi
endleka a va mukriste (Baloyi, 1949:3).

Loko a nga si ya exilungwini mana wa yena u ri: "Loko ku ri ni lexi xi ku karhataka, u vutisa mufundhisi, u ta ku pfuna ka leswo tala" (Baloyi, 1949:5).

Tinhlamuselo leti ti nga laha henhla ti kombisa mpimo wa ku tshembeka ka vafundhisi. Hi hala tlhelo ti kombisa ku va Murhandziwani a tswaleriwa emutini wa vukriste hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.2.2.1.

Vafundhisi ni vavuri i swimunhuhatwa-nkandlandlamuko. Ku hava ku cinca-cinca evuton'wini bya vona. Hilaha swi tikombaka hakona i vanhu lava tshinyaka, ku hlohlotela vanhu ku famba etindleleni letinene ni yin'wana mintirho yo saseka leyi va

yi tirhaka. Loko Murhandziwani a tshika kereke, va n'wi sala endzhaku ku fikela loko a vuyela ekerekeni, a hambana na vanghana va yena lava va mahanyelo yo biha. Hikwalaho mutsari a vulaka leswaku Murhandziwani:

... a nga byeli munhu miehleketo ya yena, a va swi vona leswaku, kunene u vuyile endleleni ; ku nga ri ya vumunhu ntsena, kambe ni le ndleleni ya ka kriste (Baloyi, 1949:26).

Nhlamuselo leyi yi tshikilela swinene mpimo wa matimba lama vafundhisi va nga va na wona eku hambaniseni ka Murhandziwani ni vanghana va yena lava va mahanyelo yo biha.

Mutsari u hi vumbela vumunhu bya vafundhisi ni vavuri ku hi kombisa leswaku loko ingi a ku nga ri vona, Murhandziwani ingi a ha hanya emunyameni lowu a nga nghenisiwa hi vanghana va yena eka wona.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Baloyi a swi kotile ku vumba swimunhuhatwa swa tsalwa ra yena hambileswi swi nga hlamuseriwangiki hi matimba. Swin'wana swa swona a swi thiywanga mavito, u lo swi hlamusela kunene hilaha hi nga vula hakona eka 2.1.1. U tirhisile ndlela yo hlamusela na yo tihlamusela ku hlamusela swimunhuhatwa swa tsalwa leri. Kun'wana swi pfa swi vulavula ku tshinetela vahlayi hungu ra swona kun'we ni ku tshikilela mhaka leyi vuriwaka.

2.1.2.2.4 MBANGU

Timhaka ta tsalwa ra **Murhandziwani** ti humelela etindhawini to hambana-hambana ta le makaya ni le madorobeni, laha Murhandziwani a a kumeka kona. Tindhawu leti ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi hi nga si ti kana: xitolo xa ka Machipisani eka Kukisi i mbangu wa le makaya. Joni, Pasi Hofisi na xidakani i tindhawu ta le xilungwini.

Xitolo xa ka machipisani xi kombisa muxaka wa ndhawu ya le makaya, laha vanhu va ka Kukisi va xavaka kona swilo swo fana na mpahla, swakudya ni swin'wana. Eka

ndhawu leyi hi kona laha tata wa Murhandziwani a nga n'wi xavela mpahla loko a ha ku velekiwa. Mutsari u ri:

Endzhaku ka nkarhinyana va nyikiwa xihlangi...va xi thya vito ra Murhandziwani... Risimati a tsutsumela eka "Machipisani" a ya xava tinguvu ta xihlangi (Baloyi, 1938:3).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene mbangu wa le makaya laha vanhu va ka Kukisi va xavaka kona swilo hi ku hambana ka swona.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa xikolo ku paluxa mbangu wa ka Kukisi laha Murhandziwani a a nghena kona xikolo. Mutsari u ri:

Siku rin'wana a twa van'wana va hlaya leswi a va ku i "mental". A vona leswo a swi twisisa, loko a hlamuseriwa swona. Ku sukela siku rero thicara a kuma leswaku Murhandziwani a a tlula ni lava a va n'wi rhangele ku tiva tidyondzo (Baloyi, 1949:4).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Murhandziwani a tlarihile swinene hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.2.2.3.1. Xitolo, xikolo na kereke swi kombisa nhluvuko lowu a wu ri kona etikweni ra ka Kukisi.

Mutsari u hlamusela Joni ku ri ndhawu leyi chavisaka swinene. Murhandziwani loko a ha ku fika a nga ku twisisa naswona a a chuhwile ku tlula mpimo. Hikwalaho mutsari a nge:

Ku suka exiticini ku ya fika eka Mayimayi, Murhandziwani o famba a lo omisa na tinhlaya hi ku chava (Baloyi, 1949:7).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku chava swinene ka Murhandziwani hikwalaho ka ku tala ka swilo leswi a a swi vona, a tlhela a nga tivi na lomu dyambu ri humaka kona.

Kwala xilungwini ku ni Pass Hofisi. Eka ndhawu leyi hi kona laha Murhandziwani a nga ya teka kona xipencele xa ku lava ntirho. Eka hofisi leyi u yile na nkulukumba un'wana. Mutsari u ri:

Loko ri xa va suka va ya ePass Hofisi, va ya teka swipencele. Va te va ha ku huma kwalaho va nga si ya kule, Murhandziwani a vona Mulungu a n'wi khalameta hi voko...(Baloyi, 1949:18).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku xaniseka swinene ka Vantima hi nkarhi lowu hikuva loko munhu a kumiwa a nga ri na xipencele a khomiwa a ya pfaleriwa ejele. Hi tlhelo rin'wana nhlamuselo leyi yi kombisa xihlawuhlalu lexi a xi ri kona exikarhi ka Valungu ni Vantima.

Ndhawu ya Joni yi tlhela yi hlawulekisa ni ku bihisiwa hi swidakani leswi Murhandziwani ni vanghana va yena a va nwa eka swona byalwa. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Fred o vona leswaku byalwa byi n'wi ngenile... O va byela leswaku yena a a navela ku etlela. N'winyi wa yindlu o ya n'wi rhurhela endlwini yin'wana, a n'wi nyika na mubedwa. Vanghana va ha rivata hi ku nwa, nsati loyi o nyengele, oya laha a ku etlele Fred, a fika a secha swikhwama swa yena. O kuma xipaci xi ri na mune wa tipondo. Kunene manana loyi o tipondo letiyani o ti tswumu (Baloyi, 1949:13).

Ndhawu leyi a yi lulamanga. Vanhu va kona hinkwavo va ni vugevenga. A va chavi ku tekela munhu swa yena a nga va dyohelanga nchumu. Nkoka wa ku va Murhandziwani a thyiwa vito ra Fred hileswi lera Murhandziwani a ri nga va oloveli ku

n'wi vitana hi rona. Leswi swi kombisa ku tekeriwa ka Vantima ehansi.

Nkanelo lowu wu kombisa swinene ku va timhaka ta tsalwa leri ti humelela emakaya ni le xilungwini. Hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.2.2.4, emakaya ku kombisiwa swinene timhaka ta vukriste kasi exilungwini ku tshikileriwa timhaka ta mavabyi ni ku pfumaleka ka mintirho.

2.1.2.2.5 **RIRIMI**

Baloyi (1949) u ni nyiko leyikulukumba swinene yo tirhisa ririmi. Leswi swi tikomba eka nkanelo wa swiyenge swo hambana swa tsalwa ra Murhandziwani tani hilaha hi nga vona hakona.

2.1.2.2.5.1 Ntivo-marito

Tani hilaha ku nga kombisiwa hakona eka 2.1.2.2.5, mutsari u nyikiwile swinene nyiko yo tirhisa marito hi tindlela to hambana ku paluxa hungu ra yena. Leswi swi tikomba eka leswi nga laha hansi.

Mutsari u paluxa vutivi bya yena bya ririmi ra Xitsonga hi ku tirhisa marito hi ndlela leyi fuwisaka tsalwa ra yena. Mutsari u hlamusela leswi Murhandziwani a nga langutisisa xiswona matlhelo hinkwawo ya torokisi ra xitimela. A chuwile hikuva a ri ri ro sungula ku khandziya xitimela. Eka nhlamuselo ya yena u tirhisa rito ra "**hala-hala**" hi ndlela leyi:

Nkarhi wungari wungani Murhandziwani a va a enghenile exitimeleni. Mbuyangwana a xi tiviwi xitimela, o **hala-hala**, **hala-hala** hinkwako (Baloyi, 1949:12).

Ku vuyeleriwa ka riviti-nkatsano leri swi vula ku va Murhandziwani a languta matlhelo hinkwawo hi xihatla, ku kombisa ku hlamala ka yena.

Mutsari u tlhela a tirhisa rito ra “**jijivuka**” ku hlamusela mavulavulelo ya Mulungu loyi a nga enghena etorokisini ra xitimela endzhaku ka va-Murhandziwani. U ri:

...Mulungu o ta ku humelelo... “zonkhe thikithi!”.
Murhandziwani u tshukile a rhurhumela, hikuva Mulungu loyi o **jijivuka** kunene (Baloyi, ibid.).

Rito leri ri kombisa ku va Mulungu loyi a vulavula hi matimba ku kombisa vukari bya yena.

Ku chuha ka Murhandziwani loko a vona ku tala ka tindlu kun’we ni swilo leswi a swi tsutsuma-tsutsuma eswitarateni loko va fika eJoni ku paluxiwa hi rito ra “**nsululwana**”. Mutsari u ri:

Va ya fika eJoni. Kunene ku tala ka tindlu, ni swilo hinkwaswo leswi a swi tsutsuma eswitarateni, swi hlamarisa Murhandziwani, lero a kala a khoma hi “**nsululwana**” (Baloyi, 1949:7).

Rito leri ri kombisa swinene ku chuha kumbe ku chava ka Murhandziwani hileswi a ri ri ro sungula ku va a vona ndhawu ya Joni.

Ku vitaniwa ka Murhandziwani hi Mr. Smith loko yena na wanuna loyi va nga ya teka swin’we swipencele va ha ku huma ePass Hofisi ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa rito ra “**khalameta**” a ku:

Va te va ha ku huma kwalaho va nga si ya ekule,
Murhandziwani a vona Mulungu, a n’wi **khalameta** hi voko.
Murhandziwani a suka, a ya ka Mulungu loyi (Baloyi, ibid.).

Rito leri ri kombisa leswaku Mulungu loyi u vitanile Murhandziwani hi ku n’wi koweta

hi voko hikwalaho ka leswi a a nga tivi vito ra yena.

Loko Murhandziwani a ri kwale xilungwini, u va ni vanghana va mahanyelo yo biha, kutani va n'wi yenga, a tshika ntirho na kerekere, a sungula ku famba na vona exidakanini ku ya nwa byalwa. Ndhawu leyi yi bihile swinene. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa rito ra "**khokhomela**" loko a kombisa ndlela leyi a ku ngheniwa hi yona eka ndhawu leyi:

Ndhawu ya kona vo **khokhomela** kunene loko va nghena...
va kuma leswaku hi mpfhuka n'wini wa ndhawu leyi a aka
tindlu, a ku nga si kukuriwa (Baloyi, 1943:12).

Rito leri ri kombisa ku va tindlu ta kona ti nga ri tinene hikuva loko va nghena eka tona a va boheka ku korhama.

Ku holova ka Mrs. Smith na Murhandziwani hikwalaho ka ku va a nga ha tirhi kahle ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa rito ra ku "**kwerebetana**" hi ndlela leyi:

Mrs. Smith a hamba a arisa maxaka ya Fred ku enghena emutini wa yena. Ku sukela nkarhini wolowo vo tshama va karhi va **kwerebetana** na Fred (Baloyi, 1949:16).

Rito leri ri kombisa ku va va holova ku tlula mpimo hileswi Fred a a nwa byalwa swinene, a hisa swakudya. Nkoka wa rito leri i ku kombisa ku hundzuka ka Murhandziwani eka Valungu va yena hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.2.1.2.

Mutsari u kombisa ndlela leyi vafundhisi a va famba ha yona loko va famba va lava Murhandziwani kun'we ni ku famba va pfluxela vakriste hi ku tirhisa rito ra "**lungudu-lungudu**". Ku ya hi Murhandziwani a va nga tivi lomu va yaka kona. Mutsari u ri:

Loko a tshuka a vona movuri kumbe mufundhisi, va famba

va pfluxela vakriste, a va sandza, a ku: “Byi ri **lungudu-lungudu** byi ya kwihhi? Byi tolovele ku dya mali ya vanhu hi vuxisi (Baloyi, 1949:21).

Rito leri ri kombisa ku va Murhandziwani a nga ha twisisi nchumu hi timhaka ta kereke kun’we ni ku va vafundhisi va nga tivi lexi va famba va endla xona.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku va Baloyi a ri mutsari loyi a nga ni vuswikoti bya ku tirhisa marito yo hambana ku paluxa hungu ra yena. Vuswikoti bya yena byi tikomba eka nkanelo lowu wu nga laha henhla. Hungu ra yena ri huma hi matimba hikwalaho ka marito lama.

2.1.2.2.5.2 Swivulavulelo

Swivulavulelo hi swin’wana swa nkoka leswi mutsari a nga swi tirhisa ku paluxa hungu ra yena eka tsalwa leri. Swivulavulelo swi ni nhlamuselo yo hambana ni ya marito lama ya swi vumbeke; hileswaku nhlamuselo ya xona yi tumberile.

Mutsari u tirhisa xivulavulelo loko a hlamusela ku vindzuka kun’we ni ku famba ka Murhandziwani loko a ya khandziya bazi ku ya exilungwini ku ya lava ntirho. U ri:

Hi siku leri tlandlamaka Murhandziwani o **vusiku sala ndlwini**, a rimbana a ya exiticini (Baloyi, 1949:5).

Xivulavulelo xa “**vusiku sala ndlwini**” xi kombisa ku vindzuka swinene ka Murhandziwani. Kasi rito ra “**rimbana**” ri kombisa ku va a famba mpfhuka wo leha hi milenge ku ya exiticini.

Mutsari u paluxa ku chava ka Murhandziwani loko a fika eJoni. A ri ri ro sungula ku vona ndhawu leyi. U tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi:

Ku suka exiticini ku ya eka Mayimayi, Murhandziwani o famba **a omisile tinhlaya** hi ku chava (Baloyi, 1949:7).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku chava swinene ka Murhandziwani loko a vona ndhawu ya le xilungwini.

Mutsari u tlhela a hlamusela ku lahleka ka mali ya Murhandziwani hi ku tirhisa xivulavulelo a ku: “U te wa secha, o kuma xipaci, **mali yi mirile milenge**” (Baloyi, 1949:15). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va exipacini xa Murhandziwani ku nga ha ri na mali.

Ku tsandzeka ka Murhandziwani ku hlamusela Mrs. Smith ku lahleka ka mali ya yena ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi: “Hinkwaswo **swi n’wi tlimba minkolo**” (Baloyi, ibid.). Xivulavulelo lexi xi tshikilela ku tsandzekela kule ka Murhandziwani ku hlamusela Mrs. Smith.

Loko a tshika kereke leswaku a ta kota ku famba na vanghana va yena hinkwako lomu va lavaka kona, mutsari u tirhisa swivulavulelo hi ndlela leyi:

Le kerekeni, mufundhisi na muvuri va vona leswaku Fred **a tsemile nhlampfu a ku ri tshu, a nga ha wu veki** (Baloyi, 1949:16).

Ku landzelelana ka swivulavulelo leswi swi tiyisisa ku va Murhandziwani a nga ha yi ekerekeni. Riencisi ra “**tshu**”, ri komba ku va tindlela hinkwato ta Murhandziwani ta ku ya ekerekeni ti pfariwile.

Ku ondza ka Murhandziwani hikwalaho ka mintirho ya yena leyo biha, leyi nga hetelela yi n’wi vangela vuvabyi bya tingana kwale xidakani ku hlamuseriwa hi xivulavulelo laha mutsari a nge:

Loko va vona **a lo sala ribyanyi, va tsemeka minhlana**, kutani un'wana wa ka vona a n'wi heleketa ekaya (Baloyi, 1949:25).

Xivulavulelo xa ku va "**a lo sala ribyanyi**" xi kombisa ku va a ondzile ku tlula mpimo kasi ku va va ka vona "**va tsemeka minhlana**" loko va n'wi vona swi kombisa ku va va chavile swinene hi ku vona leswi a a ondzise xiswona ku fikela laha va nga n'wi rhwala va n'wi heleketa ekaya.

Ntwanano lowu a wu ri kona exikarhi ka Murhandziwani na nsati wa yena Selina hi nkarhi lowu a va kuma vana va hanya wu hlamuseriwa hi ndlela yo saseka. Mutsari u tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi:

A va nga ha banani hi rhanga ro hisa, hikuva va kumile xihlangi kutani xi hanya (Baloyi, 1949:29).

Xivulavulelo lexi xi komba leswaku a va nga ha holovi, ndyangu se a wu rhurile.

Ku rivalelana ka Murhandziwani na Selina nsati wa yena endzhaku ka loko Murhandziwani a swi vonile leswaku ku lova ka vana va yena ku vangiwa hi vuvabyi bya tingana lebyi a nga byi kuma exidakanini ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: "**va hatla va phahlelana mariyeta**" (Baloyi, ibid.).

Ku ya hileswi swi nga xopaxopiwa laha henhla, Baloyi u swi kotile ku tirhisa swivulavulelo hi ndlela ya vutshila ku fikisela vahlayi hungu ra yena. Hungu leri a ri paluxelaka vahlayi ri humela erivaleni swinene hikwalaho ka swivulavulelo leswi.

2.1.2.2.5.3 Maencisi

Maencisi hi swin'wana swa nkoka leswi Baloyi a nga swi tirhisa hi ndlela ya vutshila ku paluxa hungu ra yena. Leswi hi swi vona eka tsalwa hinkwaro.

Murhandziwani ni vanghana va yena va lo na fika eka Mayimayi laha va tshamaka kona, Murhandziwani a tsaka swinene. Mutsari u tirhisa riencisi ku hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

O ya ku **entshi**, loko va nghena laha va nga n'wi byela
leswaku hi kona eka Mayimayi (Baloyi, 1949:7).

Riencisi leri ri kombisa ku va Murhandziwani a ntshuxekile loko va fika laha a va ya kona.

Leswaku Murhandziwani byalwa wa byi venga, swi tikomba hi ku sola swinene timhaka ta byona loko vanghana va yena va mahanyelo yo biha va n'wi yenga ku famba na yena eku nweni, exidakanini. Murhandziwani u ri:

Hi yo yi nga yini leswi va ngo famba va dedeleka kwala
switarateni! Swimalana **bi**; vatswari va karhi va dlawa hi
ndlala (Baloyi, 1938:12).

Riencisi leri ri kombisa ku hela ka mali ya vanghana va Murhandziwani hi xihatla. Ntsongahato wa "**swimalana**" wu kombisa ku va vanhu lava va hola mali yintsongo hambileswi a va yi dya tanihi mapololo.

Ku tsan'wa ka timbilu ta Murhandziwani loko a ehleketa ku tsala mapapila ya ya ekaya ku hlamuseriwa hi mutsari loko a ku: "Loko a ehleketa ku tsala mapapila ya ya ekaya timbilu ta yena to **ntswoo!**" (Baloyi, 1938:16). Riencisi leri ri paluxa ku va a va rivala, a nga ha va pfuni hi nchumu.

Mutsari u hlamusela ku ala ka Murhandziwani loko Valungu va n'wi sindzisa ku tama a ha tirha vona. U ri: "Hambi Valungu va n'wi khongotela ku tshama, o **to**" (Baloyi, 1949:18). Riencisi leri ri kombisa ku alela makumu ka Murhandziwani ku tirha eka Smith.

Mutsari u kombisa ndlela leyi Murhandziwani a nga hlundzuka hi yona loko va ka vona va n'wi vutisa lomu mali ya yena yi nga helela kona hi nkarhi lowu a a vabya, u ri:

Va n'wi vutisa laha mali ya yena a yiseke kona. Yena o kuma ongi vo n'wi hleka leswi a vabyaka, kutani a kukumuka a ku **gwi!** (Baloyi, 1949:24).

Riencisi leri ri kombisa ku hlundzuka ka yena swinene.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku va Baloyi a ri ni vuswikoti bya ku tirhisa maencisi hi ndlela yo xonga. Vuswikoti bya yena byi tikomba hilaha a ma tirhiseke hakona ku tsokomberisa hungu ra yena.

2.1.2.2.4.4 Fenya

Fenya hi xin'wana xa xiphemu xa ririmi lexi mutsari a nga xi tirhisa ku humesela vahlayi hungu ra yena hi ndlela yo hlekisa. Eka tsalwa leri fenya ri kombisiwa hi mavulavulelo ya Murhandziwani. Ri paluxiwa hi timhaka to tsakisa no hlekisa leti Murhandziwani a ti byelaka van'wana vanhu.

Hi laha tata wa Murhandziwani a nga lerisa hakona, Murhandziwani a a fanele ku sala a nghena xikolo. Loko nkarhi wu fika mana wa yena u n'wi tsundzuxa hi ku ya sungula ku nghena xikolo. Murhandziwani u tikomba a nga swi tsakeli. Endzhaku ka loko mana wa yena a n'wi byerile leswaku tata wa yena Risimati u te a sala a ya exikolweni u n'wi hlamula a ku: "... a vuyi a ta nghena hi yexe" (Baloyi, 1949:4). Mahlamulele ya Murhandziwani ya tisela muhlayi fenya hikuva u swi tiva kahle leswaku tata wa Murhandziwani a nge pfuki laha a nga lahliwa kona hambiloko a fanele ku twela mana wa Murhandziwani vusiwana hileswi a nga tsundzuxiwa nuna wa yena loyi a nga hundza khale emisaveni.

Murhandziwani u lo na heta xikolo a ya exilungwini ku ya tirha. U fambile hi xitimela laha a nga tikumela vanghana lava a nga ta ya etlela na vona leswaku a ta kota ku

pfuka a teka xipencele xa ku lava ntirho. Murhandziwani a a nga swi koti ku hambanyisa exikarhi ka baji na buruku. Hikwalaho loko xitimela xi ri karhi xi famba, Murhandziwani u vona doroba, a tsundzuka mpahla ya yena leyi hlantswiwaka hi mahlantswa-swi-omile a ku:

Ma tiva leswaku loko a ndzi lo xika le dorobeni leriya ingi ndzi siyile buruku ya mina (ku vuriwa baji. A yi tiviwi leswaku i baji) (Baloyi, 1949:6).

Maendlele lawa ya borisa vahlayi timbambu hileswi Murhandziwani a tsandzekaka ku hambanyisa exikarhi ka buruku na baji.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku va Baloyi a ri ni vuswikoti bya ku tirhisa fenyha ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena hi ku tirhisa timhaka to hlekisa.

Eka xiphemu lexi mutsari u kombisile vutshila bya yena swinene eku tirhiseni ka ririmi. Leswi swi tikomba hilaha a nga tirhisa hakona marito, swivulavulelo, maencisi na fenyha ku paluxa hungu leri.

2.1.2.2.6. **NKATSAKANYO WA TSALWA RA MURHANDZIWANI**

Tani hilaha hi veke hi hlamuseleke hakona eka 2.1.1, tsalwa leri ri tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka. Hi vonile hilaha vito ra rona ri nga thyiwa hi ku landza vito ra ximunhuhathwankulu xa rona Murhandziwani. Eka tsalwa leri mutsari u tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu lawa ya nga tirhisiwa hi xitalo hi vatsari va matsalwa ya Xitsonga. Hi tlhele hi kuma leswaku swin'wana swa swimunhuhathwa swa tsalwa leri, tanihi vanghana va Murhandziwani, vafundhisi ni vavuri kun'we ni mana wa Murhandziwani a swi thiywangi mavito. Mutsari u lo swi hlamusela kunene ku kombisa nkoka lowu swi nga na wona eka tsalwa. Hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.2.2.4, mbangu wa tsalwa leri i wa le makaya ni le xilungwini. Eka ririmi mutsari u kombisa nyiko leyi a nga na yona eku tirhiseni ka marito, swivulavulelo na maencisi.

2.1.3 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.1, eka ndzima leyi ku dyondziwa ni ku xopaxopiwa tinovhele leti ti nga hlawuriwa eka malembe ya 1938-1939 kun'we ni ya 1940-1949. Swihlawulekisi swo hambana-hambana swa ku hlawuriwa ka wona swi kombisiwile hi vuxokoxoko. Mavito ya matsalwa hamambirhi ya thyiwa hi ku landza mavito ya swimunhuhathwankulu swa wona hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.1. Mayelana ni minkongomelo ya wona, hi vonile leswaku tsalwa rin'we ri nga va ni minkongomelo yo hambana-hambana. Hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.1, matsalwa lama hamambirhi ya na minkongomelo yo fana ya leswaku munhu u va ni vutomi lebyinene loko a hanya xikriste. Hi hala tlhelo ya tlhela ya kombisa na minkongomelo ya swiphiso leswi swi vangiwaka hi ku xambila.

Swimunhuhathwa swa matsalwa lama swi vumbiwile hi ndlela yo xonga hambileswi swi nga hlamuseriwangiki hi matimba. Swin'wana swa swimunhuhathwa swa tsalwa ra **Murhandziwani** a swi thyiwanga mavito. Mutsari u lo swi tirhisa ntsena ku kombisa nkoka lowu swi nga na wona eku fambiseni ka hungu ra tsalwa. Swimunhuhathwa swa wona swi pfa swi vulavula ku tshinetela vahlayi swinene hungu ra swona.

Eka mbangu hi kotile ku vona leswaku timhaka ti humelela emakaya ni le xilungwini. Timhaka leti ti humelelaka eka tindhawu ta le xilungwini eka matsalwa lama ta fana hikuva hinkwawo ka wona ya kombisa swinene timhaka ta mavabyi lama ya nga na khombo swinene. Kasi eka mbangu wa le makaya hi vona ku hambana. Tsalwa ra **Sasavona** ri kombisa ku pfumaleka ka ku rhula etindhawini ta le makaya kasi ra **Murhandziwani** ri paluxa ku va vutomi lebyinene byi ri emakaya ku tlula exilungwini. Leswi swi kombisa ku va tindhawu leti ti nga tirhisiwa eka matsalwa lama, ti paluxa swinene hungu leri ri humelelaka eka tona tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.2.1.4. na le ka 2.1.2.2.4.

Eka xiphemu xa ririmi vatsari havambirhi va kombisa vutshila. Va swi kotile ku tirhisa swin'wana swa swikhavisa-ririmi swo fana ni swivulavulelo, maencisi ku katsa ni ntivo-

marito. Fenya na rona ri tirhisiwile eka matsalwa hamambirhi ku paluxa hungu ra wona hi ndlela leyi nyanyulaka vahlayi swinene.

NDZIMA YA 3

3.1 TINOVHELE TA 1950-1959, 1960-1969

3.1.1 MANGHENELO

Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.5.3, ndzima leyi i ya ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume ya 1950-1959 kun'we ni ya 1960-1969 tani hilaha ti nga kombisiwa hakona eka 1.1.1.4. Tinovhele ta kona hi leti landzelaka:

Ntsan'wisi, H.W.E. (1954)	:	Masungi M'fana ka Maxele
Mtombeni, B.K.M. (1966)	:	Mibya ya Nyekanyeka
Thuketana, F.A. (1968)	:	Xisomisana

Tinovhele leti ti nga laha henhla ti tihlawula hi swihlawulekisi swa tona swo hambana. Ti hlawuriwa exikarhi ka tinovhele to tala leti nga hangalasiwa eka malembe-khume lawa. Tsalwa ra **Masungi** ri tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni nkongomelo wa rona. Hilaha Nkondo (1986) a nga hlamusela hakona eka **A hi Twisiseni Matsalwa**, tsalwa ra **Mibya** ri tihlawula hi timhaka leti mutsari a tsalaka hi tona, ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni mavumbele ya Tlhomandloti. Bill na Masunga (1983) na vona va bumabumela novhele leyi hi ku boxa leswaku yi tihlawula hi matirhiselo lamanene ya ririmi, maakelo ya kungu ra buku kun'we ni vumunhuhati eka buku ya vona ya **Mbita ya Vutivi**. Kasi tsalwa ra **Xisomisana** rona ri tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka ni nkongomelo wa rona.

Mathyelo ya mavito ya matsalwa lama ya hambana swinene. Tsalwa ra **Masungi** ri thyiwa hi ku landza vito ra ximunhuhathwankulu Masungi laha ku tlhelaka ku va na xibumabumelo xa "**M'fana ka Maxele**". Tsalwa ra **Mibya** ri thyiwile hi ku tirhisa xivuriso lexi kombisaka ku hambana ka vatswari na vana va vona lexi kandzeriwaka hi xifaniso lexi nga le handle ka khavhara ya buku hikuva na xona xa ha tshikilela ku tsandzeka

loku. Tsalwa ra **Xisomisana** rona ri thiyiwile hi ku landza vito ra ximunhuhathwankulu.

Hi tlhelo ra marungulele ya hungu vatsari va **Masungi** na **Mibya** va tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu hambiloko kun'wana swimunhuhathwa swi pfa swi tivulavulela hi swoxe. Kasi tsalwa ra **Xisomisana** rona ri hambana na wona hamambirhi hikuva mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula ku kombisa swinene nkoka wa mhaka leyi vulavuriwaka.

Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 1.1.3.1.3.1 swin'wana swa tsalwa ra **Mibya** swi xopaxopiwiwe hi Nkuzana (1996) eka dyondzo ya yena ya **A Critical Assessment of B.K.M. Mtombeni's Creative Work**, laha a nga kombisa swin'wana swa swiphemu swa nkoka swa novhele tanihi kungu, swimunhuhathwa, nkongomelo na ririmi. Muhlohlonyi (1992) u xopaxopa nkongomelo lowu wu kombisaka leswaku a hi hinkwaswo leswi hi swi navelaka evuton'wini hi swi kumaka kumbe ku lawula ntumbuluko leswi wu nga xiswona eka dyondzo ya yena ya **Mbalango wa Minkongomelo ya Matsalwa ya Xitsonga, 1938-1986** hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.1.

Eka tsalwa ra **Xisomisana** Chauke (1998) u xopaxopile nkongomelo, mbangu na swimunhuhathwa eka ndzavisiso wa yena wa **Some Narratological Features of the Novels of F.A. Thuketana** hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.3.1.2. Eka rona tsalwa leri, Babane (1992) u xopaxopile nkongomelo, ririmi, mpfilungano, ntlimbo na xintshunxo eka dyondzo ya yena ya **Nxopaxopo wa tsalwa ra Xisomisana ra F.A. Thuketana** tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.1.

Hambileswi matsalwa lawa hi vunharhu ya kombisaka timhaka ta vukriste, eka tsalwa ra **Masungi** ku tlhela ku kombisiwa na nkongomelo wa leswaku ku hlawulela n'wana vukati a swi pfuni nchumu. Leswi swi tikomba loko Masungi na Khanyisa va tsandzeka ku aka muti swin'we hikwalaho ka leswi mana wa yena a nga lo n'wi langela vukati. Tsalwa ra **Mibya** ri tlhela ri kombisa nakambe minkongomelo ya vugevenga ni leswaku a byi hakeli, ku yingisa swi tlula magandzelo ni leswaku xinghananghana xa dlayisa. Celela u yengiwa hi vanghana va yena, va yiva mali, a baleseriwa a nga si yi tirhisa,

a ya lovela emavokweni ya mana wa yena endzhaku ka loko Mufundhisi Tlhomandloti a n'wi endlerile xikhongelo lexi xi nga kavanyetiwa hi maphorisa lava va nga tela ku n'wi khoma. Minkongomelo ya tsalwa leri yi tlhela yi anekiwa eka tsalwa ra **N'waninginingi**, laha hi vonaka Phatimana , un'wana wa swimunhuhatwankulu a fularhela switsundzuxo ni swileriso swa mana wa yena N'wa-Ndzheko na Mufundhisi Nkuna, va yivela Maluleke n'wana na va-Galachana, va koxa mali yo tala yo n'wi kutsula. Phatimana na va-Galachana va hetelela va lova na mali ya vona va nga si yi tirhisa hinkwayo. Eka tsalwa ra **Xisomisana** ku tlhela ku kombisiwa leswaku matshungulele ya xilungu i ya nkoka kumbe ya le henhla ku tlula ya xintu. Laha Phisana u tsandzeka ku hanyisa Yingwana hi mirhi ya xintu ku fikela loko a ta hanyisiwa hi Mulungu hi ku olova.

Ndzavisiso lowu wu hambana na mintirho ya Nkondo (1986), Bill na Masunga (1983) Nkuzana (1996), Muhlohlonyi (1992), na Babane (1992), lava va nga tshahiwa laha henhla hikuva wona wu dyondza matsalwa lama hlawuriwaka hi vuxokoxoko wu kongomisa eka kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu ni ririmi.

3.1.2 **NXOPAXOPO**

3.1.2.1 **MASUNGI M'FANA KA MAXELE**

3.1.2.1.1 **KUNGU**

Laha ku vulavuriwa hi Masungi n'wana wa Khazamula na N'wa-Ridonga. U kula hi xintu, a risa swifuwo swa kokwana wa yena Maxele ni ku ya engomeni tanihi vafana-kuloby. U ya exikolweni hi nhlohlotelolo wa tata wa yena Khazamula. Masungi loko a heta xikolo u ya a ya tirha exilungwini, a kuma ntirho wa ku tshivela ndzilo ni ku hlantswa swibye eHodela leyikulu ya Vila-Vila, a tlhela a tlakusiwa ku va mulanguteri wa vaphameri ku fikela loko a vuya ekaya, vatswari va yena va n'wi sindzisa ku teka Khanyisa ni ku hlomisa hi muchongolo, hambileswi yena a lavaka ku tirhisa xilungu na xikriste. U lan'wa a tlhelela exilungwini a ya tirha eCape Town laha Mulungu wa yena

a nga rhurhela kona, a teka Nobayeni hi xilungu na xikriste kutani Khanyisa a sala a tekanisiwa na Mudun'asi makwavo wa Masungi hi le ka va tatana. Masungi u hetelela a tlhelela ekaya, a phahlelana mariyeta na mana wa yena N'wa-Ridonga.

3.1.2.1.2 NKONGOMELO

Nkongomelo wa tsalwa ra **Masungi** i ku kombisa ku lwa ka vutomi bya xilungu ni bya xintu. Vutomi bya xilungu byi hanyiwa hi Masungi kasi bya xintu byi hanyiwa hi vatswari va yena, N'wa-Ridonga na Khazamula.

3.1.2.1.3. SWIMUNHUHATWA

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Masungi** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka ku va swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Masungi**, n'wana Khazamula na N'wa-Ridonga, **N'wa-Ridonga** na **Khanyisa**, nsati wa Masungu wa le kaya.

3.1.2.1.3.1 Masungi

Masungi hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **Masungi**. U kona ku sukela eku sunguleni ku fikela eka ku hela ka tsalwa (xintshuxo). Masungi i munhu loyi a nga kulela endyangwini wa vahedeni hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka kungu. U dyondzisiwa ku chava swilo swa ntumbuluko loko a sungula ku tlhariha hi vatswari va yena. Mutsari u kombisa makulele ya yena hi ndlela leyi:

Hi ndlela leyi Masungi u sungurile ku hanya vutomi lebyi vakokwa wa yena ni vamaana wa yena a va hanya byona. Vutomi bya rivengo ni ku chava, ni ku kanakana, ni ku anakanyela van'wana leswo biha masiku hinkwawo. Masungi a a nga swi tivi leswaku hinkwaswo leswi a swi ri swa hava (Ntsan'wisi, 1954:16).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Masungi a kula hi vutomi bya xintu. Masungi u na matimba na swona u kota ku tiyisela hambiloko xiyimo xa swilo xi tika. Leswi swi tikomba loko a ri eku riseni. Mutsari u hlamusela a ku:

Kutani a ringeta hi matimba ku komba leswaku na yena se i jaha a nga ha ri ndzumulo. A dlivadliveka a siva marhole ni loko a tlhaviwa hi swihlohlwana kumbe mitwa a nga vileri. Vafanakulobye vona va tsakile ngopfu ku vona leswaku Masungi a nga nyenyeli, hambu swi vava a a kanya mbilu hi laha swi faneleke wa matlhari (Ntsan'wisi, 1954:19).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tiyisela swinene ka Masungi eku riseni. Matimba ya yena ya tlhela ya tikomba loko a lwa na Khaxani a n'wi hlula.

Masungi i munhu wo tlhariha, loyi a nga na nhloko yo olova swinene. U thya ncuva, a pyisa ni lavakulu eka yena. Mutsari u ri:

Loko va nga khomi swi tiya a va chachisa, va dzuka nyuku siku hinkwaro, va kayakayeka ni lexi va endlaka xona va nga ha xi tivi, yena a lo xaphu, a languta ntsena leswaku va nga gulanisi tincuva ta vona (Ntsan'wisi, 1954:21).

Leswi swi kombisa ku va Masungi a ri ni vutlhari swinene. Vutlhari bya yena byi tlhela byi tikomba exikolweni laha a twisisaka tidyondzo ta yena hi ku olova.

Masungi i munhu loyi a tivaka ririmi ra Xisuthu xa N'walungu hikuva loko a pyisa vanghana va yena hi ncuva eku riseni a a tibumabumela hi rona. Loko a ri karhi a va cinisa hangayivona u ri: "Nkile ka thwa moroba le mosadi wa Mopedi a mpha theko ka apara" (Ntsan'wisi, 1954:22). Nhlamuselo leyi yi kombisa ntokoto lowu a nga na wona hi tlhelo ra ririmi leri.

Masungi i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku cinca evuton'wini bya yena loku ku vangiwaka hi xikolo lexi a nga sindzisiwa ku nghena hi tata wa yena a nga vona van'wana va xaniseka hi ku lava ntirho. U hanya xilungu, a langeriwa Khanyisa ku teka yena hi mana wa yena, a lerisa leswaku a nghena xikolo a nga si n'wi hlomisa. Mutsari u ri:

Hambiswiritano Masungi u byerile vatswari leswaku a nga si hlomisa, Khanyisa u fanele ku hluvula van'wandhindhana a sungula ni ku nghena xikolo eka Xiluvana (Ntsan'wisi, 1954:77).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsakela ka Masungi leswaku Khanyisa a hanya hi xilungu na xikriste. Xilungu xa Masungi xi endla leswaku a tidya, a va na manyunyu, a tsakela ku hlomisa Khanyisa hi xilungu na xikriste. U holovela Khanyisa loko a tsandzeka ku sweka swakudya swa xilungu kun'we ni ku hambanyisa mpahla leyi hlantswiwaka hi mati na mahlantswa-swi-omile, mana wa yena a n'wi holovela ku fikela loko a hlundzuka a ku:

Ku sukela sweswi Khanyisa a nga ha ri nsati wa mina. I nsati wa wena manana. Hi wena u nga ta n'wi fuma ni ku n'wi lerisa. Hi wena u nga n'wi hlawula u ku xikolo-kolo n'wi teke. Ku suka sweswi Khanyisa i hlonga ra wena (Ntsan'wisi, 1954:91).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku hlundzuka ka Masungi ku fikela loko a lan'wela N'wa-Ridonga na Khanyisa, a ya eCape Town ku ya tirha kona, a vuya endzhaku ka loko Khanyisa a tekaniwile na Mudun'asi, makwavo wa Masungi hi le ka va tatana.

Ku xaniseka ka Masungi kun'we ni ku pfumaleka ku rhula evuton'wini bya yena ku vangiwa hi mbitsi leyi a dyisiwaka yona hi N'wa-Ridonga.

3.1.2.1.3.2 N'wa-Ridonga

N'wa-Ridonga, mana wa Masungi i xisihalali eka tsalwa leri. Tanihi xisihalali u sola swinene hanyelo ra Masungi ro hanya hi xilungu na xikriste. Hinkwaswo leswi Masungi a swi endlaka u swi vona swi hoxekile hi matlhelo hinkwawo. U langela Masungi nsati, Khanyisa a n'wi sindzisa ku hlomisa hi muchongolo. U yimelela Khanyisa loko Masungi a n'wi tshinya, a tisirhelela hi ku vula leswaku Masungi u tiendla Mulungu. Hi twa N'wa-Ridonga a ku:

Wena Masungi u hi hundzula timbyana hi ku karhata n'wana wa vanhu, u n'wi hundzula hlonga ra wena, hi xilungu xa wena lexo ka xi nga nyawuli... hambi u ringeta ku tindla Mulungu a wu nga heli hi ku va Mulungu (Ntsan'wisi, 1954:91).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va N'wa-Ridonga a nga twisisi nchumu hi xilungu xa Masungi.

N'wa-Ridonga u ni rivengo ni mbilu ya vuloyi hikuva u venga vakriste ni swiendlo swa vona handle ka nandzu. Loko Masungi a lava ku rhurha a ya tshama ekulenyana na muti wa tata wa yena Khazamula, N'wa-Ridonga u rila hi majakani a ku:

Yo manano! Majakani va ndzi onhele n'wana. Masungi wo ndzi cukumeta ndza ha hefemula, ndzi nga si bola, u ri u ya aka emajakanini. Ndzi pfuneni vavasati, ku veleka i matlhari (Ntsan'wisi, 1954:100).

Leswi swi kombisa mpimo wa rivengo ra N'wa-Ridomga ehenhla ka majakani. U hetelela a venga va ka Maluleke hileswi a vulaka leswaku hi vona lava van'wi onhelaka n'wana.

N'wa-Ridonga i ximunuhatwa-ndlandlamuko. Laha u kombisiwa a ri wansati loyi a

kotaka ku lawula xiyimo xa timhaka emutini. U paluxiwa a ri munhu loyi a kotaka ku titsongahata loko a vona leswaku timhaka ta biha. Loko Masungi a n'wi lan'wela hi Khanyisa u titsongahata hi ndlela leyi:

A ndzi vuli leswaku Khanyisa a nga endli ku rhandza ka wena nuna wa yena kumbe ku lerisa ka wena. A nga xaniseka n'wana wa vanhu. Mina a ndzo ringeta ku ku tsundzuxa n'wananga (Ntsan'wisi, 1954:92).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku titsongahata swinene ka N'wa-Ridonga eka leswi a nga endlela Masungi swona. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va N'wa-Ridonga a nga ha yimi na Khanyisa. Ku hundzuka ka yena ku tlhela ku tikomba loko a tsakela Masungi loko a vuya hi le Cape Town. Mhaka leyi yi paluxiwa hi ndlela leyi:

Mbilu ya N'wa-Ridonga yi tsaka ngopfu ku vona Masungi ni nsati ni vatukulu. Kutani a va amukela hi mbilu yo kufumela. Manana ni n'wana se va phahlelana mariyeta, va seletela swa khale hinkwaswo enkumeni (Ntsan'wisi, 1954:109).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsaka ka N'wa-Ridonga kun'we ni ku rivalelana ka yena na Masungi.

Ku xaniseka ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya N'wa-Ridonga ku vangiwa swinene hi xilungu lexi Masungi a nga na xona.

3.1.2.1.3.3 Khanyisa

Khanyisa, nsati wa Masungi i ximunhuhatwa-mpaluxo eka tsalwa leri. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a hanya vutomi lebyi byi vengiwaka hi Masungi, bya xintu. U nghena xikolo a tsandzeka ku pasa ku kombisa ku va a nga xi tsakeli. Hikwalaho mutsari a nge:

Ni xikolo a a nga xi lavi, u lo nghena ku xavelela vukati. Hi masiku a a pfukela xikolweni ku ya dyondza kambe mbilu ya yena a yi nga ri kona etidyondzweni, kutani ku tikarhata ka yena a ku pfunangi nchumu. U lo tlanga hi nkarhi wa yena (Ntsan'wisi, 1954:77).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vengiwa ka xikolo hi Khanyisa. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va Khanyisa a nga twisisi nchumu hi xilungu lexi Masungi a xi lavaka.

Khanyisa u na futa hikuva u tsandzeka ku hlantswa mpahla ya Masungi kun'we ni ku sweka swakudya swa xilungu. Mutsari u ri:

Nsati wa yena a swi tsandza ku hlayisa tinguvu ta nuna wa yena hi nawu. A a nga swi koti ku hlantswa ni ku tiololoxa hi nawu (Ntsan'wisi, 1954:88).

Leswi swi kombisa mpimo wa futa ra Khanyisa.

Khanyisa i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. U hetelela a venga Masungi a nga ha lavi ni ku n'wi vona ekusuhi na yena. Loko Masungi a vuya hi le Cape Town mutsari u ri:

N'wa-Magwaza yena a nga helangi hi ku tsemakanya eka Maxele ku ya vona Masungi. U lo twa leswaku Masungi u fikile o vhaka ekaya a tshama kona ku kondza loko a twa leswaku Masungi xi n'wi kokile (Ntsan'wisi, 1954:109).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vengiwa ka Masungi hi Khanyisa.

Nkanelo lowu wu kombisa mavumbele lamanene ya swimunhuhatwa. Vumunhu bya Masungi ni mana wa yena N'wa-Ridonga byi paluxiwa swinene hi ndlela yo tihlamusela kasi vutomi bya Khanyisa byi kombisiwa hi ku tirhisa ndlela yo hlamusela. Swimunhuhatwa leswi kun'wana swi pfa swi vulavula ku tshikilela timhaka leti vuriwaka.

3.1.2.1.4 MBANGU

Eka tsalwa leri mutsari u kombisa mbangu wa le makaya laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana ni ku rima, ni yin'wana mintirho leyi humelelaka kun'we ni mbangu wa le xilungwini laha ku kombisiwaka swinene ku hundzuka ka Masungi hikwalaho ka nkucetelo wa wona lowu endlaka leswaku timhaka ti humelela. Tindhawu ta wona ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi: Xitsumba, vuhiri, xikolo xa ka Xiluvana ni muti wa ka Maluleke i mbangu wa le makaya kasi mbangu wa le xilungwini wu kombisiwa hi Hodela leyikulu ya Vila-Vila na Muizenburg.

Mutsari u paluxa mbangu hi xitsumba emutini wa ka Maxele laha swikoxa swi nga etlela kona loko swi tshamela N'wa-Ridonga loko a lava ku kuma Masungi hi ndlela leyi:

Xikoxa xin'wana a xi ri kusuhi ni ndzilo xi nyekisile n'wandhindhana xi fayetela mataya lawa a yo lo xalala ni nsomo wa nguvu. Van'wana a va khohlola va tshwutela swikhohlola enkumeni va swi funengeta hi nkuma, va ntsentela marha laha kusuhi na makhuwana ya mati lawa a ya vekiwile kwalaho xitsumbeni (Ntsan'wisi, 1954:2).

Mbangu lowu wu kombisa leswaku vanhu lava a va pfumala swa le mandleni, swo xava hi swona minkumba yo sivela xirhami. Hi hala tlhelo wu kombisa ku va Masungi a velekiwa hi nguva ya xixika.

Vuhiri bya ka Maxele byi sasekisa ni ku hlawulekisa muti lowu. Eka ndhawu leyi hi laha vatswari va Masungi va hlayisaka kona mavele ni swin'wana swa le masin'wini. Masungi u tumbela kona loko tilo ri baleka ri tlhela ri duma. U chava ku humela ni le handle. Mikhuva leyi u yi dyondzisiwa hi vatswari va yena. Ndhawu leyi yi hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Nivusiku Masungi a nga ha pfumeli ku humela ehandle a ri swakwe hi ku chava. Loko ri hatima Masungi a a nghena

ehansi ka vuhiri a swinya mahlo a lurha a tikhubumeta hi xuka ra yena leswaku vabvexa va ndlati va nga n'wi voni (Ntsan'wisi, 1954:16).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Masungi a kula hi ku hanya vutomi lebyi a byi hanyiwa hi vatswari va yena, bya ku tshemba eka swilo swa hava.

Xikolo xa ka Xiluvana i xa nkoka eku paluxeni ka mbangu wa tsalwa leri. Hi laha Masungi a nga yisiwa kona ku ya dyondza vutlhari. Mutsari u ri:

Masungi a sungula ku vulavula Xinghezi xo hlantsweka, a hlaya ni tibuku ta kona a twisisa kutani thicara a vulavula na Khazamula a kombela leswaku a pfumelela Masungi ku ta tshama na yena a nghena xikolo a ri endyangwini wa yena, leswaku a ta kota ku n'wi pfuna swinene hi tidyondzo ta yena nimadyambu (Ntsan'wisi, 1954:55).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku hundzuka ka Masungi a cincela eka xilungu hikokwalaho ka dyondzo leyi a nga yi kuma exikolweni.

Muti wa thicara Maluleke wu ni nkucetelo wukulu eka vutomi bya Masungi. Laha hi kona Masungi a nga vona swilo swo hambana swa xilungu loko a endzela thicara wa yena Maluleke. Swilo leswi a a swi vona a swi endla leswaku a navela ku tshama emutini wa thicara Maluleke. Hikwalaho mutsari a nge:

A nga si tshama a kuma thicara a dedeleka egondzweni a pyopyiwile. A nga si tshama a vona thicara emasin'wini a hlakulela byalwa lebyi nga ta n'wi dakwa. Dyondzo leyi yi aka embilwini ya yena a navela ku hanya tani hi thicara (Ntsan'wisi, 1954:56).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene leswaku ku hundzuka ka Masungi ku kuceteriwa

ngopfu hi leswi a a swi vona eka thicara Maluleke kumbe hi mahanyelo ya thicara Maluleke.

Hodela ya Vila-Vila i ya nkoka swinene eka tsalwa leri. Eka ndhawu leyi hi kona laha Masungi a nga sungula ku tirha kona. Ndhawu leyi yi endzeriwa hi vanhu va swiyimo swa le henhla. Vo tala va vona i Valungu lava tsakelaka Masungi hikwalaho ka leswi a tshamaka a basile nkarhi hinkwawo. Mbangu lowu wu hlamuseriwa hi ndlela leyi:

A swi endla leswaku hi masiku ku dya Valungu lava ringanaka mune wa madzana. Valungu va kona a va ri switundhuluma hikuva hodela ya kona a yi vitana (Ntsan'wisi, 1954:66).

Ndhawu leyi i ya xiyimo xa le henhla. Ku nghena ntsena vanhu lava nga na timali.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndhawu ya Muizenberg, eCape Town. Masungi u tisindzisa ku ya tirha no tshama kona endzhaku ka loko Mulungu wa yena a xavisile Hodela ya Vila-Vila, a ya xava yin'wana eCape Town. Masungi u tiboha ku ya tirha eka ndhawu leyi hikwalaho ka leswi mana wa yena N'wa-Ridonga a nga n'wi hlawulela nsati kun'we ni ku va a nghenelela ngopfu eka timhaka ta muti wa yena. Mutsari u ri:

Masungi a sungula ku titwa leswaku se na yena i munhu, a kuma ni matimba lamantshwa entirhweni wa yena. A sungula ku tiveka laha Muizenberg (Ntsan'wisi, 1954:103).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tshamiseka ka Masungi hikwalaho ka leswi a nga hambana na mana wa yena N'wa-Ridonga ku fikela loko a tlhela a vuya nakambe, va ta rivalelana endzhaku ka loko Khazamula a tekaniwile na Mudun'asi .

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu paluxa swinene timhaka ta tsalwa leri. Tindhawu leti nga pfuneta ku hlamusela mbangu lowu ti kombisa swinene ku va mbangu wa rona wu ri wa le makaya ni le xilungwini. Minkucetelo yo hambana-hambana leyi endlaka

leswaku timhaka leti ti hlamuseriwaka ti humelela ya tikomba swinene.

3.1.2.1.5 RIRIMI

Ntsan'wisi (1954) u ni nyiko yikulukumba yo tirhisa ririmi eka tsalwa ra yena. U kombisa vutshila bya yena hi ku tirhisa marito, swivulavulelo ni swihlambanyiso, a swi tirhisa hi mfanelo ku nyanganyisa hungu ra yena.

3.1.2.1.5.1 Ntivo-marito

Ntsan'wisi u kombisa vutivi bya marito ya Xitsonga eka miehleketo ya yena ya ririmi eka tsalwa leri. Vutivi bya yena byi tikomba eka marito lama a nga ma tirhisa laha hansi.

Ku rila ka N'wa-Ridonga loko a lava ku kuma Masungi ku hlamuseriwa hi rito ra "**kalakala**" loko mutsari a ku:

Loko N'wa-Ridonga a sungula ku **kalakala** hi ku twa ku vava swikoxa swi xalamukile evurhongweni swi n'wi tiyisa mbilu... (Ntsan'wisi, 1954:2).

Rito leri ri kombisa mpimo wa ku rila ka N'wa-Ridonga loko a twa ku vava. Mutsari u tlhela a tirhisa na rito ra "**xalamukile**" leri kombisaka ku pfuka ka swikoxa leswi hi xihatla ku ya pfuna N'wa-Ridonga.

Ku va Masungi a nga tivi nchumu loko a ha ku sungula ku nghena xikolo swi tikomba hi loko a tsandzeka ku yimbelela xikhongelo. Mutsari eka nhlamuselo ya yena u tirhisa rito ra "**n'unun'utile**" ku kombisa ku tsandzeka ka yena hi ndlela leyi:

Masungi a hlamala ngopfu hikuva a nga tivi leswaku va endla yini ni leswaku xikhongelo i ncini. Kambe na yena u

“n’unun’utile” ku hetisa nawu (Ntsan’wisi, 1954:52).

Rito leri ri kombisa ku va Masungi a ringetile ku yimbelela. U tirhisa na xivulavulelo xa **“ku hetisa nawu”** ku tshikilela mhaka ya ku va Masungi a nga tivi nchumu hi timhaka leti. Ku tsandzeka loku ku tlhela ku paluxiwa hi rito ra **“manyoka-nyokani”** hi ndlela leyi:

Hambileswi ntirho wa yena a wu nga nyawuli wo va **manyoka-nyokani** a xi helanga hi ku n’wi tshwela siku ra kona. Thicara u lo languta laha a nga n’hwan’hwarhutela a n’wi byela leswaku swi ya kona (Ntsan’wisi, 1954:53).

Laha ku **“n’hwan’hwarhutela”** ku seketelana ni **“manyoka-nyokani”**.

Mutsari u tlhela a tirhisa rito ra **“mbvongela”** loko a kombisa ndlela leyi Masungi a a rhandziwa kun’we ni ku tsakeriwa ha yona hi vanhwanyana lava a tirhaka na vona eHodeleni leyikulu ya Vila-Vila. U ri:

Masungi a sungula ku tsakisa ni ku hatima swinene, kutani vanhwanyana lava a tirha na vona ehodela va sungula ku n’wi **mbvongela** ku fana ni tinhongani loko ti vona ntswamba (Ntsan’wisi, 1954:67).

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Ntsan’wisi a ri mutsari loyi a kotaka ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya vutshila. Hungu leri a hi paluxelaka rona ri hlamuseriwa swinene hi marito lama a nga ma tirhisa.

3.1.2.1.5.2 Swihlambanyiso

Swihlambanyiso hi swin’wana swa leswi mutsari a nga swi tirhisa ku xongisa hungu ra tsalwa ra yena. Leswi hi swi vona eka tsalwa hinkwaro. Mahanyelo ya N’wa-Ridonga

lamanene ya hlamuseriwa hi ku tirhisa swihlambayiso hi ndlela leyi:

...Basani-N'wa-Ridonga a bombile xinhwana lexo **basa wonge i rigidawa** (Ntsan'wisi, 1954:3).

Rigidawa i nchumu wo basa hi muhlovo. Leswi swi kombisa leswaku N'wa-Ridonga a a ri ni vutomi lebyinene swinene.

Loko Masungi a ha ku velekiwa, ku endliwa ntlangu wo tlangela ku velekiwa ka yena. Vanhu va ta hi xitalo swinene. Ku tala ka vanhu lava ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: "Hi siku rero **vanhu a va tale ku fana na swijajani** (Ntsan'wisi, 1954:6). Swijajani i tinjiya leti ti fambaka hi ntlhambi. Leswi swi kombisa ku tala ka vanhu lava swinene.

Masungi i munhu loyi a vengaka futa. Mpahla ya yena a yi tshama yi basile nkarhi hinkwawo loko a ri entirhweni. Ku basa ka yena ni mpahla ya yena ku hlamuseriwa hi xihlambanyiso hi ndlela leyi:

Tinguvu a tibasa ti ku paa, **wonge i mapa yo kandza hi nhwanyana wa ka Nkuna** (Ntsan'wisi, 1964:66).

Mpimo wa ku basa ka Masungi wu humeseriwa erivaleni hi xifaniso xa mapa-ku nga nchumu wo basa hi muhlovo. Ku basa loku ka yena ku yisiwa emahlweni hi riencisi ra "**paa**".

Ku ya hileswi swi nga hlamuseriwa laha henhla, swihlambanyiso i swiga-ririmi leswi swi tirhisiwaka ku paluxa hungu hi ndlela leyi yi tisaka swifaniso emiehleketweni ya muhlayi. Hungu ra tsalwa ri huma hi matimba hikwalaho ka swona.

3.1.2.1.5.3 Swivulavulelo

Ndlela yin'wana leyi mutsari a nga yi tirhisa ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena i ku

tirhisa swivulavulelo.

Ku rhandzana ka Masungi na tata wa yena Khazamula ku hlamuseriwa hi xivulavulelo hi ndlela leyi: "Masungi **a hundzuka ncila wa Khazamula**... (Ntsan'wisi, 1954:9). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Masungi a a tshama a ri endzhaku ka Khazamula. A a nga pfumeli ku hambana na yena.

Ku tlhariha ka Masungi na kona ku hlamuseriwa hi xivulavulelo hi ndlela leyi:

Masungi u kurile **a baleka mahlo**, a sungula ku vona , a tsakela ku saseka ka ntumbuluko, a navela ni ku tiva swilo leswo tala leswi a swi n'wi hlamarisa ngopfu... (Ntsan'wisi, ibid.).

Xivulavulelo lexi xi kombisa swinene ku sungula ka yena ku tlhariha. Xivulavulelo lexi xi tlhela xi tirhisiwa ku hlamusela ku kula ka Masungi:

Loko a sungula **ku baleka mahlo swinene** u humile ni varisi va marhole a ya risa kwala kusuhi ni le kaya, hikuva vudyelo bya marhole a byi nga ri kule ni le kaya (Ntsan'wisi, 1954:18).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Masungi a sungula ku hambanyisa eka leswo biha ni leswo saseka.

Mutsari u tlhela a hlamusela ndlela leyi Masungi a twisisaka ha yona exikolweni hi ku tirhisa xivulavulelo a ku:

Endzhaku ka malembe ya mune Masungi a sungula ku kombisa leswaku **u ni nhloko swinene**, a hamba a tlula va ntlawa wa yena hinkwavo (Ntsan'wisi, 1954:55).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va Masungi a twisisa kumbe ku khoma tidyondzo hi ku olova, hi xihatla.

Mutsari u tlhela a hlamusela ku vengana ka Masungi ni mana wa yena N'wa-Ridonga hikwalaho ka leswi N'wa-Ridonga a nghenelelaka timhaka ta muti wa yena. U ri: "...a ndza ha swi koti ku tshama na manana hi **hanyisana vutomi bya mfula ni ribye** (Ntsan'wisi, 954:99). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va va vengana swinene. Ku rivalelana ka vona ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: "Manana ni n'wana va **phahlelana mariyeta**, va seletela swa khale hinkwaswo enkumeni (Ntsan'wisi, .1954:109). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku rivalelana ka vona hi xihatla.

Nkanelo lowu wu paluxa swinene ku va Ntsan'wisi a swi kotile ku tirhisa swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena. Hungu ra tsalwa ra yena ri twala swinene hikwalaho ka swona.

3.1.2.1.5.4 Maencisi

Handle ka ntivo-marito, swivulavulelo, ni swihlambanyiso, mutsari u tlhela a tirhisa na maencisi ku paluxa hungu ra yena hi ndlela yo xonga. Leswi hi swi vona eka tsalwa hinkwaro.

Loko Masungi ni vanghana va yena va ri karhi va kaya-kaya hi ku risa swifuwo, lavakulu eka vona a va lo etlela. Ku etlela ka vona ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: "Vaxolwe a va lo **gaa**, hi swikosi, va dyela swa misava (Ntsan'wisi, 1954:21). Riencisi leri ri kombisa ku etlela ka vona hi swikosi.

Laha mutsari a nga kombisa kona ntikelo ni ku xongisa ka riencisi marungulele ya timhaka hi loko Masungi a wa ehenhla ka murhi lowu a nga khandziya ku ya rhiya n'wagugurhwani. U ri:

Rhavi ri ku **tempfa-tempfa** hi ku tikeriwa, ri ku **phatlu**, a

vuya a timbeya hansi a khoma hi xithongwana ku ku **mphuu**, nkarhiyana. U te loko a ku **bulumuku**, a rharhala tanihi xiphukuphuku, mahlo ya te **lwi!** A a tilumile nomu... ngati yi ku **nsee!** Loko a ringeta ku famba a nga swi koti, o **khu tsele, khu tsele, khu tsele** a ya fika ekaya (Ntsan'wisi, 1954:25).

Riencisi ra "**tempfa-tempfa**", ri kombisa ku va rhavi ri petseka hikwalaho ka ku tikiwa hi Masungi. "**Phatlu**", ri paluxa ku tshoveka ka rhavi hi xihatla. "**Mphuu**", i riencisi leri kombisaka ku va Masungi a nga ha voni hi nkarhi lowu a nga khomiwa hi xithongwana. Kasi ra "**bulumuku**", ri kombisa swinene ku pfuka ka Masungi hi xihatla laha a nga wela kona. "**Lwi**", ri komba ku va a pfuka a nga ha tivi lexi xi nga xona kumbe lexi a nga xi endlaka. Ku tala ka ngati leyi a yi huma laha Masungi a nga tiluma ku humeseriwa erivaleni hi riencisi ra "**nsee!**" Ku vuyeleriwa ka riencisi ra "**khu tsele**", ku tshikilela ku tsandzeka ka Masungi ku famba loko a ya ekaya hikokwalaho ka leswi a vavisekile ngopfu.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Ntsan'wisi a swi kotile ku tirhisa maencisi hi ndlela yo xonga ku paluxa hungu ra yena. Matirhisele ya yena ya maencisi ya koka vahlayi rinoko na swona hungu ra tsalwa ra yena ri humela erivaleni swinene hikwalaho ka wona.

Leswi swi nga kaneriwa ehansi ka nhlokomhaka ya ririmi, swi paluxa swinene ku va Ntsan'wisi a ri ni nyiko yo paluxa hungu ra yena hi ndlela ya vutshila. Leswi swi tikomba hi leswi a nga swi kota ku tirhisa marito, swihlambanyiso, swivulavulelo na maencisi ku humesela vahlayi hungu leri.

3.1.2.1.6 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA MASUNGI M'FANA KA MAXELE**

Ku ya hileswi swi nga kaneriwa ku sukela eku sunguleni, hi vonile hilaha tsalwa leri ri tihlawulaka hakona hi ririmi ni marungulele ya timhaka ni nkongomelo wa rona. Eka

rona ku tirhisiwile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu. Hilaha hi nga vona hakona eka 3.1.1, ku tirhisiwile vito ra ximunhuhathwankulu ku thya vito ra tsalwa leri laha ku nga tlhela ku va na xibumabumelo. Eka rona hi vonile minkongomelo yo hambana yo fana ni ya n'wana a nga hlwuleriwi vukati na wa ku lwa ka vutomi bya xintu ni xilungu leyi nga hlamuseriwa hi xitalo eka 3.1.1 na le ka 3.1.2.1.2. Hi tlhele hi kota ku vona leswaku timhaka ta tsalwa leri ti humelela etindhawini ta le makaya ni le xilungwini. Ririmi na rona ri tirhisiwile hi ndlela leyinene. Eka rona mutsari u tirhisile swinene marito, swihlambanyiso, swivulavulelo na maencisi.

3.1.2.2 MIBYA YA NYEKANYEKA

3.1.2.2.1 KUNGU

Tsalwa ra **Mibya** ri vulavula hi Mufundhisi Tlhomandloti na vana va yena, Madambi na Nyiko. Mufundhisi Tlhomandloti u tsakela leswaku vana va yena va hanya tanihi yena. Exikarhi ka vana lava u tsakela no rhandza Nyiko swinene. Swilo swo tala a swi endlwi loko yena a nga ri kona ekaya. Madambi a nga tsakeriwi hileswi a tshamaka a thyakile nkarhi hinkwawo. Madambi a nga kumi nkarhi wa ku hlamba a basa hileswi a tsakelaka ngopfu ku tshama a ri karhi a hlaya tibuku. Mufundhisi Tlhomandloti u tsakela leswaku emutini wa yena ku va ni ku xonga loku nga hetiseka. Leswi Madambi a nga tlhariha hi tlhelo ra dyondzo a fanele ku hlamba a basa tanihi Nyiko. Nyiko na yena a fanele a tikhata swinene hi swa tidyondzo. Mufundhisi Tlhomandloti a nga swi tsakeli leswaku vana va yena va teka tinxaka tin'wana handle ka rixaka ra Vatsonga. Madambi na Nyiko va hetelela va tsandzeka ku fikelela leswi tata wa vona a lavaka swona. Madambi u hetelela a teka nsati wa Muxhoza. Nyiko u teka Mutsonga, a oswa na N'wa-Mdanisi, a tidlaya endzhaku ko hluvuriwa nguvu ya vufundhisi, ivi tata wa yena Tlhomandloti a fa hi mbiti hileswi a n'wi rhandzaka swinene.

3.1.2.2.2 NKOKA WA VITO RA TSALWA

Vito ra tsalwa ra **Mibya** i xivuriso lexi vulaka ku tsandzeka ku yingisa. Leswi swi vula leswaku nkoka wa vito leri i ku kombisa ku fularhelana loku ku nga kona exikarhi ka vatswari ni vana hilaha xifaniso lexi xi nga endzhaku ka khavhara ya buku xi kombisaka hakona. Ku va vana va Mufundhisi Tlhomandloti, Madambi na Nyiko va tsandzeka ku fikelela swilaveko swa tata wa vona, swi endla leswaku Mufundhisi Tlhomandloti a vilela hileswi Madambi a tshamaka na thyaka kun'we ni ku va Nyiko swi nga n'wi fambeli kahle exikolweni. Loko a heta ku va tshinya u hetelela hi ku:

Loko wena Madambi a wu kota ku tisasa tani hileswi Nyiko a tirhandzisaka swona; Nyiko na yena loko o kota ku landzela tidyondzo ta yena, a tlhela a twisisa tanihi wena hi swa xikolo, a ndzi ta tidzuna hi n'wina vananga (Mtombeni, 1966:20).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vilela swinene ka Mufundhisi Tlhomandloti hikwalaho ka mahanyelo ya vana va yena. Vanhu vo tala hi ku hambana ka vona a va pfuniwa hi yena eka timhaka to hambana. Hikwalaho a nge:

Mina ndzi ta swi kotisa ku yini ku lerisa van'wana, ni va tshembisa leswo ndzi va letela etindleleni leto basa kasi swa muti wa mina a swi nga nyawuli-Mibya ya nyekanyeka,

mihizo ni vuhlalu byo bomba hi byona swi cukumetiwiwile etaleni (Mtombeni, 1966:20).

Leswi swi kombisa ku tsandzekela makumu ka vana va Mufundhisi Tlhomandloti ku n'wi yingisa hikuva Nyiko hambileswi a nga teka nhwanyana wa Mutsonga u hetelela a oswa ivi Madambi a teka nhwanyana wa Muxhoza.

3.1.2.2.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku kombisa leswaku munhu vutomi a nga ka a nga swi koti ku byi lawula byi va leswi yena a byi lavisaka xiswona hilaha Muhlohlonyi (1992) a nga hlamusela hakona. Tlhomandloti u rhandza leswaku vana va yena va hanyisa leswi yena a hanyisa xiswona. Loko a vona leswaku a swi koteki u fa hi mbitsi hilaha hi nga vona hakona eka 3.1.2.2.1.

3.1.2.2.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Mibya** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku ta hlawuriwa leswi swi landzelaka hikwalaho ka leswi swi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Mufundhisi Tlhomandloti**, nuna wa N'wa-Basana, **Madambi** na **Nyiko**, vana va Tlhomandloti na N'wa-Basana, **N'wa-Basana**. Swin'wana swa swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi vile swi xopaxopiwile hi Nkuzana (1996) hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.3.

3.1.2.2.4.1 Mufundhisi Tlhomandloti

Mufundhisi Tlhomandloti hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **Mibya**. U kombisiwa a ri na mahanyelo lamanene. U tsakela ntiyiso ni vutihlamuleri evuton'wini bya yena. I munhu wo tikarhata ku tlula mpimo. U tshama a basile a fefile misisi tanihi nsati wa yena. Mufundhisi Tlhomandloti i mutsundzuxi eka tiko leri a tshamaka eka rona hikwalaho ka ku tshembheka ka yena. Loko Cheyeza a ta kombela ku layeriwa n'wana, Celela hi twa a ku:

... Vatswari va fanele ku dyondzisa vana va vona ku rhandza dyondzo ni vutlhari. Leswi hi nga swi endlaka hina vatswari i ku tshama hi ri karhi hi va dyondzisa ku tlhandluka ni ku enta ka vutlhari hi ku va tsheketela swa

khale leswi vonisaka ntamu wa vutlhari ... (Mtombeni, 1966:11).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Mufundhisi Tlhomandloti a tsakela leswaku vana va vona va va ni mahanyelo kun'we ni vutomi lebyinene.

Mufundhisi Tlhomandloti i munhu loyi a tshembhaka leswaku vutomi munhu a nga byi hundzula byi va leswi yena a byi lavisaka xiswona. Leswi swi tikomba loko a vilela hi mahanyelo ya vana va yena a ku:

Xana vana va ka hina va lo nghena hi yini lexi dyaka mongo wa vutomi bya vona? Loko Madambi mativula ya hina a fana na Nyiko ku tirhandza ni malwandla, a swi ta xonga leswi hetisekeke ... xa yena vutlhari lebyi hlamarisaka ... Nyiko yena ... a ndzi swi tivi leswaku ... u lo nghena hi yini emiehleketweni ya yena, a ku ngheni nchumu enhlokweni ya yena hi swa dyondzo (Mtombeni, 1966:9).

Leswi swi kombisa ku va a tsakela leswaku vana va yena va hanya tani hi yena.

Mufundhisi Tlhomandloti u ni rivengo lerikulu ehenhla ka rixaka lerin'wana ra vanhu. U sindzisa vana va yena ku teka vasati lava nga mama ririmi ra Xitsonga. Loko Madambi a n'wi sumela ta nsati wa Muxhoza loyi a lavaka ku n'wi teka hi twa a ku:

Ndza ku alela Madambi, ndzi ala ku amukela n'wingi wa Muxhoza vatukulu va mina va va vatukulu va Vaxhosa hi tlhelo - ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga, va tele ngopfu; teka un'we wa vona; a nga ri nhwana wa Muxhosa. E-e ndza ala. (Mtombeni, 1966:57).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Mufundhisi Tlhomandloti a nga twisisi nchumu hi

nhwanyana wa Muxhosa loyi a lavaka ku tekiwa hi Madambi. Hi hala tlhelo nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Tlhomandloti a tsakela leswaku xivongo xa yena xi xiximiwa.

Mufundhisi Tlhomandloti i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku ncica evuton'wini bya yena. Hilaha hi voneke hakona, i munhu wo tshembheka laha a tshamaka kona. Ku tshembheka ka yena ku wisiwa hi ku hluvuriwa ka Mufundhisi Nyiko, nguvu ya vufundhisi endzhaku ko oswa na N'wa-Mdanisi. Loko Nyiko a nga si hluvuriwa nguvu leyi hi twa a ku:

Vuphukuphuku byi hambanile ni vubihi, marito layo biha ya hambanile ni swiendlo swo biha, hikwalaho ka vumbhoni lebyi nga kona nandzu lowu a ku na ndlela leyi nga endlaka leswaku Nyiko a nga xupuriwi, hambani leswi ndzi nga voniki lexi nga vavisaka loko hi nga n'wi rivalela (Mtombeni, 1966:66).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Mufundhisi Tlhomandloti a yimelela Nyiko hambani loko a swi vona leswaku u na nandzu. U hetelela a tsandzeka ku tikhoma a fa hi mbitsi endzhaku ka loko Nyiko a tidlayile hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 3.1.2.2.1.

Ku va Madambi na Nyiko va tsandzeka ku fikelela swilaveko swa tata wa vona, swa engetela eka ku karhateka ka Mufundhisi Tlhomandloti kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena ku fikela loko a hundza emisaveni.

3.1.2.2.4.2 Madambi

Madambi, jaha ra mativula ra Mufundhisi Tlhomandloti i xisihalali eka tsalwa leri. U paluxiwa a ri na futa ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu ka tsalwa. U tsandzeka ku juvela malebvu loko ya kurile swinene, a tsandzeka ku hlamba a basa ni ku hlantswa mpahla. Futa ra yena ri paluxiwa hi ndzimana leyi nga laha hansi:

Xidyoho xa yena a ri na futa ni vufendze. Loko mana wa

yena a ngo n'wi tekela swo ambala a swi hlantswa yena u swi ambala swi kala swi hlakala. Ku hlamba ka yena hi loko a sindzisiwa na swona o timbalambadza (Mtombeni, 1966:13).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene mpimo wa ku tsandzeka ku tibasisa ka Madambi.

Madambi u tiviwa hi tata wa yena leswaku u tlharihile ku tlula mpimo. Loko Tlhomandloti a ri karhi a va tshinya u kombisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

Swa yena swa xikolo swi ndzi tsakisa ngopfu ... ku dyondza ni vutlhari swi seketeriwa hi mikhuva leyinene, leyi yi hlantswekeke hi xiviri ni miri (Mtombeni, 1966:19).

Nhlamuselo leyi yi humesela erivaleni swinene ku tlhariha ka Madambi exikolweni.

Swiendlo swa yena hinkwaswo swi kombisa ku va a ri ximunhuhatwa-nkandlandlamuko hikwalaho ka leswi ku nga hava ku ncinca evuton'wini bya yena. U hetelela a teka Soluka, nhwanyana wa Muxhosa ku va nsati wa yena hambileswi tata wa yena a a nga swi rhandzi.

Hi ku vona ka mina ku aleriwa ka Madambi ku teka Soluka swi ni nkucetelo eka ku xaniseka ka yena kun'we ni ku pfumala ku rhula evuton'wini bya yena.

3.1.2.2.4.3 Nyiko

Nyiko, jaha ra Mufundhisi ra vumbirhi ni rikotse i ximunhuhatwa-mpaluxo. U paluxiwa a ri ni mahanyelo lamanene eku sunguleni. Nyiko i munhu wo tirhandza hikuva nkarhi hinkwawo u tshama a basile swinene. U rhandziwa no tsakeriwa hi tata wa yena Tlhomandloti. Hilaha hi voneke hakona eka kungu, swilo swo tala a swi nga endliwi loko yena a nga ri kona. Mutsari u hlamusela a ku:

Nyiko yena a a ri xiluva xa ndyangu. Swo tala a swi nga endliwi handle ka rikotse ra muti. Jaha a ri te vunene, malwandla ni rirhandzu ro tshama a bombile, ku rhandza mati minkarhi hinkwayo ya dyambu ra Xikwembu. (Mtombeni, 1966:14).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Nyiko a tirhandza swinene. Hi hala tlhelo yi humesela swinene erivaleni ku tsakeriwa ka Nyiko hi tata wa yena hikwalaho ka leswi swa muti a swi endliwa loko yena a ri kona ntsena.

Nyiko u tlhela a paluxiwa a ri munhu wo oma nhloko exikolweni hikuva a nga hlweli ku rivala leswi a nga dyondzisiwa swona. Loko tata wa yena a n'wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a nga vutisi Madambi leswi swi n'wi tikelaka u hlamula a ku:

Tatana, ndza ringeta ku n'wi vutisa, kambe loko ndzi ri ndzexe ndzi swi rivala hinkwaswo leswi a nga ndzi byela swona. Kutani hikokwalaho ntirho wa mina wu tsandzekaka ku ya emahlweni ni ku tsandzeka ku nyika tinhlamulo leti lavekaka (Mtombeni, 1966:17).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa ku rivala ka yena leswi a dyondzisiwaka swona exikolweni ni le kaya hi Madambi.

Nyiko i munhu wo tshembheka, wo yingisela swileriso ni switsundzuxo swa vatswari va yena ngopfu-ngopfu tata wa yena Tlhomandloti hikuva u swi kotile ku va Mufundhisi, a tlhela a teka nhwanyana wa Mutsonga. Mutsari u ri:

Yena u endlile ku rhandza ka tata wa yena hikuva yena u tekile nhwanyana wa Mutsonga. A va ri na vana va mune-vanhwanyana vanharhu ni mufana un'we (Mtombeni, 1966:60).

Leswi swi kombisa ku va a yingisa swinene tata wa yena.

Nyiko i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku na ku ncinca evuton'wini bya yena. Vumunhu bya yena lebyo tshembeka ni ku xiximiwa byi wisiwa hi ku oswa na N'wa-Mdanisi ku fikela loko a n'wi kumisa n'wana, ivi a hluvuriwa nguvu ya vufundhisi. Loko Nyiko a vuya hi le ka N'wa-Mdanisi u komberile ku endleriwa xikhongelo hi ndlela leyi:

Manana munene, manana wa vana va mina, nkatanga,
ndzi khongelele, ndzi endlele xikhongelo; ringeta ku ni
kutsula emalangavini ya ndzilo lowu ndzi ngheneke eka
wona, ndza tshwa, ndza pfurha - ndzi wele endzeni ka
khele ra tihele - ndza ha hanya laha misaveni (Mtombeni,
1966:63).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tisola ka Nyiko eka vubihi lebyi a nga byi endla. Nyiko u hetelela a tidlaya.

Ku oswa ka Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti kun'we ni ku va a tshembhiwa swinene hi tata wa yena, hi swona leswi nga n'wi wisa eka xitulu xa Vufundhisi lexi a nga nyikiwa xona.

3.1.2.2.4.4 N'wa-Mdanisi

N'wa-Mdanisi i ximunhuhatwa-mpaluxo. I nsati wa noni loyi a ngenaka kereke leyi Nyiko a nga Mufundhisi wa yona. I munhu wo tirhandza, wo ka a nga ri na futa. U kukula laha kaya ku tshama ku basile, a tlhela a swekela n'wana wa yena hambileswi a a nga ri na nuna. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Nyiko u vonile leswaku laha ndlwini ku tshama ku basile
kambe madyambu wolaho swi tlurise mpimo (Mtombeni,
1966:61).

Leswi swi kombisa mpimo wa ku basa ka muti wa N'wa-Mdanisi.

Hi tlhelo rin'wana N'wa-Mdanisi i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Laha u kombisiwa a ri wansati wa xivindzi ni matimba yo phasa Mufundhisi Tlhomandloti. U yenga Nyiko a vhaka ekaya ka yena, va rhandzana, va nyikana n'wana. Vutlhari lebyi N'wa-Mdanisi a nga byi tirhisa ku gangisa Nyiko byi tikomba loko Nyiko a kombela leswaku ku khongeleriwa n'wana. N'wa-Mdanisi u ri:

Leswi hi nga khongela loko hi sungula ku dya a hi ngo to yimanyana. Hi ta swi vona ndzhaku, ku nga ri ku landzelerisa swikhongelo ingi ho hela timbilu hileswi swi endliweke hi Xikwembu (Mtombeni, 1966:62).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku hundzuka ka N'wa-Mdanisi. Hi tlhelo rin'wana yi kombisa vuswikoti bya N'wa-Mdanisi byo gangisa vavanuna. N'wa-Mdanisi u hetelela a tshika kereke, Nyiko a tidlaya.

3.1.2.2.4.5 N'wa-Basana

N'wa-Basani, nsati wa Mufundhisi tlhomandloti i xisihalali eka tsalwa leri. Vito leri i xiyimeri. Ri yimela ku basa ka yena ni mintirho ya yena leyinene. Tani hi nuna wa yena u tshama a basile, a fefa ni misisi. Tani hi xisihalali u sola swinene vumunhu bya nuna wa yena, byo tsakela ku va ni ku xonga loku hetisekeke emutini wa yena. Loko Tlhomandloti a ri karhi a holovela vana hikwalaho ka leswi Madambi a tshamaka na thyaka, Nyiko a tsandziwaka hi swa le xikolweni hi twa a sola hi ndlela leyi:

Kasi loko va ku mubya wu tsemekile kumbe va ku wa nyekanyeka a va vuli swona leswaku munhu wa vutlhari a vuya a lulama u tswala vana vo dadavala va mihupana, miharihari, kumbe va va na lunya, xindzhuvu ni futa xee? (Mtombeni, 1966:9).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku soriwa ka swiendlo swa Mufundhisi Tlhomandloti hi nsati wa yena N'wa-Basana.

N'wa-Basana i ximunhuhata-ndlandlamuko. Laha u kombisiwa swinene a ri munhu loyi a kotaka ku lawula xiyimo xa timhaka. U hetelela a pfumelela n'wana wa yena Madambi ku teka Soluka. Loko Madambi a heta ku n'wi byela leswaku u lava ku teka hi twa a ku:

Swi lulamile n'wananga, mina ndzi dyuharile; ku ta fika laha ndzi nga ha swi koteki ku ku swekela ni ku ku hlantswela. Naswona a ndzi ta tsaka ku vona n'wingi wa mina, nhlomi ya mativula ya mina ndza ha hanya. Teka swiluva ni mati u chela esirheni ra tata wa wena, u vuya u veka swiluva ehenhla ka sirha ra yena loko u heta ku n'wi vikela n'wananga (Mtombeni, 1966:85).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku karhala ni ku dyuhala ka N'wa-Basana ku tirhela Madambi.

Hi ku vona ka mina, mutsari u hi vumbela N'wa-Basana ku hi kombisa leswaku munhu a nga fanelanga ku langeriwa swo karhi evuton'wini.

3.1.2.2.5 MBANGU

Timhaka ta tsalwa ra **Mibya** ti humelela eSoweto eJoni, laha ku humelelaka swilo swo tala tanihi vugevenga, vumbabva, vukhongerani ni yin'wana mintirho yo biha ni yo saseka leyi yi humelelaka. Tindhawu ta kona ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi ti nga si kaneriwa: Joni, Muti wa Tlhomandloti, Meadowlands, Xintshabyana lexi nga kusuhi ni muti wa Tlhomandloti, na le masirheni laha ku nga lahliwa Mufundhisi Tlhomandloti na n'wana wa yena Nyiko.

Mutsari u hi paluxela mbangu hi ku tirhisa doroba ra Chiawelo laha ndyangu wa ka

Tlhomandloti wu nga kona. Tlhomandloti na N'wa-Basana va hlamusela ndhawu leyi yi nga lulamanga hikwalaho ka leswi yi nga taleriwa hi vugevenga ni madzolonga. N'wa-Basana u hlamusela a ku:

A swi hlamarisi loko vanhu vo tala va nga wu voni ntengo wolowo hikuva dzolonga leri nga kona laha Joni ri endla leswaku miehleketo yi nga swi koti ku enta. Naswona mikitsikitsi leyi nga kona hinkwako-nkwako yi vanga swihuhuri etimbilwini ta vanhu va manguva lawa (Mtombeni, 1966:9).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku va ndhawu ya Joni yi nga lulamanga.

Ndhawu leyi yi tlhela yi sasekisiwa no hlawulekisiwa hi muti wa Mufundhisi Tlhomandloti. Muti lowu hi wona rivoningo ra ndhawu ya Chiawela. Vanhu vo tala va pfuneka kona hi timhaka to hambana. Muti wa tlhomandloti wu tihlawulekisa hileswi wu nga kulenyana ni leyi n'wana. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Yindlu ya Mufundhisi Tlhomandloti a yi vandzakanile ni kereke hi tlhelo ra vupeladyambu bya Chiawela. Kambe yona a yi lo dla lahaya kulenyana ni tin'wana tindlu to tshama kona (Mtombeni, 1966:7).

Nhlamuselo leyi yi tshikilela ku hlawuleka ka muti wa Tlhomandloti eka leyin'wana miti.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa lokixi ra Meadowlands laha kereke ya Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti yi nga kona. Nyiko u tiva vanhu va yena hinkwavo ni laha va tshamaka kona. Eka ndhawu leyi ku tshama N'wa-Mdanisi loyi a nga yenga Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti ku fikela loko a oswa. Mutsari u hlamusela a ku:

Loko Mufundhisi Nyiko a fika eka N'wa-Mdanisi a nga swi langutelanga leswi a nga swi vona kona. U kumile

swakudya swo swekiwa hi malwandla swi vekiwile etafuleni swi tlhela swi finengetiwa hi pesa ro sivela tinhongana ku tshama ehenhla ka swakudya.

Nyiko u vonile leswaku laha ndlwini ku tshama ku basisiwile kambe madyambu wolawo a swi tlurile mpimo. Xin'wana ni xin'wana a xi hatimisiwile, xin'wana na xin'wana a xi vekiwile khwatsi laha a xi fanele ku va kona, xi tlhela xifanela laha xi nga kona (Mtombeni, 1966:61).

Tinhlamuselo leti ti nga laha henhla ti kombisa ku va N'wa-Mdanisi a tirhandza swinene. Hi hala tlhelo ti kombisa ku va muti lowu wu tshama wu basile.

Ekusuhi ni muti wa Tlhomandloti ku ni xintshabyana lexi Mufundhisi Tlhomandloti a nga lovela kona hikwalaho ka mbitsi ya ku fa ka n'wana wa yena Nyiko. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

U tshamile kwalaho nkarhi wo leha a ri karhi a vona ku hundzuka ka ntumbuluko, hi nkarhi wolowo a twa leswaku na yena wa hundzuka, wa famba. U te loko a ehleketa ku fa ka yena, a ehleketa ku ya hlangana na Nyiko wa yena - hiloko a n'wayitela, a n'wayitela, a n'wayitela - kambe a titimele khale (Mtombeni, 1966:73).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vilela swinene ka Mufundhisi Tlhomandloti hi rifu ra n'wana wa yena Nyiko.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa ndhawu ya masirha laha Mufundhisi Tlhomandloti ni Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti va nga lahliwa kona endzhaku ko lova. Madambi u ya a ya phahla kona leswaku tata wa yena a ta n'wi rivalela hileswi a nga tiyimisela ku teka Soluka nhwanyana wa Muxhosa, loyi Tlhomandloti a nga laveki ku twa nchumu hi yena. Loko Madambi a ri karhi a phahla hi twa a ku:

Ndzi bohile fundzu ra makumu hi nomu wa wena, ndzi tilan'wile, ndzi tsuva hi xichavo xa n'wina. Ntshuxani fundzu rero hi rirhandzu ni nsovo, ndzi phasekile hi marito ya mina tani hi ndzovo. Xikombelo xa mina i xa rirhandzu hi rirhandzu, ku rhandzana ka mina na Soluka ku fana ni mhondzo (Mtombeni, 1966:87).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa rivengo leri Mufundhisi Tlhomandloti a nga na rona ehenhla ka rixaka ra Maxhosa.

Tindhawu leti ti hlamuseriwaka eka tsalwa leri ti kombisa swinene timhaka leti ti humelelaka eka tona. Hakunene timhaka ti humelela emadorobeni laha ku kombisiwaka timhaka ta vugevenga, vumbabva, vukriste ni swin'wana swo biha ni swo saseka leswi humelelaka kona.

3.1.2.2.6 **RIRIMI**

Mtombeni (1968) u ni nyiko leyikulu swinene yo tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra yena. Marito lawa a ma tirhisaka ni ndlela leyi a ma veketelaka ha yona swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba.

3.1.2.2.6.1 Ntivo-marito

Hilaha hi nga hlamusela hakona eka 3.1.2.2.6, laha henhla, Mtombeni u nyikiwile nyiko yo hlamarisa eku tirhiseni ka ririmi.

Mutsari u tirhisa rito ra "**xifendza**" loko a hlamusela vumunhu bya Madambi. Loko Mufundhisi Tlhomandloti a ri karhi a vilela hi vumunhu bya vana va yena u ri:

Loko Madambi mativula ya hina o fana na Nyiko ku tirhandza ni malwandla, a swi ta xonga leswi hetisekeke; kambe i **xifendza** lexo tlula na mpimo (Mtombeni, 1966:9).

Rito leri ri vula munhu loyi a tshamaka na thyaka. Leswi swi kombisa leswaku Madambi a a tshama a lo pyi, na thyaka. Ku tlhela ku tirhisiwa xivulwa xa (... **a swi ta xonga leswi hetiseke**) ku kombisa ku hambana ka mahanyelo ya vana va Tlhomandloti. Ku hlamba ka Madambi kona ku hlamuseriwa hi rito ra "**mbalambadza**". Hilaha ku nga kombisiwa hakona eka 3.1.2.2.4.2. Rito leri ri kombisa leswaku a nga hlambi a basa. Hileswaku a hlambela ku hetisa nawu.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa rito ra "**hlantswekile**" ku hlamusela vumunhu bya Nyiko lebyo xonga. Tlhomandloti u hlamusela mhaka leyi loko a ku:

Nyiko u tshama a **hlantswekile**, hinkwaswo swa yena swi endliwa hi malwandla ni mafundzha,... (Mtombeni, ibid.)

Rito leri ri vula ku basa. Leswi swi kombisa leswaku Nyiko u tshama a basile, a sasekile, a nga ri na thyaka. Vamavizweni va "**malwandla**" na "**mafundzha**" va kombisa ku basa swinene ka Nyiko. Va tirhisiwile ku papalata ku vuyelela rito rin'we.

Mutsari u tirhisa rito ra "**mbekuka**" ku hlamusela leswi Celela a fambisaka xiswona ni vafana lava mahanyelo yo biha. Loko N'wa-Cheyeza mana wa yena a ri karhi a vulavula na Mufundhisi Tlhomandloti u ri:

Mhaka leyi i ya mufana wa hina loyi a nga ha laviki ku ya exikolweni, kasi no lava ntirho a nga swi tsakeli, wo famba a **mbekuka** ni mintlawwa ya vafana vo ka va nga chavi nchumu xa munhu, vo hava xichavo, nsovo kumbe ku twela un'wana munhu vusiwana (Mtombeni, 1966:10).

Rito leri ri kombisa ku va va tshama va ri eku fambeni va nga tivi lexi va xi endlaka. Ku va mintlawwa ya vafana lava a fambaka na vona va "**nga chavi nchumu xa munhu**", va "**pfumala xichavo**", "**nsovo**" kumbe "**ku twela un'wana vusiwana**" swi kombisa ku va va ri na tihanyi kun'we ni ku pfumala mahanyelo lamanene.

Mutsari u tirhisa rito ra “**ncikancikisa**” loko a kombisa ndlela leyi Celela a a ta kayakayisa maphorisa ha yona loko vo ka va nga n’wi bohi, va famba na yena hi nkarhi wolowo. Loko Mufundhisi Tlhomandloti a ha khongelela Celela rin’wana ra maphorisa ri n’wi kavanyeta hi ndlela leyi:

A-amee-en, swi ringanile, bohani bantiti hi tinghomondo a nga ta tlhela a hi **cinkancikisa** miyisa lowa rinthantswi (Mtombeni, 1966:31).

Rito leri ri vula ku karhata. Hileswaku Celela a ta tlhela a va karhata swinene. Mutsari u tlhela a tirhisa na rito ra “**tinghomondo**” leri vulaka tinsimbhi leti Celela a faneleke ku bohiwa hi tona. Kasi ra “**rinthantswi**” ri vula ku va Celela a kota ku tsutsuma ni ku baleka hi xihatla.

Mutsari u humesela erivaleni ku hlundzuka ka Madambi hileswi a swi tiva leswaku tata wa yena Tlhomandloti a nge pfumeli leswaku a teka Soluka, nhwanyana wa Muxhoza ku va nsati wa yena. U tirhisa rito ra “**hlunamile**” hi ndlela leyi:

Ku hele masikunyana Madambi a nga vonaki laha kaya, na swona loko a ri laha kaya o tshama a **hlunamile**, milomu ya yena yi tshavatana ingi a vulavula a ri yexe ku fikela laha tata wa yena a nga n’wi vutisa hi swa matshamelo ya yena (Mtombeni, 1966:55).

Rito leri ri vula ku va a nga tsakanga. Leswi swi vula leswaku Madambi a a tshama a nga tsakanga hileswi tata wa yena a tsakelaka leswaku a teka nhwanyana wa Mutsonga.

Mutsari u tirhisa rito ra “**hala-hala**” ku hlamusela leswi Mufundhisi Nyiko a langutisisa xiswona matlhelo hinkwawo loko a huma endlwini ya N’wa-Mdanisi hi ndlela leyi:

Nyiko wa vanhu mbuyangwana, nhloko ya yena a yi ri

endzeni ka xidzedze, mahlo ya **hala-hala** matlhelo hinkwawo ku vona loko ku nga ri na munhu loyi a n'wi vonaka (Mtombeni, 1966:62).

Rito leri ri komba ku va a languta hala ni hala hi ku hatlisa. Leswi swi paluxaka ku chava ka yena ku voniwa.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku va mutsari a swi kotile ku tirhisa marito yo hambana ku paluxa hungu ra yena. Leswi swi tikomba hileswi hungu ra tsalwa ri humaka hi matimba hikwalaho ka wona.

3.1.2.6.2 Swivulavulelo

Swivulavulelo hi swin'wana swa swikhavisa-ririmi leswi mutsari a swi tirhisaka ku paluxa hungu ra yena. A swi tirhisiwangi hi xitalo eka tsalwa leri. Ku ta tekiwa leswi swi nga kona ku hlamuseriwa swona. Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.3 swin'wana swa swivulavulelo swi vile swi kaneriwile hi Nkuzana (1996).

Mutsari u hlamusela ndlela leyi vatswari va faneleke ku tiyisela ha yona ku kombisa vana va vona tindlela letinene. Mufundhisi Tlhomandloti loko a vulavula na Manana Baloyi u ri:

Lexi xi nga kona hileswaku mutswari un'wana na un'wana u fanele **ku kanya mbilu** a letela vana va yena hi matimba ya yena hinkwawo. Loko vatswari hinkwavo a vo endlisa sweswo vana va hina a va ta tsakisa ngopfu (Mtombeni, 1966:10).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku loko vatswari vo tikarhata va dyondzisa vana va vona mahanyelo lamanene, a ku ta va ni ku xonga loku ku hetisekeke evuton'wini bya Tlhomandloti.

Mutsari u paluxa leswi Manana Baloyi a nga chavisa xiswona loko a vuya hi le ka Tlhomandloti a kuma leswaku ndyangu wa yena wu tele hi vanhu. U tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi:

Loko Cheyeza a fika ekaya u kume ku tele vanhu endyangu. U twe **a tsemeka nhlana** a nga si twa leswaku ku humelele yini hi mpfhuka a suka ku ya eka mufundhisi (Mtombeni, 1966:21).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va a chavile ku tlula mpimo loko a vona ku tala ka vanhu lava. Cheyeza u twe un'wana wa lava a va hlengeletane kwalaho a ku:

Mangava ya Celela mbuya! **A nga si mila ni meno**, mi vula swa maxangu ya Cheyeza na Mbhazima-swa rivala a swi heli (Mtombeni, ibid.).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va Celela a lova a ha ri ntsongo swinene.

Mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo loko a kombisa ku tala ka ngati leyi a yi huma laha Celela a nga duvuleriwa kona. U ri: "Ngati leyi a yi huma laha mbangeni a yi chavisa - hikuva **a yo khuluka kunene**". Xivulavulelo lexi xi kombisa mpimo wa ku tala ka ngati leyi.

Ku tika ka N'wa-Mdanisi na kona ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi:

Endzhaku ka tin'hwetinyana timhaka a ti nga ha tivikani hikuva N'wa-Mdanisi **a a tikile**. Ni le kerekeni a a nga ha ti (Mtombeni, 1966:64).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku a bihile emirini. U tirhisa na riviti "**tin'hwetinyana**" ku kombisa leswaku ku biha ka yena emirini a swi langa teka nkarhi wo leha.

Leswi swi nga kaneriwa laha henhla swi kombisa ku va Mtombeni a ri mutshila loyi a kotaka ku tirhisa swivulavulelo hi ndlela ya vutshila ku tsokomberisa hungu ra tsalwa ra yena. Vutshila bya yena byi tikomba eka leswi swi nga xopaxopiwa laha henhla hikuva hungu leri ri huma hi matimba swinene hikwalaho ka swivulavulelo leswi.

3.1.2.1.6.3 Maencisi

Handle ka ntivo-marito na swivulavulelo leswi swi nga tirhisiwa laha henhla, mutsari u tlhela a tirhisa na maencisi ku paluxa hungu ra yena. Maencisi lama a ya tirhisiwanga hi xitalo. Hikwalaho ke, ku ta tekiwa lama nga kona ya xopaxopiwa. Yan'wana ya maencisi lama ya vile ya xopaxopiwile hi Nkuzana (1996) hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.3.

Mutsari u hlamusela ndlela leyi yindlu ya Mufundhisi Tlhomandloti yi nga yimisa xiswona hi ku tirhisa riencisi. Eka nhlamuselo ya yena u ri:

Yindlu ya ka Mufundhisi Tlhomandloti a yi vandzakanile ni kereke hi tlhelo ra vupeladyambu bya Chiawelo. Kambe yona a yi lo **dl**a lahaya kulenyana ni tin'wana tindlu to tshama kona (Mtombeni, 1966:7).

Riencisi leri ri kombisa leswaku yindlu ya Mufundhisi a yi yimile yi ri yoxe. Hi hala tlhelo nhlamuselo leyi yi kombisa ku hlawuleka ka muti wa Mufundhisi Tlhomandloti exikarhi ka leyin'wana miti.

Mutsari u tlhela a tirhisa riencisi loko a hlamusela ku tala ka thyaka ra Madambi hikwalaho ka leswi a nga tirhandziki. Eku hlamuseleni ka mhaka leyi Tlhomandloti u ri: "... Madambi... i xifendza lexo tlula mpimo - wo tshama a lo **pyi**, hi thyaka (Mtombeni, 1966:9). Riencisi leri ri kombisa mpimo wa ku tala ka thyaka leri.

Mutsari u tirhisa riencisi ra "**tlatlalala**" loko a kombisa ku saseka ka Nyiko. U ri:

...Tibuku ta xikolo a titshama ti vekiwile hi malwandla.
Yena hi byakwe a nga lehangi ku ringana na hosi ya yena.
A chele miri, ribungu ni vumbhuri a swi lo **tlatlalala** ehenhla
ka yena (Mtombeni, 1966:14).

Riencisi leri ri komba leswaku ku saseka ni ku basa ka vumunhu bya Nyiko a swi lo ndlangandla, erivaleni, a swi lavi leswaku munhu a kala a swi lavela rivoni.

Mutsari u hlamusela leswi Celela a a etlerise swona loko Cheyeza mana wa yena a nghena endlwini. U ri:

Loko Cheyeza a nghena ndlwini ya kona u kumile Celela
a lo **nakanaka**, hi xikosi, swandla haswimbirhi a swi
fumbarhele mbanga yikulukumba ehenhla ka vele ra
xinene (Mtombeni, 1966:21).

Riencisi leri ri kombisa ku va Celela a etlela onge u lo hundza emisaveni.

Nkanelo lowu wu kombisa ku va Mtombeni a ri ni vuswikoti bya ku paluxa hungu ra tsalwa leri hi ku tirhisa maencisi. Hambileswi maencisi lama ya nga tirhisiwangiki hi xitalo, laha ya nga tirhisiwa kona ya paluxa hungu hi ndlela ya matimba.

Mtombeni u kombisile swinene ku va a ri ni nyiko yo tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. U tirhisile swinene marito, swivulavulelo ni maencisi ku paluxa hungu leri.

3.1.2.2.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA MIBYA YA NYEKANYEKA**

Ekuxopaxopeni ka novhele leyi hi vonile leswaku yi tihlawula hi timhaka leti mutsari a tsalaka hi tona, ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni mavumbelo ya Tihomandloti hilaha Nkondo (1986) a nga hlamusela hakona. Hi vonile hilaha vito ra tsalwa ri paluxaka hakona leswi swi nga endzeni kun'we ni xifaniso lexi xi nga ehandle

ka khavhara ya rona. Mutsari u tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu ku paluxa hungu ra yena. Swimunhuhatwa swa rona swi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene kumbe hi ndlela ya matimba ku tlula swa matsalwa lama man'wana. Hi tlhele hi vona leswaku mbangu wa rona wu humelela etindhawini ta le xilungwini. Ririmi ra tsalwa leri ri fuwile swinene. Hi vonile hilaha a nga tirhisa hakona marito, swivulavulelo ni maencisi ku paluxa hungu ra yena hi ndlela yo xonga.

3.1.2.3 **XISOMISANA**

3.1.2.3.1 **KUNGU**

Tsalwa leri ri vulavula hi Xisomisana loyi a nga loveriwa hi vatswari a ha ri ntsongo, a sala a hlayisiwa hi kokwana wa yena N'wa-Bvuma. Xisomisana u kula hi ku risa swifuwo swa kokwa yena, a xanisiwa hi vafana eku riseni. Makwavo wa yena Yingwana u vuya exilungwini hikwalaho ka vuvabyi, a laveriwa n'anga Phisana ku ta n'wi tshungula, vuvabyi byi ala ku hola. Xisomisana u famba na Moyasi eMuzephula ku ya lava n'anga (nuna wa Moyasi) ya ku tshungula Yingwana. N'anga a va helanga va yi kuma. Yingwana u sala a hanyisiwa hi n'anga ya Mulungu hi ku olova. Xisomisana u kuma vukati ro sungulla hi ku xavisiwa hi Moyasi eka Xitapita, eMuzephula, eMugerhweni. Xitapita u dlayiwa hi nghala, Xisomisana a hlongoriwa eMuzephula hikwalaho ka leswi a a nga ha ri na nuna. U ya a ya tekiwa hi Majuvana, a va nsati wa vumbirhi wa yena.

N'wa-Mbaso, katikulobye wa yena u loveriwa hi n'wana endzhaku ka rifu ra Majuvana kutani Xisomisana a pumbiwa vuloyi, ku yiwa etinhlohlweni laha a nga vuya a biwe hi mungoma, hosi yi lerisa leswaku a dlawa hi ku beleriwa mbhanyi enhlokweni emahandzeni ya tindlela. U ponisiwa hi vafundhisi va Valungu, va famba na yena ku fikela loko a hlangana na Yingwana a ri ku laveni ka yena Xisomisana, a khuvuriwa, va hambana na vafundhisi va kongoma ekaya eXedzewule eka Maphanga.

3.1.2.3.2 **NKONGOMELO**

Hungunkulu ra tsalwa ra **Xisomisana** i ku kombisa vukriste ni malunghele ya xilungu. Leswi swi kombisa hi loko Xisomisana a ponisiwa hi Valungu loko a lava ku dlayiwa hi leswi a nga pumbiwa vuloyi kun'we ni loko Yingwana a hanyisiwa hi n'anga ya Mulungu hi xihatla hilaha hi veke hi voneke hakona eka 3.1.1.

3.1.2.3.3 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Xisomisana** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku ta hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka leswi swi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Xisomisana**, ntukulu wa N'wa-Bvuma, na **Moyasi**, xi-ta-xi-famba. Hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.2 swin'wana swa swimunhuhatwa swi vile swi xopaxopiwile hi Chauke (1998).

3.1.2.3.3.1 Xisomisana

Xisomisana hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa lexi tsalwa ri nga thyiwa ha xona. Xisomisana i munhu loyi a nga na matimba swinene kun'we ni ku kota ku tiyisela hambiloko swilo swi ri eka xiyimo xo tika swinene. U tiyisela ku karhatiwa hi va-Maboko eku riseni, a dzahisiwa mhangi, a lwisiwa ni vafana a va hlula. Loko a ri karhi a lwa na Nghototo u ri:

Ri te ra ta hi ku chava nkhavi, ndzo ri hlanganisa; ndzo tlula kan'we, ndzo tihlo leri hi xibakele mbho! Ivi ro mukhosi! ro tlhava wo wa mayimbula, swihlahla swi pfuma: "yooo! yoo! yoo! Mananoo! xi ndzi phyandlase tihlo mhaneeee! (Thuketana, 1968:28).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Xisomisana a kula hi ku risa. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va a ri ni matimba yo lwa na vafana. Ku tiyisela ka yena ku tlhela ku tikomba loko a xanisiwa hi Moyasi loko va ya lava n'anga yo ta tshungula Yingwana

eMuzephula ku fikela loko va hambana endzhaku ka ku lova ka Moyasi.

Xisomisana i ximunhuhatwa-ndlandlamuko eka tsalwa leri. Ku ni ku cinca-ncica evuton'wini bya yena. Xisomisana u kombisiwa a ri munhu loyi a xanisekaka swinene. Hikwalaho ka ku loveriwa hi nuna wa yena Xitapita, n'wana wa yena Mangele kun'we ni ku vona leswi a nga ponisiwa xiswona hi vafundhisi va Valungu eka rifu ra ku beleriwa mbhanyi enhlokweni, a hundzuka a va mukriste. Loko mufundhisi a ri karhi a n'wi khuvula hi twa a ku:

Paseka, ndza ku khuvula hi vito ra Xikwembu tatana, ni ra N'wana ni ra Moya lowo kwetsima. U va u tshembheka ku yisa eku feni. Xikwembu a xi ku tiyise, xi ku fambisa endleleni leyi u yi sunguleke, u va rivoningo eka va tiko ra rikwenu, amen (Thuketana, 1968:27).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku hundzuka ka vutomi bya Xisomisana. Hi hala tlhelo yi kombisa ku hambana ka Xisomisana na vafundhisi lava va Valungu. Xisomisana u hetelela a hlangana na Yingwana, va tlhelela swin'we ekaya.

3.1.2.3.3.2 Moyasi

Moyasi i wansati loyi a nga thumbhiwa enhoveni a etlele hi xikosi hikwalaho ka leswi a a twa ku vava enengeni lowu a nga lumiwa hi ngwenya. Moyasi i ximunhuhatwa-mpaluxo eka tsalwa leri. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri ni mahanyelo yo biha swinene. U kombisiwa a ri xidakwa. U nwa byalwa ku tlula mpimo, a tlhakela Riburantana a nga vuyi na le kaya eka N'wa-Bvuma. Hikwalaho Xisomisana a nge:

A sungula ni ku boxa ndlela yo ya ekomponi . Loko byi nga ri kona laha kaya a a ngirimela kona hi ku tiva leswaku kona a byi nga humi; a ya byi chela, a vuya a ri karhi a yimbelela... Ndzhaku ka masikunyana a sungula ku hamba ni ku vuya a nga ha vuyi, a tiettelela kwale, a pfuka a vuya

nimpundzu. Loko kokwana a n'wi vutisa a ku: "A ndi lo phuza mhake, a ndi nga ha engeti" (Thuketana, 1968:49).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va se Moyasi a toloverile ndhawu ya le ka Maphanga. Yi tlhela yi kombisa ku va Moyasi a ri xindzendzele swinene. Moyasi u na mona na tihanyi. U xanisa Xisomisana loko va ya eMuzephula hi ku n'wi tsona swakudya ni ku n'wi ba. U tlhela a va mbabva na dlakuta. U rhandzana na Riburantana, a dlayisa Cawuke hikokwalaho ka leswi a va ri swigangu. Loko va ri eMugerhweni u rhandzana na Vuputsu, a xavisela Xitapita Xisomisana leswaku a ta kuma xuma. Moyasi u xavelela Xisomisana leswaku a ta tekiwa hi ndlela leyi:

U fanele ku tlhariha khegu, n'wana wa nhwanyana wa tlhariha. Ku ni vavanuna vo tala laha lava nga ku tekaka; loko va ku gangisa u fanele ku pfumela. Hina hi nge swi koti ku tama hi hlayisa ntswatsi wo ringana na wena laha mutini (Thuketana, 1968:108).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Moyasi a ri ni mahanyelo yo biha swinene.

Moyasi i ximunhuhatwa-nkandlandlamuko. A ku na ku cinca evuton'wini bya yena. U hanyile vutomi byo hamboloka, byo hanya hi ku xanisa Xisomisana, vudakwa na vudlakuta ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi vumbiwile hi ndlela ya vutshila. Kun'wana swi pfa swi tivulavulela ku tshinetela vahlayi hungu ra swona.

3.1.2.3.4 **MBANGU**

Timhaka ta tsalwa leri ti humelela emakaya ni le xilungwini eJoni. Mutsari u kombisa mbangu wa le makaya laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana ni ku xaniseka, ku rima, vudlakuta, vudakwa ni yin'wana mintirho yo biha leyi humelelaka. Eka mbangu

wa le xilungwini ku kombisiwa timhaka ta ku va vanhu va titumbeta hi ku tihundzula swivongo kun'we ni swin'wana swo biha leswi swi humeelalaka. Tindhawu leti timhaka leti ti humeelalaka eka tona ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi ti nga si kaneriwa: Xedzewule eka Maphanga, Madzumba ya Hodova, eMugerhweni, eMuzephula, i tindhawu ta le makaya kasi enkambeni hi le xilungwini . Xiphemu lexi na xona xi vile xi xopaxopiwile hi Chauke (1998) hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.2.

Xedzewule i ndhawu ya nkoka ya tsalwa leri hikuva timhaka ta tsalwa ti sungula kona ti tlhela ti helela kona. Vanhu va ndhawu leyi va rima ivi swifuwo swi risiwa leswaku swi nga tshuki swi onha emasin'wini. Xisomisana u kulela eka ndhawu leyi a ri karhi a risa swifuwo swa kokwana wa yena N'wa-Bvuma. Mutsari u kombisa mbangu lowu hi ku pfula tsalwa hi xirilo xa Xisomisana eku riseni:

“Yooo! yoo! yooo! ndzi tshike, ndzi khongele, ndzi ta ta na wo mundzuku!” ku pfuma xintshabyana xa Xedzewule, swihlahla ni minkova, swi pfumisiwa hi ku rila ka mina hi ku twa ku vava ka nkxavi lowu a wu ndzi namulela makatla lawa, wu tameriwe hi Maboko wa mahlangana (Thuketana, 1968:9).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Xisomisana a kula hi ku xaniseka. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va Xisomisana a kula hi ku risa hambileswi a nga nhwanyana, naswona a va sindzisiwa ku ta na matandza hi masiku.

Ndhawu ya Xedzewule eka Maphanga yi tlhela yi hlawulekisiwa kun'we ni ku sasekisiwa hi nambu wa Mude laha Xisomisana ni varisi lavan'wana va nwisaka swifuwo swa vona mati kona. Nambu lowu wu na xidziva lexikulu xo enta lexi xi nga na ribuwa ro leha, lexi varisi lava va khidaka eka xona. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Loko munhu a titshika a ri ehenhla ka ribuwa leri, a a teka nkarhi wo leha a ha ri mpfhukeni, a nga si ku phomu!

endzeni ka mati. Vakhidi a va tsakisiwa ngopfu hi ribuwa leri, hikwalaho laha Dzwhororo a ko tshama ku lo kapa! hi vafana ni vanhwanyana, ngopfu-ngopfu hi nkarhi wa mahlanga (Thuketana, 1968:22).

Leswi swi kombisa ku va ndhawu leyi yi tsakeriwa ngopfu hi varisi. Rienci ra “**kapa**”, ri kombisa ku tala ka varisi lava eDzwhororo.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa ndhawu ya le Nkambeni laha Yingwana a nga tirha a tlhela a dyiwa kona, a nga ha vuyi ekaya, a hetelela hi ku cinca xivongo, a tivita wa ka Mkhonto. Hi siku leri tata wa Xisomisana a nga landza Yingwana eNkambeni, Xisomisana u hlamusela leswaku:

Yingwana yena a tiendla munhu la nga n’wi tiviki tata wa yena. Loko va fika laha a va ri kona a vulavula hi Xizulu (Thuketana, 1968:56).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a landzula tata wa yena.

Mutsari u kombisa mbangu ni hi ku tirhisa muti wa Hodova. Xisomisana na Moyasi va tshama kona endzhaku ko tlhakisiwa hi Hodova loko va ya eMuzephula ku ya lava n’anga yo tshungula Yingwana. Xisomisana u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Muti lowu a wu akiwe eehlenyana ka xintshabyana lexi a xi ri kwalaho, wu langutane ni xinkobyana. Ndhawu ya kona a yi tlhume swinene; hi le tlhelweni ra xinene ra muti lowu, a ku ri ni xihlahla xo chavisa. Loko munhu a languta, a swi vona xikan’we leswaku a ku ri hava miti yin’wana kusuhi ni muti lowu wa Hodova. Ndyangu wa kona na wona a wu tlhumelanile wonge hi le marhumbini (Thuketana, 1968:85).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va ndhawu leyi yi chavisa swinene hikokwalaho ka leswi muti lowu a a wu lo tshama wu ri woxe.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa ndhawu ya le Mugerhweni. Moyasi na Xisomisana va lo na baleka eka Hodova va ya tshama kona. Moyasi u gangana na Vuputsu, a nga ha lavi ku ya emahlweni ni riendzo ro ya eMuzephula, Xisomisana a tekanisiwa na Xitapita hi Moyasi. Xisomisana u pfumelela hinkwaswo leswi a byeriwaka hi Moyasi hikokwalaho ka leswi a tshama a ri karhi a n'wi karhata hikuva a a nga lavi ku n'wi vona emutini wa Vuputsu. Xisomisana u ri:

Eka maxangu lawa a ndzi kombiwa wona, ndzi kala ndzi ehleketa leswaku a swi antswa ku pfumela ndzi tekiwa hi yena Xitapita, ndzi hambana na Moyasi, loyi a a ndzi dyisa mbyana ndzi xeve hi mangava (Thuketana, 1968:104).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa ku xaniseka ka Xisomisana. Hi hala tlhelo yi kombisa tihanyi leti Moyasi a nga na tona ehenhla ka Xisomisana.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa mbangu hi ku tirhisa ndhawu ya Muzephula laha Moyasi, Xitapita, Vuputsu na Xisomisana va nga ya tshama va tlhela va tirha kona endzhaku ko hlongoriwa eMugerhweni. Ndhawu leyi yi na swivandzana swo chavisa swinene, swo fana na tinghala. Yin'wana ya tinghala leti hi yona yi nga dlaya Xitapita kutani Xisomisana a hlongoriwa hikuva a va nga pfumeleli vavasati vo kala vanuna ku tshama kona. Xisomisana u hlamusela matirhelo ya ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Loko hi fika le masin'wini, ho kuma vanhu ku lo tala. Van'wana va karhi va cheleta koroni, van'wana va ri ku yi tsemeleleni, van'wana eku huleni. Vuputsu na Xitapita va fika va nyikiwa ntirho wa ku cheleta, mina na Moyasi hi enghena eku huleni.

Ntirho wa kona a wu nga olovi, hi fanele ku yi kandza yi

tlhela yi vupfa; naswona Mangele a ndzi karhata hi ku rila,
a ndzi fanele ku pfa ndzi tshama ehansi ndzi n'wi mamisa
(Thuketana, 1968:126).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa ku karhata ka ntirho lowu ku fikela loko Moyasi a tela hi miehleketo ya ku va va tlulela kun'wana ku ya tirha kona. Ku ala ka Vuputsu ku lava kun'wana ntirho swi nyikile Moyasi na Xisomisana matimba ya ku baleka. Moyasi u helela endleleni laha a nga lovela kona kutani Xisomisana a hela a ya hlangana na Yingwana va tlhelela ekaya, eka Maphanga.

3.1.2.3.5 RIRIMI

Thuketana (1968) u ni nyiko yikulukumba ya matirhiselo ya ririmi. Marito ya Xitsonga yo hambana ya hambana hi ndlela ya nkoka ku paluxa hungu ra yena. U tlhela a tirhisa na swivulavulelo na maencisi kun'we ni nthathelo ku paluxa hungu leri.

3.1.2.3.5.1 Ntivo-marito

Thuketana u kombisa nyiko ya yena yo tirhisa marito ya Xitsonga eku paluxeni ka hungu ra tsalwa leri. Nkanelo lowu wu nga laha hansi wu kombisa swinene leswi swi vuriwaka.

Mutsari u hlamusela ku lumiwa ka Xisomisana hi mimpfi hi ku tirhisa rito ra "**veka**". Xisomisana u hlamusela a ku:

... kasi ku ni xisaka xa mimpfi-homu, ndzo twa hiloko yi ndzi
veka tihlo leri. Ku vava ka swona! ndzi tlula ndzi
chachamela ndzi ri karhi ndzi tikhomelele tihlo (Thuketana,
1968:10).

U tirhisile na rito ra "**chachamela**" leri vulaka ku tlulatlula endhawini yin'we. Leswi swi kombisa ku va Xisomisana a yinga-yingeka hikwalaho ko twa ku vava laha a nga

lumiwa kona hi mimpfi-homu.

Mutsari u tirhisa rito ra “**rhala-rhala**” ku hlamusela ndlela leyi Xisomisana a nga xiyaxiyisisa xiswona ku tikhorwisa leswaku hakunene ekaya a ku nga ri na munhu leswaku a ta kota ku yiva matandza. Xisomisana u hlamusela hi ndlela leyi: “Ndzhaku ka ku pfalela, ndzo **rhala-rhala**, ku vona loko hakunene ku nga ri na munhu” (Thuketana, 1968:13).

Rito leri ri vula ku languta hala ni hala hi ku hatlisa. Leswi swi vula leswaku Xisomisana u kambisisile swinene ku vona loko kokwana wa yena a nga ri kona leswaku a ta rhendzeleka na muti a lava matandza yo tsakisa tixolwe takwe eku riseni.

Ku biwa ka Xisomisana hi kokwana wa yena N’wa-Bvuma ku humeseriwa erivaleni hi mutsari hi ku tirhisa rito ra “**rhidela**”. Xisomisana u ri:

Loko ndzi twa a pfula rivanti, ndzo sungula ku kala-kala ni ku ndzi khoma a nga si ndzi khoma. Wa ha ta ndzi **rhidela** na! Ndzi biwa leri nkhave wu nga phupheka wu hela a wu cukumeta, a va a ndzi enghena hi maswinabana (Thuketana, 1968:19).

Rito ra “**rhidela**” ri vula ku ba swinene. Hileswaku N’wa-Bvuma u bile Xisomisana swinene a hetelela hi ku n’wi tovetela endzhaku ko phuphekeriwa hi nkhave hilaha rito ra “**maswinabana**” ri hlamuselaka hakona.

Vumunhu bya Moyasi byi humeseriwa erivaleni hi rito ra “**xilovekelo**” leri vulaka ku nwa swinene. Xisomisana u hlamusela a ku:

... masiku man’wana ku vandzekeriwa mabyalwa, byalwa byona a a byi rhandza ngopfu;... A xo va **xilovekelo** xinene (Thuketana, 1968:49).

Rito leri ri vula munhu wo nwa ngopfu. Hileswaku Moyasi a a ri xidakwa swinene. A a etlela hi byalwa a tlhela a pfuka hi byona.

Ku longa ka Xisomisana loko yena na Moyasi va baleka ku hlamuseriwa hi riviti-nkatsano ra “**vungavunga**”. Mutsari u paluxa mhaka leyi loko Xisomisana a ku:

Na mina ndzo valu! ndzi kongoma exitsumbeni laha a ku ri
ni switlakati swa mina. Ndzi fika ndzi swi **vungavunga**,
ndzi namula ni mavuswa lama a ma ri kona ndzi bohela
(Thuketana, 1968:91).

Rito leri ri vula ku longa hi ku anghwetla. Leswi swi kombisa ku longa ka Xisomisana hi xihatla. Riencisi ra “**valu**”, ri kombisa ku suka ka Xisomisana laha a ri kona hi xihatla, a kongoma exitsumbeni ku ya longa leswi swi nga swa yena.

Mutsari u tirhisa rito ra “**khandlanya**” ku hlamusela leswi Xisomisana a nga tshamisai xiswona emutini wa Xitapita laha a nga xavisiwa hi Moyasi hi xikongomelo xo lava cuma. Xisomisana u ri: “A ndzi lo byi **khandlanya** kunene vukati bya kona” (Thuketana, 1968:116). Rito leri ri vula ku tshamiseka. Hileswaku Xisomisana a a tshamisekile swinene emutini wa Xitapita. Hi hala tlhelo ku tshamiseka loku ku vangiwa hileswi a nga hambana na Moyasi.

Ku ya hileswi swi nga kaneriwa laha henhla, Thuketana i mutshila loyi a nga na vuswikoti byo tirhisa marito ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. Leswi swi tikomba eka nxopaxopo lowu wu nga laha henhla hikuva hungu ra yena ri humela erivaleni swinene hikwalaho ka marito lawa ni ndlela leyi a ma tirhisaka ha yona.

3.1.2.3.5.2 Maencisi

Handle ka marito lama nga tirhisiwa laha henhla, mutsari u tlhela a tirhisa na maencisi ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. Leswi tsalwa leri ri ngo nempa hi wona ku ta hlawuriwa mangari mangani ku hlamuseriwa wona.

Mutsari u kombisa ndlela leyi Maboko a nga tshika Xisomisana hi yona loko a heta ku n'wi ba hi ku tirhisa riencisi. Xisomisana u ri:

Loko a ku ndzi **thya!** endzhaku ka loko ndzi lose hi nyonga,
ndzi tlula xikan'we ndzi kongoma laha tihomu a ti ri kona
(Thuketana, 1968:9).

Riencisi leri ri kombisa ku tshikiwa ka Xisomisana hi xihatla, a tsutsuma a ya siva tihomu.

Ku fayeka ka rin'wana ra matandza lama nga yiviwa hi Xisomisana, ri fayekela ehenhla ka nhloko ya kokwana wa yena N'wa-Bvuma loko a n'wi hakutela mavele ku hlamuseriwa hi Xisomisana hi ndlela leyi:

...Mhandze yin'wana yo khwexa duku leri a ndzi ri
hakarhile...ivi ko rhanga matandza ya ehla mina ndza ha ri
empfhukeni...rin'wana ra wona ro fika enhlokweni ya
kokwana ro **phyandla!** (Thuketana, 1968:18).

Riencisi leri ri kombisa ku fayekela ka tandza ehenhla ka nhloko ya N'wa-Bvuma a nga ehleketanga nchumu.

Ku wa ka Nghototo endzhaku ko biwa hi Xisomisana eku riseni ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa riencisi. Xisomisana u paluxa mhaka leyi a ku:

... ri te ri ta ndzo ri hlanganyeta hi xin'wana xihahati lexi ri
nga ka ri dedeleka ri ya ku **pfindzi!** ri tlakusela na milenge
ehenhla (Thuketana, 1968:27).

Riencisi leri ri hlamusela swinene ndlela leyi Nghototo a nga wa hi yona a yimisela ni milenge ehenhla.

Mutsari u tirhisa riencisi ku hlamusela ndlela leyi Xisomisana na Moyasi va nga miyela ha yona loko va ri karhi va dya vuswa. A va ya eMuzephula ku ya lava n'anga yo tshungula Yingwana. Xisomisana u ri:

Kwalaho ku humesiwa timbuva leti a ti rhwariwile ku dyiwa. A hi nga hlamulani, ko dyiwa hi lo **whi!** Un'wana ni

un'wana a karhi a tivulavulela hi mbilu (Thuketana, 1968:72).

Riencisi leri ri kombisa mpimo wa ku miyela ka vona. Xivulavulelo xa "**ku tivulavulela hi mbilu**" xa ha tshikilela ku miyela swinene ka vona.

Laha mutsari a nga kombisa kona ntikelo wa riencisi, marungulele ya timhaka, hi loko Moyasi na N'wa-Mkhomazi va lwa, va lwela Malisele. Xisomisana u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Xitapita u te wa tshunela leswaku a koka Vuputsu leswaku a tshika Malisele, Malisele...o Xitapita hi xivuri **ntlwi!** Xitapita hi ku twa ku vava o tlherisela. Musworo... o **vhuthu!** O rikunyi o ri **wee!** O va kongoma. U te a ku teka u ri twa Xitapita; Xitapita o vhika... ro ya ku Malisele **khe!** Malisele **huvatsatsa!** N'wa-Mkhomazi... loko a vona nuna a te **lakahla!** O mukhosi.

Un'wana o tlula a ya ka phapha ra mati **nhe!** yo fika ya cheriwa Malisele. Malisele **whi!** Nkarhi wolowo Musworo a a ri karhi ku tiolola-olola ntitiho, kambe **do!** Malisele a nga pfuki. Ndzhakunyana chaka! **chaka! chaka! chaka!** **Dzwii!** (Thuketana, 1968:120).

Ndzima leyi yi fuwile swinene hi maencisi.

Riencisi ra “**ntlwi**”, ri kombisa ku biwa ka Xitapita hi Malisele. “**Vhuthu**”, i riencisi leri kombisaka ku yima ka Musworo makwavo wa Malisele loko a ya hlengela. Riencisi ra “**wee**”, ri kombisa ndlela leyi Musworo a nga teka rikunyi ha yona, ro ba Xitapita. Ku biwa ka Malisele hi rikunyi leri a ri ri na Musworo makwavo wa yena ku hlamuseriwa hi riencisi “**khe!**” Kasi ku wa ka Malisele endzhaku ko biwa ku paluxiwa hi riencisi “**huvatsatsa**”. Riencisi ra “**lakahla**,” ri kombisa leswi Malisele a nga etlerisa xiswona.

Ku tekiwa kun’we ni ku nyikiwa ka lava a va ri ekusuhi na laha Malisele a nga wela kona, phapha ra mati ku kombisa hi riencisi ra “**nhe!**” Riencisi ra “**whi!**”, ri kombisa ku va Malisele a nga ha hefemuli. Riencisi ra “**do**” ri vula ku tsandzekela makumu ka Malisele ku pfuka. Ku vuyeleriwa ka riencisi “**Chaka**”, ku kombisa ku hlala ka Malisele a nga si hundza emisaveni. Kasi ra “**dzwhii**” ri humesela erivaleni swinene ku lova ka yena.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va maencisi ku ri swin’wana swa swiga-ririmi swa nkoka leswi pfunetaka swinene eku paluxeni ka hungu ra tsalwa leri. Ndlela leyi ya nga tirhisiwa hi yona ya kombisa ku va Thuketana a ri mutshila loyi a nga ni vuswikoti bya ku tirhisa ku paluxa hungu ra yena. Hungu ra yena ri huma hi matimba hikokwalaho ka wona.

3.1.2.3.5.3. Nthathelo

Hilaha hi nga kombisa hakona eka 1.1.2, hambileswi ku nga kombisiwa swiyenge leswi swi nga ta xopaxopiwa eka tsalwa rin’wana ni rin’wana, swin’wana swa swihlawulekisi leswi swi nga ta hlawula tsalwa rolero swi ta hlamuseriwa. Nthathelo i maendlelo man’wana lawa Thuketani a nga ma tirhisa ku paluxa hungu ra yena. Xithathelo xi hlamusela mhaka hi ku yi engetela, nyanyisa kumbe ku yi kurisa.

Mutsari u thathela ku karhata ka N’wa-Bvuma hi ndlela leyi:

Handle ka swona ni ku tshama a va nga tshami hikuva mukhegula loyi **a a nga levi o chela ndlala, a a phula ni mbita ya tihove ya ha hisa exitikweni** (Thuketana, 1968:15).

Swithathelo leswi swi kombisa mpimo wa ku hlundzuka ka N'wa-Bvuma.

Mutsari u tlhela a tirhisa xithathelo loko a kombisa nhlamba leyi Totwana a nga na yona. Xisomisana u paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi:

Rito leri a nga ri tirhisa a ri vuleki, ndzi nga chava no ri vula emahlweni ka munhu wo twa tindleve. Totwani **a nga rhukani o chela ndlala** (Thuketana, 1968:25).

Swithathelo leswi swi kombisa mpimo wa nhlamba leyi Totwana a nga na yona.

Ku hlekiwa ka Nghototo hi vafana endzhaku ko biwa hi Xisomisana hi mpama ku paluxiwa hi ndlela yo nyanyisa kumbe yo engetela. Xisomisana u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

... Totwana, o tshinelela na yena o ndzi khoma, ... ndzi n'wi phamasa hi le ndzhaku ka xandla. Hiloko lava a va ndzi khomile va ndzi tshika, **va khunguluka hi ku hleka** va ri karhi va ku: I yo! xa ha ta ri phamasa naa! (Thuketana, ibid).

Xithathelo lexi xi vula ku va vafana lava va hlekile Totwani swinene.

Ku hlundzuka ka Riburantana leri ri nga gangana na Moyasi endzhaku ka loko Moyasi a dyile mali ya rona na xigangu xa yena Cawuke ku hlamuseriwa hi ndlela yo nyanyisa. Xisomisana u hlamusela a ku: **"A wo nge ri lo hlanguana nhloko hi ku kwata"** (Thuketana, 1968:52). Xithathelo lexi xi kombisa ku hlundzuka ka rona swinene.

Mutsari u hlamusela ku chava kun'we ni ku chuhwa ka Xisomisana hi ndlela yo nyanyisa loko yena na Moyasi va enghenile endzeni ka xihlahla lexo tlhuma. A a va kongoma eMuzephula ku ya lava n'anga yo ta tshungula Yingwana. Xisomisana u ri:

Loko hi karhi hi famba kona, a **ndzo famba mbilu ndzi tamele hi mavoko**. Ndzi twa misisi ya mina yi tlakuka, Hambi Moyasi a tikomba a chava o phe ro julu-julu! julu-julu! A languta lomu matlhelweni (Thuketana, 1968:78).

Ku landzelelana loku ka swithathelo leswi swi nga laha henhla, swi kombisa ku chuhwa swinene hikokwalaho ka ku tlhuma ka xihlahla lexi. Ku vuyeleriwa ka riencisi ra "**julu-julu!**", ku kombisa ku chava swinene ka Moyasi.

Mutsari u kombisa ku tala ka vavasati ekomponi ya le Mugerhweni laha Xisomisana na Moyasi va nga tshama kona endzhaku ko baleka Hodova. Moyasi u hlamusela mhaka leyi loko a byela Xitapita loko a lava ku ta n'wi xavisela Xisomisana hi ndlela leyi:

Wa hamba, a wu lavi vavasati, ndzi vula hikuva xi lo haxa a xi gobelanga. **Komponi leyi yo konya hi vavasati**, na vona va lava vo va teka (Thuketana, 1968:112).

Xithathelo lexi xi kombisa mpimo wa ku tala ka vavasati lava. Xivulavulelo xa "**xi lo haxa, a xi gobelanga**" xi kombisa hi matimba ku tala ka vavasati ekomponi ya le Mugerhweni.

Hilaha hi voneke hakona laha henhla, Thuketana u swi kotile ku tirhisa xithathelo ku paluxa hungu ra yena. Vuswikoti bya yena byi tikomba eka leswi swi nga kaneriwa laha henhla. Hungu leri ri huma hi matimba hikokwalaho ka swona.

Ku ya hileswi swi nga kaneriwa eka xiphemu lexi, mutsari u swi kotile ku tirhisa ririmi hi ndlela leyinene eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena. Hi vonile hi laha a nga tirhisa hakona ntivo-marito, maencisi na xithathelo ku paluxa hungu ra yena. Hungu

ra tsalwa leri ri huma hi matimba hikwalaho ka swiphemu leswi swa ririmi.

3.1.2.3.6 **NKATSAKANYO WATSALWA RA XISOMISANA**

Hilaha hi nga vona hakona eka 3.1.1, tsalwa leri ri tihlawurile hi ririmi ni marungulele ya timhaka ni nkongomelo wa rona. Hi tlhele hi vona hilaha a nga tirhisa vito ra ximunhuhathwankulu ku thya vito ra tsalwa leri. Eka mapaluxelo ya hungu mutsari u tirhisile marungulele hungu ya munhu wo sungula. Hambileswi ku nga tirhisiwa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula, kun'wana swimunhuhathwa swa tsalwa leri swi pfa swi tivulavulela hi swoxe ku tshikilela mhaka leyi paluxiwaka. Mbangu wa timhaka leti wu humelela etindhawini ta le makaya ni le xilungwini. Eka xiphemu xa ririmi hi vonile hilaha mutsari a nga tirhisa hakona ntivo-marito, maencisi na xithathelo ku paluxa hungu ra yena.

3.1.3 **NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI**

Hilaha hi veke hi voneke hakona eka 3.1.1, laha ku hlawuriwile tinovhele ta **Masungi**, **Mibya** na **Xisomisana** ku xopaxopiwa tona. Ku kombisiwile na swivangelo swo hambana swa ku hlawuriwa ka tona leswi nga kombisiwa eka 3.1.1.

Hi vonile ku hambana eka mathyelo ya mavito ya matsalwa, laha tsalwa ra **Masungi** ri nga thyiwa vito ra ximunhuhathwankulu Masungi ri tlhela ri landzeriwa hi xibumabumelo. Tsalwa ra **Mibya** rona ri thyiwile hi ku tirhisa xivuriso. Kasi ra Xisomisana rona ri thyiwile hi ku landza vito ra ximunhuhathwankulu Xisomisana.

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 3.1.1, marungulele ya hungu eka tsalwa ra **Masungi** na **Mibya** ya fana. Eka matsalwa lawa hamambirhi vatsari va tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu. Kasi eka tsalwa ra Xisomisana kona mutsari u tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wo sungula.

Eka minkongomelo ya wona hi vonile leswaku tsalwa ri nga va na minkongomelo yo hambana. Hilaha hi voneke hakona eka 3.1.1 na le ka 3.1.2.2, tsalwa ra **Masungi** ri

kombisa nkongomelo wa ku lwa ka vutomi bya xilungu na xintu ni wa ku kombisa leswaku ku hlawulela n'wana vukati a swi pfuni nchumu. Kasi ka tsalwa ra **Xisomisana** ku kombisiwile nkongomelo wa vukriste ni malunghele ya xilungu ni lowu wu kombisaka swinene ku va matshungulele ya xilungu ya antswa ku tlula ya xintu. Tsalwa ra **Mibya** ri kombisa swinene minkongomelo ya vukriste, vugevenga ni leswaku a byi hakeli, ku yingisa swi tlula magandzelo, xinghananghana xa dlayisa ni ku kombisa leswaku munhu a nga ka a nga swi koti ku lawula vutomi byi va hi ndlela leyi a byi lavisaka xiswona.

Swimunhuhatwa swa matsalwa lama swi pfa swi tivulavulela, hi ndlela leyi swi paluxa swinene hungu ra wona. Eka matsalwa hinkwawo swi hlamuseriwile hi ndlela ya matimba, laha ku nga tirhisiwa ndlela yo tihlamusela na yo hlamusela eka tsalwa ra **Xisomisana**. Kasi eka laman'wana ku tirhisiwile ndlela yo hlamusela ntsena.

Mbangu eka matsalwa lama wa hambana ku ya hi tindhawu leti wu humeলেখাকা eka tona. Tsalwa ra **Masungi** ri kombisa mbangu wa le makaya ni wa le xilungwini, laha ku kombisiwaka swinene timhaka ta ku rima, ni yin'wana mintirho leyi humeলেখাকা. Kasi eka mbangu wa le xilungwini ku hlamuseriwa swinene ku hundzuka ka **Masungi**. Tsalwa ra **Mibya** ri kombisa mbangu wa le xilungwini ntsena laha ku humeলেখাকা swinene timhaka ta vugevenga, ni yin'wana mintirho yo biha leyi endliwaka kona. Tsalwa ra **Xisomisana** na rona ri kombisa Mbangu wa le makaya ni le xilungwini. Hi kotile ku vona leswaku eka mbangu wa le makaya hi laha ku rimiwaka, ku risiwaka, ku tirhisiwaka swidzidzirisi, vudlakuta ni mintirho yin'wana leyo biha. Eka mbangu wa le xilungwini ku kombisiwa swinene timhaka ta mavabyi kun'we ni ku tihundzula ka vanhu swivongo, va tithya swin'wana swa Xizulu.

Vatsari hinkwavo va swi kotile ku kombisa nyiko leyi va nga na yona eku tirhiseni ka ririmi ku paluxa hungu ra vona. Leswi swi tikomba hileswi ririmi ku nga xin'wana xa swihlawulekisi lexi nga endla leswaku matsalwa lama ma hlawuriwa ku xopaxopiwa eka matsalwa lama. Ku ya hileswi swi nga kaneriwa eka nhlokomhaka ya ririmi ya tsalwa rin'wana ni rin'wana hi kotile ku vona leswaku vatsari hinkwavo va tirhisile marito ni maencisi eku paluxeni ka hungu ra vona. Kasi nakambe hi kote ku vona hilaha

Ntsan'wisi na Mtombeni va nga tirhisa hakona swivulavulelo ku nyanganyisa hungu ra vona. Hambiswiritano Ntsan'wisi u tlhela a tirhisa na swihlambanyiso kasi hi hala tlhelo Thuketana na yena u tirhisile na xithathelo ku hlamusela mhaka hi ndlela yo thathela kumbe yo engetela.

NDZIMA YA 4

4.1 TINOVHELE TA 1970-1979

4.1.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku ta dyondziwa kun'we ni ku xopaxopa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume lama nga kombisiwa laha henhla, tani hilaha ti nga kombisiwa hakona eka 1.1.1.5, eka ndzima ya 1. Ku hlawuriwile tinovhele leti nga laha hansi eka ndzima leyi:

Khosa T.H. (1978) : **Madyisambitsi**

Thuketana, F.A. (1978) : **N'waninginingi ma ka tindleve**

Tinovhele leti ti nga laha henhla ti hlawuriwa exikarhi ka tin'wana hikwalaho ka swihlawulekisi swa nkoka. Novhele ya **Madyisambitsi** yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni nkongomelo. Tsalwa ra **N'waninginingi** i tsalwa ra novhele leri ri tihlawulaka hi ririmi ni marungulele ya timhaka, fenyha na vufokisi bya Khamisa.

Mavito ya matsalwa lama ya yelana swinene. Hinkwawo ka wona ya hi vikela leswi swi humeleshaka endzeni ka wona hi ku va swimunhuhathwankulu swa wona a swi yingisi swileriso ni switsundzuxo swa vatswari va swona ku fikela loko swi hundza emisaveni hi tindlela to hambana to terisa vusiwana.

Matsalwa lawa hamambirhi ya tlhela ya yelana swinene hileswi vatsari va wona va rungulaka hungu ra vona hi ndlela yo fana. Va tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu hambileswi kun'wana swimunhuhathwa swa wona swi pfaka swi tivulavulela.

Hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.1 na le ka 1.1.3.1.2, swin'wana swa swiphemu swa tsalwa ra **Madyisambitsi** swi xopaxopiwile hi Muhlohlonyi (1992) eka dyondzo ya

yena ya **Mbalango wa Minkongomelo ya Matsalwa ya Xitsonga - 1938-1986**, laha a nga kanela nkongomelo wa rona lowu nga hlamuseriwa eka 4.1.1, na le ka 4.1.2.1.3. Kasi swin'wana swa swiphemu swa tsalwa ra **N'waninginingi** swi xopaxopiwile hi Babane (1992) eka ndzavisiso wa **Fenya eka tsalwa ra Thuketana F.A. ra N'waninginingi ma ka tindleve**, laha a nga xopaxopa fenya hi ku kombisa tindlela tinharhu leti fenya ri humeleshaka hi tona eka tsalwa leri. Kasi Mabunda (1997) eka dyondzo ya yena ya **Nkoka wa malaphurophizimi (malapropism) eka mavumbelo (Characterization) ya Khegu eka tsalwa ra Thuketana ra N'waninginingi ma ka tindleve**, u xopaxopile malaphurophizimi ya Khegu kun'we ni swin'wana swa swimunhuhatwa swa tsalwa leri. Chauke (1998) eka **Some Narratological Features of the Novels of F.A. Thuketana**, u xopaxopile swimunhuhatwa na mbangu eka tsalwa ra **N'waninginingi**. Marivate (1983) eka **Mbalango wa matsalwa ya Xitsonga**, u boxa swin'wana swa matsalwa lawa ya **Madyisambitsi** na **N'waninginingi**.

Hambileswi matsalwa lawa hamambirhi ya kombisaka nkongomelo wa xinghananghana xa dlayisa, nkongomelo wa ku yingisa swi tlula magandzelo wa tikomba swinene na wona. Eka tsalwa ra **Madyisambitsi**, Makonyete u tsandzeka ku yingisa vatswari va yena, a yengiwa hi vanghana a nwa byalwa ku tlula mpimo, a nga vuyi ekaya, muti wa yena wu hahluka, a khomiwa a ya pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo. Kasi eka tsalwa ra **N'waninginingi**, Phatimana u ala loko mana wa yena N'wa-Ndzheko na Mufundhisi Nkuna va n'wi tsundzuxa ku hambana na Galachana, Manghezi na Khegu leswaku a ta kota ku hanya vutomi lebyinene. U va n'waninginingi ma ka tindleve ku fikela loko a fa hi ku dlayiwa hi xivatlankombe loko a balekisiwa hi Stella, xigangu xa yena. Eka tsalwa ra **N'waninginingi** ku tlhela ku kombisiwa na nkongomelo wa vugevenga ni leswaku a byi hakeri. Tsalwa ra **U khanya mani?** na rona hambileswi ri nga hlawuriwangiki ku dyondziwa laha ri kombisa ku tsandzeka ka Marhandza-teka ku yingisa swileriso ni switsundzuxo swa tata wa yena Magalafawa, a nwa byalwa swinene, a vuya nivusiku hi mimovha ya swigevenga leswi a a hungasa na swona exipotweni xa ka Dutch. U hetelela a khomiwa a ya pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo hileswi a nga kumiwa a ri karhi a kopela 'Biology' exikambelweni ni ku kumiwa a ri ni xibamu xo ka xi nga ri enawini.

Hambiloko mintirho yo hambana yi endliwile ehenhla ka matsalwa lawa, ndzavisiso lowu wu hambana ni mintirho ya Muhlohlonyi (1992), Chauke (1992), Mabunda (1997), Chauke (1998) na Marivate (1983) hikuva wona wu ta dyondza matsalwa lawa hlawuriwaka hi vuxokoxoko, wu kongomisa eka kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu ni ririmi.

4.1.2 **NXOPAXOPO**

4.1.2.1 **MADYISAMBITSI**

4.1.2.1.1 **KUNGU**

Makonyete u kula hi ku risa swifuwo leswi swi nga n'wi tsandzisa ku nghena xikolo. U kula hi ku landzelela swileriso kun'we ni switsundzuxo swa vatswari va yena. U lo na teka nsati a ya a ya lava ntirho elokixini ra Giyani, a kuma ntirho wa ku cela madamu, a tlakusiwa a va muchayeri wa magandaganda kumbe materetere, muholo wu tlakusiwa, a hlayisa muti wa yena swinene.

Hi ku famba ka nkarhi Makonyete u yengiwa hi vanghana va yena lava mahanyelo yo biha, ivi a cinca, a sungula ku nwa byala swinene, a nga vuyi na le kaya, ivi nsati wa yena ni vana va xaniseka ku fikela loko nsati wa yena Javurisa a pfumeleriwa hi malume wa yena Masuku na tata wa yena Xisunghele ku ya tirha leswaku a ta kota ku tipfuna, a pfuna ni vana va yena. Makonyete u tshama na xigangu xa yena Khubani eka Muzukwa elokixini ra Giyani, a dlaya Beti, xin'wana xa swigangu swa yena hi xitina, a khomiwa a ya pfaleriwa a jele vutomi bya yena hinkwabyo, vatswari ni nsati va sala va vilela swinene.

4.1.2.1.2 **NKOKA WA VITO RA TSALWA**

Vito ra tsalwa ra **Madyisambitsi** i vito leri nga riviti-nkatsano, leri yimelaka munhu loyi a xanisaka kumbe ku dyisa van'wana mbitsi hikwalaho ka swiendlo swa yena leswo biha. Nkoka wa rona i ku hi vikela timhaka leti ti humelelaka endzeni.

Mutsari u hi vumbela N'wa-Mpon'wa, Topisa na Makonyete va ri vanhu lava dyisaka Khazamula mbitsi hi swiendlo swa vona. N'wa-Mpon'wa loko a kala a nwa byalwa u cinisa va-muti nsinghayivona. Hi siku leri a nga vuya ekaya a byi kacile u bile N'wa-Mukhari handle ka xidyoho, a hetelela hi ku ba Javurisa loko a ringeta ku lamula. Khazamula u karile a n'wi kokela endlwini ku ya n'wi rhidela hi swibakele. Loko Makonyete a vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a ba N'wa-Mpon'wa loko a ri karhi a va lamula Khazamula u ri:

Yima ndzi n'wi ba. U nga ndzi khomi Makonyete. Wansati loyi se ndzi karhele hi yena. Ndzi te hi mina ndza tiyisela kambe se u ndzi tsandzile. A a fe ndzi ta ya ndzi ya n'wi tirhela ejele (Khosa, 1978:14).

Marito lawa ya kombisa ku va N'wa-Mpon'wa a nga twi loko a tshinyiwa. Hi hala tlhelo ya kombisa ku va ku ri khale Khazamula a vilela hi mahanyelo ya yena. Vana va Khazamula na N'wa-Mpon'wa, ngopfu-ngopgu Makonyete na Topisa va hela va tekelela hanyelo ro biha ra mana wa vona. Topisa u hetelela a tekiwa hi wanuna un'wana ni un'wana loyi a hlanganaka na yena. Leswi swi endla leswaku tata wa yena a dya mbitsi a xeva hi nhlomulo hikuva a a tshamela ku kutsula xuma swi nga yanga hi kona. Endzhaku ko tlhakela Mukhacani hi twa Khazamula a rila a ku:

E-e! Mina ndzi karhele ku ttherisetela xuma xa vanhu...N'wana loko a tsemile mubya ku hava mihlolo yin'wana handle ka yaleyi mina ndzi kombisiwaka yona hi Topisa ni mana wa yena (Khosa, 1978:32).

Nhlamuselo leyi na yona ya ha tshikilela swinene ku vilela ka Khazamula hi ndlela leyi Topisa a hanyaka hi yona.

Makonyete na yena u yengiwa hi vanghana va yena, a nga vuyi ekaya, nsati ni vana va xaniseka hi ndlala. Leswi swi endla leswaku Khazamula Xisunghele a vilela hi hanyelo ra N'wa-Mpon'wa leri a nga ri tluleta Makonyete ku fikela loko a tela hi

miehleketo ya ku landza Makonyete eGiyani. Hi twa Khazamula a ku: "Mufana loyi u onhe hi mana wa yena...Ndzi fanele ku n'wi landza kwale Giyani wa kona (Thuketana, 1978:54). Leswi swa ha tshikilela mbitsi leyi Khazamula a dyisiwaka yona hi N'wa-Mpon'wa na vana va yena.

Swiendlo swa N'wa-Mpon'wa ni vana va yena Makonyete na Topisa swi hela swi vangela Khazamula vuvabyi. Hi siku leri Javurisa a nga ya n'wi pfluxela hi ku vona a nga humi endlwini mutsari u hlamusela leswaku:

Va pfluxerisana. Khazamula a hlaya swivavi leswi swi n'wi dikidaka. A o va munhu vito... Misiha ni timbambu swilo calalala! Tinhlaya ti omile onge i pulayere yo rhosa. Hinkwaswo leswi swi engeteriwa hi mbitsi a dyisiwaka yona hi vanhu va ka vona (Khosa, 1978:78).

Laha ka ha tshikileriwa swinene leswaku mbitsi leyi Khazamula a dyisiwaka yona , leyi yi nga hetelela hi ku n'wi vangela vuvabyi lebyi byi nga n'wi hundzisa emisaveni, yi vangwiwa hi swiendlo swa N'wa-Mpon'wa na vana va yena Makonyete na Topisa.

4.1.2.1.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku kombisa leswaku xinghananghana xa dlayisa. Hileswaku munhu u fanele a tihlawulela vanghana lavanene a ta va ni vutomi lebyinene. Na swona ku yingisa swi tlula magandzelo.

4.1.2.1.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Madyisambitsi** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku ta hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka ku va swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Makonyete**, n'wana Khazamula na N'wa-Mpon'wa, **Khazamula**, **Masuku**, malume wa Makonyete, **Vanghana va Makonyete**, vahahluri va muti wa Makonyete na **N'wa-Mpon'wa**.

4.1.2.1.4.1 Makonyete

Makonyete hi yena ximunhuhathwankulu xa tsalwa ra **Madyisambitsi**. Timhaka hinkwato ta tsalwa ti rhendzeleka eka yena. Eku sunguleni u kombisiwa a ri ni mahanyelo lamanene. U va na xichavo a tlhela a xixima lavakulu eka yena. Leswi swi tikomba hi siku leri a nga hlomisa Javurisa hi rona loko a vitaniwa hi tata wa yena. Mutsari u ri:

Kunene endzhaku ka nkarhinyana u tile a ta nghena Elias.
A fika a tluntlana hi tsolo kwala mahlweni ka vona (Khosa,
1978:2).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Makonyete a xixima swinene. Xichavo xa yena xi tlhela xi tikomba loko a nyikiwa byalwa hi malume wa yena Masuku. Leswi swi paluxa hi ndzimana leyi nga laha hansi loko mutsari a ku:

Hi ku nyumela Elias a amukela xijomelani lexiya. Ku ri
leswaku loko a vula leswaku a nga khomi dleke a a nga
vuli hi mbilu hinkwayo... Ku kaneta ka yena a ko va ku
xixima vakulukumba. A a vurisa leswi marha ma ri karhi
ma hlengela enon'wini (Khosa, 1978:3).

Leswi swa ha tshikilela mpimo wa ku hlonipha ka yena. Makonyete u paluxiwa a ri ni rirhandzu leriku eka nsati wa yena. U kota ku hlayisa muti hi ndlela leyinene. U tshama ekaya, a xuxa na vakulukumba masiku hinkwawo hi ku nwa byalwa. Loko vakulukumba lava va n'wi tshinya hi twa a ku:

A mi hoxi malume. Loko ndzi nga layiwi hi n'wina ndzi ta
byela hi vamani? Ndzi tshembe n'wina (Khosa, 1978:25).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a yingisa vakulukumba lava ku tlula mpimo.

Makonyete i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. U hundzuka eka mavonelo ya yena ya swilo evuton'wini, a nwa byalwa swinene, a venga vakhalabya, nsati ni mana wa yena hikokwalaho ko xisiwa hi vanghana lava mahanyelo yo biha, a nga ha kombisi xichavo eka vona. Loko Masuku a ringeta ku n'wi tshinya endzhaku ko ba nsati wa yena Javurisa u hlamula hi ndlela leyi:

I khale n'wina na tatana mi ndzi onhela muti hi ku tiendla vamasasani kasi ho!... Hi n'wina mi endlaka ni leswaku Javurisa a ndzi enghena exikhwameni. A ndzi na rito laha mutini ehandle ko landzelela switsundzuxo swa n'wina swa thyaka (Thuketana, 1978:47).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku hundzuka ka Makonyete a nga ha yingisi lavakulu eka yena, a landzelela swileriso ni switsundzuxo swa vanghana va yena lava mahanyelo yo biha, ku fikela loko a dlaya Beti hi xitina a ya pfaleriwa ejele vutomi hinkwabyo hilaha hi vuleke hakona eka kungu.

Ku va Makonyete a yingisa vanghana va yena kun'we ni ku va a fularhela vatswari va yena hi swona leswi swi n'wi vangelaka ku xaniseka kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula emutini wa yena.

4.1.2.1.4.2 Khazamula na Masuku

Khazamula na Masuku i swisihalali eka tsalwa leri. Va kaneriwa swin'we laha hikwalaho ka leswi mintirho ya vona yi fanaka. Va tsakela ntiyiso ni vutihlamuleri. Va sola swinene vumunhu bya Makonyete byo tsana, byo pfumelela vanghana va yena va mahanyelo yo biha kun'we ni mana wa yena N'wa-Mpon'wa va n'wi hahlulela muti wa yena. Loko va twa leswaku Makonyete u khomisa N'wa-Mpon'wa muholo hinkwawo Masuku u n'wi tshinya hi ndlela leyi:

Leswi u swi endlaka nandzuwe Makonyete... I vuntlunya.
Kasi nhwana luya u n'wi tekele yini. U fanele ku tshama na

yena. Xa wena i xa yena. Rivala hi mana wa wena ku sukela namuntlha (Khosa, 1978:16).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va va ri na mahanyelo lamanene kun'we ni ku navelela Makonyete vutomi lebyinene.

Khazamula na Masuku i swimunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku cinca-cinca evuton'wini bya vona. Laha va kombisiwa va ri vanhu lava kotaka ku lawula xiyimo xa timhaka. Va hela va tshika Makonyete a endla ku rhandza ka yena hi leswi a a nga ha va kombisi xichavo lexi a a ri na xona eku sunguleni hi ku xisiwa hi vanghana va yena lava mahanyelo yo biha. Khazamula u hetywa matimba hi swiendlo swa Makonyete, a tshinyiwa hi Javurisa leswaku a nga n'wi landzi eGiyani eka Mazukwa. Mutsari u ri:

Kunene Khazamula u herile hi ku vona swi antswa leswaku a nga yi eGiyani. Marito ya Javurisa ma n'wi tlhava mbilu. Loko a a ri wansati ingi a lo biku! mihloti kambe tanihi wanuna u tibile xifuwa a khomelela mbilu ni ku yi minta (Khosa, 978:54).

Leswi swi kombisa ku va Khazamula a nga ha ri na mhaka na Makonyete. Masuku na Khazamula va hetelela va pfumelela Javurisa ku ya tirha leswaku a ta kota ku tipfuna a pfuna na vana va yena hikokwalaho ka leswi Makonyete a nga dyiwa elokixini ra Giyani. Hikokwalaho mutsari a nge "Kunene Khazamula u karile a yi twisisa mhaka ya ku tirha ka Javurisa" (Khosa, 1978:56). Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a kota ku lawula xiyimo xa timhaka hi matimba swinene.

Ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya Masuku na Khazamula ku vangyiwa hi mbitsi leyi va dyisiwaka yona hi Makonyete ni mana wa yena N'wa-Mpon'wa.

4.1.2.1.4.3 Vanghana va Makonyete

Vanghana va Makonyete va kombisiwa va ri valuthanyi eka tsalwa leri. Va paluxiwa

va ri na mahanyelo yo biha ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu. Va nwa byalwa swinene, va kucetela Makonyete ku vuya nivusiku ekaya ni ku venga vakhakabya lava va n'wi kombaka ndlela leyinene. Va n'wi tsundzuxa ku ba nsati loko a n'wi vutisa xivangelo xa ku vuya vusiku ekaya. Loko va ri karhi va nwa byalwa eka Mazukwa, Nghezimani, un'wana wa vanghana va yena u n'wi xisa hi ndlela leyi:

Wansati emutini xo biwa... A wu xi xavangi? A wu xi lovolangi? I hlonga emutini xilo xexo bana. U wanuna muni wo kokiwa rhimila hi wansati (Khosa, 1978:38).

Hi tlhelo ra vakhalabya Mbvomo u byala rivengo ehenhla ka vona loko a xisetela Makonyete hi ndlela leyi:

U kurile nandzuwe! A wa ha tlheleri endzhaku... U nga pfumeleri vakhalabya va ta ku nghenelela swa muti wa wena... Tlhariha nandzuwe U n'winyi wa muti lowuya wa wena. A hi ta ta wa wena (ibid.).

Tinhlamuselo leti nga laha henhla ti kombisa swinene vubihi bya mahanyelo ya vanghana va Makonyete. Makonyete u tikomba a twisisa hi ku hatlisa leswi va n'wi byelaku swona . Hi twa a pfumelela hi ndlela lweyi:

Heyi...! Mi ndzi pfule mahlo vandzuwe. Se ndza swi vona leswaku ku lunghela ngopfu wansati a swi kahle . Siku ndzi nga ta n'wi onhela yi ta va mhaka (Khosa, ibid.).

Hi tlhelo vanghana va Makonyete i swimunhuhatwa-ndlandlamuko swo tlharihela etlhelo. Loko tsalwa ri hela hi vona va hundzuka va sungula ku venga Makonyete . Loko Makonyete a dlaya Beti hi xitina , va tsutsuma va ya yima ekule na yena va n'wi hleka ematshan'wini yo n'wi pfuna. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A ku ri na mani? Hi vula na Khubani nene. Makonyete a

o va yexe. Mazukwa na va-Nghezimani a va twala ekhefina hi nkarhi wolowo. N'wa-Zava se o penga-penga kunene ni xitarata a ri kule (Khosa, 1978:62).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va va nga lavi ku tiva nchumu hileswi swi nga n'wi humelela. Loko Mazukwa a ha titshandza vusiwana hileswi a nga ta tekeriwa yindlu, Nghezimani u n'wi sola swinene hi ndlela leyi :

Na n'wina va Simon mi lo tikokela swilo. Xilo xa ka Thomo le , na ku va xaka a hi xaka mi koka mi ta hoxa endlwini mi ku hi kona ku chava ku hakela rhente mi ri n'wexe ... hi sweswo ke? Loko Beti o fa mi ta senga mhaka yo ka mi nga yi tivi (Khosa, 1978:63).

Leswi swi kombisa ku tsandzekela makumu ka vona ku pfuna Makonyete. Hi hala tlhelo swi kombisa ku va ku nga ri na ntwanano exikarhi ka vanghana va Makonyete.

Vanghana va Makonyete va yimela vuxisi lebyi nga kona eka munhu, kasi Makonyete i xilovekelo xa munhu wo bazela hi ku lawula vutomi bya yena.

4.1.2.1.4.4 N'wa-Mpon'wa

N'wa-Mpon'wa mana wa Makonyete i ximunhuhatwa-mpaluxo eka tsalwa leri. U paluxa tin'wana ta timhaka ta nkoka ta n'wana wa yena Makonyete . Ku sukela eku sunguleni u kombisiwa a hanya vutomi byo ka byi nga pfuni nchumu. U nwa byala swinene, a hangalasele mali leyi a khomisiwaka yona hi Makonyete ku kombisa ku va Makonyete a ri na mali yo tala . Loko a ri ebyalweni ni vanghana va yena hi twa a ku:

Ha nwa laha. Ndzi nwa ya n'wana wa mina . I nyuku wa Makonyete lowu. Wena N'wa-Oho tisa jomela hi nwa mali laha ka mina Mamayila a hi nchumu (Khosa, 1978:11).

Nhlamuselo leyi yi kombisa mpimo wa ku tala ka mali leyi Makonyete a n'wi khomisaka yona. U ya elokixini ra Giyani eka Mazukwa, ku ya tivisa Makonyete ku pfumeleriwa ka nsati wa yena Javurisa ku ya tirha hi tata wa yena Khazamula na malume wa yena Masuku. Leswi swi kombisa ku va a ri kondlo ro luma ri tlhela ri pfurhetela. Endzhaku ka loko N'wa-Mpon'wa a boxile tshumba hi twa Makonyete a hlamula hi ndlela leyi:

Va ta ndzi tiva kahle mina Mahihini...Hi mina mundzuku leri xaka ndzi yaka ndzi ya swi hangalasa swa ntirho lowu a wu tirhaka ...Vakulukumba lavambirhi va ndzi delela. Ndzi ta va kombisa mina (Khosa, 1978:58-59).

Leswi swi kombisa ku hlundzuka ka Makonyete swinene hi hungu leri a tiseriwaka rona hi N'wa-Mpon'wa. Hi hala tlhelo swi kombisa ku tsandzeka ka Makonyete ku hlayisa muti wa yena.

Hi tlhelo rin'wana N'wa-Mponwa i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. U tsakela Javurisa loko a ha ku hlomisiwa kutani hi ku famba ka nkarhi a hundzuka , a nga ha nwi tsakeli. U chelela Javurisa eswakudyeni leswaku a ta fa a ta sala a tirhisa mali ya Makonyete a nga karhatiwi hi munhu . Loko Javurisa a lamula N'wa-Mpon'wa loko a karhi a ba N'wa-Mukhari mana wa Xisunghele hi twa N'wa-Mpon'wa a ku: "Kasi a ndzi lava wena. U ta ndzi tiva kahle namunthla. U ba mani? U sukumeta mani?" (Khosa, 1978:13). Leswi swi kombisa ku va ku ri khale a ri karhi a n'wi venga. N'wa-Mpon'wa u ni nsele ni mona wa vuloyi. U pumba Javurisa vuloyi, a alela Khazamula ku n'wi pfuna hi swakudya hi nkarhi lowu a dlawa hi ndlala hikwalaho ka leswi Makonyete a a nga ha vuyi ekaya. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Khazamula u ringetile ku pfuneta kambe N'wa-Mpon'wa u lo na thumba mhaka o phela marha exandleni a vula leswaku mukhuva wolowo wo chefulela mavele ni ku nusa mapa swi ya eka Javurisa a wu fe. A gima ni nenge. Ku vile ni siku leri a nga thenudzela Rhulani rihlelo a vula leswaku a ku na nyawa leyi nyikiwaka Javurisa (Khosa,

1978:52).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va N'wa-Mpon'wa a nga ha lavi ku twa nchumu hi timhaka ta ku pfuna Javurisa hi swakudya, ku fikela loko Makonyete a khomiwa a ya pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo.

Ku va Makonyete a rhurha a ya tshama elokoxini ra Giyani eka Mazukwa, swa engetela eka ku xaniseka ka yena kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena.

4.1.2.1.5 **MBANGU**

Timhaka ta tsalwa leri ti humelela emakaya laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana ni ku rima, ku tirhisa swidzidzirisi ni swiendlo swin'wana swo biha, kun'we ni le madorobeni laha mutsari a kombisaka swinene timhaka ta ku tirhisiwa ka swidzidzirisi hi matimba emutini wa Mazukwa, vubihi bya vanghana lava mahanyelo yo biha kun'we ni mintirho yin'wana yo biha leyi humelelaka kona. Tindhawu leti wu humelelaka eka tona ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi ku ya hi ku hambana ka mavito ya tona: eka Thomo i ndhawu ya le makaya, Tihofisi ta Giyani, xibedhlele xa Nkhensani, Lokixi ra Giyani, Kremetart, Khoto ya le Tzaneen, Jele i tindhawu ta doroba ra Giyani na Tzaneen.

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa tiko ra ka Thomo. Eka tiko leri hi laha ku nga na muti wa Khazamula Xisunghele, tata wa Makonyete. Hi kona laha Makonyete a nga tswaleriwa kona. Emutini lowu ku ni nawu swinene naswona vana va kona va na xichavo eka lavakulu hilaha hi nga vona hakona eka 4.1.2.1.4.1. Loko Masuku a nyika Makonyete byala hi siku leri a nga hlomisa hi rona, mutsari u ri:

Hi ku nyumela Elias a amukela xijomelana lexiya. Ku ri leswaku loko a vula leswaku a nga khomi dleke a a nga vuli hi mbilu hinkwayo. Ni tata wa yena Xisunghele a a swi tiva leswaku laha Elias a tlakulelaka kona jomela o bobometa kunene. Ku kaneta ka yena laha a kova ku

xixima lavakulukumba (Khosa, 1978:3).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Khazamula a hanya vutomi lebyinene hikwalaho ka xichavo lexi Makonyete a nga na xona.

Mbangu wa tsalwa leri wu tlhela wu kombisiwa hi tihofisi ta Giyani laha Makonyete a nga ya lava kona ntirho endzhaku ko teka nsati, hilaha ku nga vuriwa hakona eka kungu. Mutsari u hlamusela a ku:

Elias endzhaku ka loko a hlomisile Javurisa u tshikile swa ku sala endzhaku ka mincila ya tihomu a ya etihofisini ta Giyani ku ya lava ntirho kona. Nkateko wu n'wi werile. A wu kuma ntirho. Nkateko wa vumbirhi ntirho wa kona a wu kuma wu ri wa le dan'wini ra Nsami, wa ku aka damu. A ku nga ri kule na le kaya (Khosa, 1978:10).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku Makonyete a a tirha ntirho wa kahle swinene, naswona a wu ri kusuhi ni ndyangu wa yena.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa xibedhlele xa Nkhensani laha Javurisa a nga tswalela kona n'wana. Leswi swi vangile ntsako lowukulu endyangwini wa Makonyete. Mutsari u ri:

Wu ve ntsako lowukulu loko mahungu ma fika ma huma hi le xibedhlele xa Nkhensani. Siku rolero Elias a nga yangi na le ntirhweni. Nimixo hi nkarhi wo pfulela vaendzi exibedhlele a a ri yena wo rhanga ku enghena. Va hlangana hi mahlo na Javurisa va n'wayitela, Elias a ha ta hi le kule (Khosa, 1978:20).

Ndzimana leyi yi kombisa ntsako lowu wu nga va kona exikarhi ka Makonyete na Javurisa, va tsakela ku kula ka ndyangu wa vona.

Elokixini ra Giyani ku tshama Mazukwa. Ku xavisiwa byalwa siku na siku. Vanhu lava va hungasaka kumbe ku nwa byalwa kona va na mahanyelo layo biha. Makonyete na yena a a tala ku ya nwa kona hikwalaho ka leswi Mazukwa a a ri munghana wa yena. Loko Makonyete a lava ku famba, Nghezimani u ri:

Hi kona namuntlha u nga ta swi vona leswaku nsati wa wena a nga ku chavi. Leswi a wu swi vona a ku ri ku xiseka. A a ri ku ku jongeleni ku kuma laha a nga ku phasaka hakona a ku kokakoka hi nhompfu (Khosa, 1978:38).

Leswi swi komba ku va a hlohletela Makonyete ku ba nsati. Hi hala tlhelo nhlamuselo leyi yi kombisa tihanyi ni mavondzo lama vanghana va Makonyete va nga na wona.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi hodela ya Giyani laha ku xavisiwaka mabyalwa ya xilungu ku ya hi ku hambana ka wona. Makonyete na Mazukwa va ya va ya nwa kona byalwa bya xilungu endzhaku ko minya lebyi bya mbvarula lebyi a va nwa byona ebarheni. Mutsari u ri:

Siku rero ku titwisa bya xilungu Makonyete! Ku suka kwalaho endzhaku ka loko Makonyete a bile xikalu xa mbvarula va rhwalana na Mazukwa va ya ehotela ku ya xava byalwa bya xilungu. Makonyete mpfhuka a ku nhlo! emisaveni a a nga se tshama a byi nantswa bya xilungu (Khosa, 1978:45).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va ku ri ro sungula Makonyete a nwa byalwa bya xilungu. Vutomi bya yena byi lawula hi nkucetelo wa mbangu lowu a tikumaka a ri eka wona.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa Kremetart ku ri laha ku tshamaka Valungu ntsena. Javurisa u ya a ya tirha kona endzhaku ko tshikiwa hi Makonyete.

Mutsari u ri:

Mhaka ya ku pfumela ka Khazamula yi tsakisile Javurisa. A nga ha hetanga nkarhi. Mundzuku ka kona u lo na pfuka a ku ndzi tshwe hi ndlela a kongoma evalungwini ekremetart (Khosa, 1978:59).

Leswi swi kombisa ku xaniseka ka Javurisa hikwalaho ka leswi Makonyete a a dyiwa elokixini ra Giyani.

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa khoto ya le Tzaneen laha Makonyete a nga ya tenga kona nandzu wa ku dlaya Beti hi xitina emutini wa Mazukwa. Munhu un'wana na un'wana u gweviwa ku ya hi ku tika ka nandzu wa yena. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Ku huma kwalaho Javurisa na N'wa-Mpon'wa a va nga ha tikoti ni ku titlakula. Malembe lama a nga hayekiwa Makonyete a ma nga ri ntangha ya xihlangi kambe ntangha ya munhu wa rhumbu ro tiyela (Khosa, 1978:66).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku twa ka ku vava ka Javurisa endzhaku ka loko Makonyete a gweviwile malembe yo tala.

Makonyete u pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo endzhaku ko dyiwa hi nandzu ekhoto ya le Tzaneen. A a xaniseka swinene. Vanhu lava va pfaleriwaka kona va pfa va xaviseriwa va N'wa-Mapurasi leswaku va ya va ya tirha. Mutsari u ri:

Makonyete jele yi n'wi kombile tinxangu. A xavisiwa a xaviseriwa van'wamapurasi a ya handza matapula a handzela mbhongolo yo fa (Khosa, 1978:76).

Leswi swi kombisa ku va va tirha ntirho wo tika swinene kambe va nga tirheli nchumu.

Mutsari u swi kotile ku hi paluxela swinene mbangu laha timhaka ta tsalwa ra yena ti humeলেখকা কনা. Mahlamuselele ya yena ya hi pfuna ku tivumbela swifaniso swa miehleketo swa timhaka leti ti humeলেখকা.

4.1.2.1.6 **RIRIMI**

Khosa (1978) u ni nyiko yikulukumba yo tirhisa ririmi eka tsalwa ra yena. U kombisa vuswikoti bya yena bya marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi leswi swi nga tirhisiwa hi mfanelo ku nyanganyisa hungu ra yena.

4.1.2.1.6.1 Ntivo-marito

Khosa u kombisa vutivi bya marito ya Xitsonga eka miehleketo ya yena eka tsalwa leri. Vutivi bya yena byi tikomba eka leswi swi nga kaneriwa laha hansi.

Mutsari u hlamusela hi ndlela ya vutshila ku vulavuriwa ka ririmi ra Xibunu hi Makonyete. Makonyete u lo na thoriwa, a kuma n'wana (Layani) a sungula ku tirha hi matimba swinene ku kondza a tlakusiwa. U dyondza no vulavula Xibunu hambileswi a a nga xi tivi. Eka nhlamuselo ya yena u tirhisa rito ra "**dlamba-dlamba**" hi ndlela leyi:

Kwalaho Makonyete a xewetana ni mulanguteri wa yena Maluleke. Mulungu na yena a n'wi xeweta, hiloko Makonyete a **dlamba-dlamba** xo Xibunu xa kona ka (Khosa, 1978:28).

Rito leri ri kombisa ku va Makonyete a ringeta hi matimba, hikwalaho ka nsusumeto lowu a nga na wona ku kuma ntirho.

Loko Makonyete a ha ku kuma layisense, a yi tshama yi lo tameriwa hi mavoko. Mutsari u tirhisa rito ra "**gagaderiwa**" hi ndlela leyi:

Ekaya N'wa-Mukhari u bile nkulungwana loko a kuma

mhaka. Pasi ra Makonyete rilo tshama ri lo **gagaderiwa** madyambu walawo, a pfa a nyanga layisense (Khosa, 1978:30).

Rito leri ri kombisa leswaku Makonyete a a tshama a khomile pasi, naswona hi matimba ku endlela leswaku a tshama a ri karhi a nyanga layisense leyi, leswaku yi nga lahleki ni leswaku vanhu va ta swi vona leswaku u na yona.

Leswaku Makonyete byalwa bya n'wi tsandza swi tikomba hi loko a vulavula hi nsati wa yena Javurisa. Mutsari eka nhlamuselo ya yena u tirhisa rito ra "**phyaphyarha**" ku paluxa mhaka leyi: "Byi khandziya ke Makonyete. A sungula ku **phyaphyarha** (Khosa, 1978:37). Rito leri ri kombisa ku va Makonyete a vulavula hi nsati ni muti wa yena loko a nwile byalwa.

Mutsari u hlamusela hi ndlela yo xonga ku kariha ka Makonyete endzhaku ko ba nsati wa yena Javurisa hikokwalaho ka ku xiseteriwa hi vanghana ebyalweni. Mutsari u tirhisa rito ra "**mpfhumpfha-mpfhumpfha**" hi ndlela leyi: "... Makonyete yena a ri karhi a **mpfhumpfha-mpfhumpfha** tanihi nkuzi etshangeni" (Khosa, 1978:39). U tirhisa na xifaniso xa "**nkuzi**" ku kombisa leswaku Makonyete a a karihile ku tlula mpimo.

Hi siku leri Makonyete a nga hlomisa Javurisa vanhu a va tile hi xitalo eka Xisunghele. A va tela ku dya swakudya ni ku nwa byalwa. Mutsari u tirhisa rito ra "**gandla**" ku kombisa ku dya ka vanhu lava hi ndlela leyi: "... vanhu lava vo tala va vona a va tele ku ta **gandla** makhwiri hi byalwa bya mahala" (Khosa, 1978:1). Rito leri ri vula ku va munhu a nwa kumbe ku dya xo karhi hambiloko a xurhile a nga tshiki.

Ku tlhela ku tirhisiwa rito ra "**hudula**" ku kombisa ndlela leyi Javurisa a nga susa ha yona N'wa-Mpon'wa ehenhla ka N'wa-Mukhari loko a ri karhi a n'wi ba hikokwalaho ka leswi a nga dakwa hi byalwa. Mutsari u ri:

...Hi loko a ku swa timbita thya! a tlulela N'wa-Mpon'wa. A

n'wi khoma hi nceka a n'wi **hudula** a ya ku gagaga, le kule
(Khosa, 1978:2).

Rito ra "**hudula**" ri kombisa ku va Javurisa a susa N'wa-Mpon'wa hi ku n'wi koka hi matimba. Riencisi ra "**thya**", ri kombisa ku tshikiwa ka timbita hi ku hatlisa hi Javurisa kasi ra "**gagaga**", ri kombisa wele ra N'wa-Mpon'wa hi xikosi.

Ku tlakusiwa ka Makonyete a va muchayeri wa magandaganda ku tsakisa vamuti hinkwavo. Javurisa a a nga ha tikoti hikuva ku tlakusiwa ka Makonyete ku endla leswaku muholo wu tlakuka. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi rito ra "**ndundandunda**" hi ndlela leyi:

Khazamula na Masuku va ta ku gaa!, ku ta pfluxela. Vo
kuma laha mutini mafenya yo heta milomu. Javurisa o
ndundandunda kunene loko a ri karhi a vulavula (Khosa,
1978:27).

Hi ndlela leyi u kombisa mpimo wo nyanyuka wa Javurisa lowu a wu endla leswaku a tsandzeka ku tshamiseka.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene leswaku Khosa i mutshila loyi a tirhisaka marito hi ndlela yo xonga. Matirhiselo ya yena ya pfuneta muhlayi ku vumba swifaniso emiehleketweni swa timhaka leti humelelaka.

4.1.2.1.6.2 Swihlambanyiso

Swihlambanyiso hi swin'wana swa swiga-ririmi leswi swi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa leri. Leswi hi swi vona eka tsalwa hinkwaro.

Ekusunguleni ka tsalwa loko Makonyete a ha ku hlomisa Javurisa, N'wa-Mpon'wa u tsaka ku tlula mpimo. Mutsari u katsakanya mhaka leyi hi ku tirhisa xihlambanyiso a

ku:

Loko ngi wansati wa vanhu timpampa a ri na tona a hi to vulavula no puruka a purukile. **Hambiswiritano a onge o nyakariwa** (Khosa, 1978:1).

Xihlambanyiso lexi xi kombisa mpimo wa ku tsaka ka yena, xi seketela nhlamuselo hinkwayo ya ku loko a a ri ni timpampa ingi a hahile.

Leswaku N'wa-Mpon'wa a a venga Javurisa swi tikomba hi fambelo kun'we ni manghenelo ya yena emutini wa Makonyete. Mutsari u ri:

...u tile a ta ku ponomono! siku **a nga ta tanihi xihuhuri xa ximun'wana** a tela ku ta londza Javurisa ximbitana lexi a nga xi cakaza siku ra ku lwa ka yena na Topisa (Khosa, 1978:8).

Xihlambanyiso lexi xi kombisa matimba lawa a a ta hi wona, a tlhela a nghena emutini hi ku hatlisa swinene.

Hi siku leri Makonyete a nga hlamuseriwa leswaku u ta va muchayeri wa magandaganda Javurisa a a tsakile swinene. Leswi swi endla leswaku loko Masuku na Xisunghela va nghena emutini wa Makonyete, a rivala leswaku u fanele a kombisa xichavo eka vona. Mutsari u tirhisa xihlambanyiso ku hlamusela mhaka leyi:

... masiku loko Khazamula kumbe Masuku o tshuka o pphalakaxa, ekusuhi na Javurisa o kove, **tanihi mfutsu kumbe xinana** (Khosa, 1978:27).

Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va Javuria a nyumela loko a va vona, a va kombisa xichavo. Leswi swi fularhelana swinene ni siku ra ntsako.

Leswaku Makonyete u na swigangu swo tala laha a a tirha kona swi tikomba hi loko Beti na Khubani va n'wi lwela emutini wa Mazukwa elokixini ra Giyani, ivi loko a ku wa lamula, beti a ala ku twa. Mutsari u katsakanya mhaka leyi hi ku tirhisa xihlambanyiso a ku: "... Beti a a rheta **tanihi hi nkuxi kumbe nhlampfi ematini**" (Khosa, 1978:62). Xihlambanyiso lexi xi kombisa leswaku a a nga lavi ku twa nchumu, handle ko lwela Makonyete xigangu xa yena.

Nkanelo luwu wu nga laha henhla wu kombisa swinene nyiko ya Khosa yo vumba swihlambanyiso leswi vumbelaka muhlayi swifaniso swa le miehleketsweni swa timhaka leti a ti rungulaka.

4.1.2.1.6.3 Swivulavulelo

Handle ka marito kun'we ni swihlambanyiso leswi swi nga tirhisiwa laha henhla, Khosa u tlhela a tirhisa na swivulavulelo ku paluxela vahlayi hungu ra yena. Leswi tsalwa leri ri ngo namba hi swona, ku ta hlawuriwa swingari swingani ku hlamuseriwa nkoka wa swona.

Mutsari u hlamusela ku etlela ka Makonyete endzhaku ka loko tata wa yena Xisunghele na malume wa yena Masuku va fambile loko va hetile ku xuxa hi ku nwa byalwa hi ndlela leyi: "u fikile **a lata rimbambu**, vurhongo byi nga riki na nsele byi n'wi rhwala byi ya n'wi mbeyela emilorhweni" (Khosa, 1978:10). Mutsari u munhuhata na vurhongo hi ku vumba xifaniso xa ku va byi n'wi "**rhwala**" byi ya n'wi mbeyela "**emilorhweni**" hikwalaho ka ku va byi pfumala mona.

Mutsari u humesela erivaleni ku vindzuka ka Makonyete loko a ya dyondzisiwa ku chayela magandaganda hi Hakamela loko a ku:

Makonyete **u be Xibunu** a whawhatela xikanyakanya xa yena a kongoma laha a nga ya kombiwa kona munhu loyi a nga ta hamba a tirha na yena (Khosa, 1978:29).

Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku Makonyete u pfukile hi vurhonga a ya etihofisini ku ya kombiwa Hakamela. Mutsari u tirhisa na rito ra “**whawhatela**” ku kombisa ku hatlisa ka yena.

Ku ehleketa ka Makonyete endzhaku ko ba nsati wa yena hikwalaho ko xisiwa hi vanghana va yena lava mahanyelo yo biha ku humeseriwa erivaleni hi mutsari loko a ku:

Loko a te whi! a ri karhi **a dya marhambu ya nhloko**, a twa ku mpfikutela eka yindlu leyin'wana. A ringeta ku yingisela hi matimba swinene kambe ku ba ka timbilu ni ku hefemula ka yena swi n'wi tinga (Khosa, 1978:40).

Xivulavulelo lexi xi kombisa mpimo wa ku ehleketa ka Makonyete ehenhla ka leswi a nga swi endla, leswaku a nga va a dlayile Javurisa.

Ku chavisa ka marito ya Makonyete, lama a a ma byela Masuku loko a ringeta ku n'wi tshinya hikwalaho ka leswi a nga ba nsati, Javurisa, ku hlamuseriwa hi swivulavulelo. Mutsari u ri:

Marito ya Makonyete **ya tsuvula misisi** ya Masuku, **a n'wi honokela** hi dyitihlo dyo hlamala (Khosa, 1978:47).

Xivulavulelo xa “**ya tsuvula misisi**”, xi kombisa ku va mavulavulelo ya Makonyete ya chavisile Masuku swinene. Kasi xa “**a n'wi honokela**” xi kombisa ku va a n'wi languta swinene hi tihlo ro komba ku hlundzuka swinene. Kasi xirhangi xa “**dyi**” ni xitwananisi xa “**dyo**” swi kombisa ku kula ka tihlo ra Makonyete kun'we ni ku chavisa ka rona.

Loko Makonyete a nga si huma muti, Javurisa na N'wa-Mpon'wa a va nga vulavurisani laha mutini wa Xisunghele. Mutsari u paluxa mhaka leyi loko Javurisa a byela nuna wa yena Makonyete a ku: “...Laha mutini mina ni mana wa wena **a hi kokisani, a hi**

dzahisani fole" (Khosa, ibid.). Swivulavulelo leswi swi kombisa leswaku Javurisa na N'wa-Mpon'wa a va vengana swinene hikwalaho ka swicele leswi N'wa-Mpon'wa a nga na swona. Ku landzelelana ka swivulavulelo leswi ku tshikilela swinene mhaka leyi.

Makonyete u lo na tlakusiwa entirhweni muti wa yena wu sungula ku nyuka. Mhaka leyi hi paluxeriwa yona hi mutsari hi ku tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi: "Muti wa yena wu sungula **ku dzuvula**. A xavela nsati wa yena swiambalo swo nyawula" (Khosa, 1978:30). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku hundzuka ka muti wu va wuntshwa, tanihi xikokovi lexi xi dzuvulaka. Marito ya "**swambalo swo nyawula**" ya kombisa ku va Javurisa a ambala mpahla ya nxavo wa le henhla. Leswi swi kombisa leswaku Makonyete a a hola mali yo tala.

Ku ondza ka Khazamula hikwalaho ka mbitsi leyi a a dyisiwa yona hi nsati wa yena N'wa-Mpon'wa ni vana va yena ku hlamuseriwa hi ndlela ya vutshila loko a tirhisa xivulavulelo a ku: "Hinkwaswo leswi swi khwayile Khazamula **a sala a ri ribyanyi**" (Khosa, 1978:56). Xivulavulelo lexi xi kombisa mpimo wa ku ondza ka Khazamula. U tirhisa na rito ra "**khwayile**" leri fambelanaka na ku hetiswa ka yena hi mbitsi leyi ku kondza a lova.

Ku ya hileswi swi nga kaneriwa laha henhla, swivulavulelo i swa nkoka swinene eku paluxeni ka hungu ra tsalwa leri. Khosa u swi tirhisile hi ndlela ya vutshila ku paluxa timhaka leti a lavaka ku fikisela muhlayi tona. U vumba swinene swifaniso hi marito ya yena lama a nga ma tirhisa ku vumba swivulavulelo leswi.

4.1.2.1.6.4 Maencisi

Maencisi hi swin'wana swa leswi mutsari a nga swi tirhisa ku xongisa hungu ra yena. Leswi tsalwa leri ri ngo nemba hi wona, ku ta hlawuriwa mangari mangani ku kombisiwa nkoka wa wona.

Mutsari u hlamusela ku tala ka lawu ra Elias hi vavasati lava a va ngenhela ku ya vona

hlomisa. Eka nhlamuselo ya yena u tirhisa riencisi hi ndlela leyi: “Lawu ra Elias a ro tshama ri lo **hontlo**, hi vavasati lava ya ka va ya xeweta hlomisa” (Khosa, 1978:2). Riencisi leri ri kombisa mpimo wa ku tala ka lawu ra **Makonyete** hi vavasati lava.

Ku fika ka mulanguteri wa Mulungu eka ndhawu leyi **Makonyete** a tirhaka eka yona hi siku leri a nga tlakusiwa hi rona ku paluxiwa hi mutsari hi ku tirhisa riencisi a ku: “Siku rin’wana loko **Makonyete** a ri karhi a tirha tano, mulanguteri wa vona o ta a ta ku **gaa!** a ri ni Mulungu wa le tihofisini” (Khosa, 1978:26). Riencisi leri ri tlhela ri tirhisiwa ku kombisa ku fika ka Masuku na Xisunghele emutini wa **Makonyete** loko va ya n’wi pfluxela.

Mutsari u humesela erivaleni ku etlela ka Javurisa hi ku tirhisa riencisi a ku: “...ku vuya ka vona Javurisa a a lo **nakanaka**”. Vanhu ku ri vuyimayima kwala mutini” (Khosa,1978:39). Riencisi leri ri kombisa leswaku Javurisa a a etlele hi ndlela yo heta matimba hikokwalaho ka leswi a nga biwa hi nuna wa yena **Makonyete**. U tirhisa na riviti-nkatsano ra “**vuyimayima**” ku kombisa leswi vanhu lava va nga ta ku ta vona leswi humelelaka hi **Makonyete** va nga yimisa xiswona.

Laha mutsari a nga kombisa kona ntikelo ni ku xongisa ka riencisi marungulele ya timhaka, hi loko Beti na **Khubani** va ri karhi va lwa emutini wa **Mazukwa**, ivi **Makonyete** a ringeta ku va lamula kutani **Makonyete** a hetelela a dlaya Beti hi xitina endzhaku ko n’wi ba hi xibakele lexi vuyisaka na n’wana evukatini. Mutsari u hlamusela ndzimana leyi nga fuwa swinene hi maencisi hi ndlela leyi:

Khubani wa vanhu a fayeteriwa lero na ta fayeteriwa. Futhi a nga kumiwa a hlometelenyana jomela matimba **dzu!** A fayeteriwa ngati **popopo!**... loko a ku wa lamula Beti a nga n’wi nyika xihahati xo komba tinyeleti emahlweni. **Makonyete** a ku xitina... **wee**,... xikan’we-kan’we Beti a ku **phuvaxaxa**, a raharaha milenge,.. Vanhu va ku **bahasa**... **Makonyete** a sala a lo **phyi!** (Khosa, 1978:62).

Riencisi ra “**dzu**”, ri kombisa ku va Khubani a heleriwa hi matimba hikokwalaho ka byalwa lebyi a nga byi nwa. Kasi ra “**popopo**”, ri komba ku tala ka ngati leyi a yi huma eka Khubani. “**Wee**”, i riencisi leri kombisaka ku teka ka Makonyete xitina hi xihatla. Riencisi ra “**phuvaxaxa**”, ri kombisa ku wa ka Beti hi ndlela yo hela matimba endzhaku ka ku fayiwa hi xitina. “**Bahasa**”, i riencisi leri kombisaka ku hangalaka ka vanhu lava a va nwa byalwa emutini wa Mazukwa loko va vona Beti a nga pfuki laha a nga wela kona. Riencisi ra “**phyi**”, ri kombisa ku va Makonyete a sala a ri yexe, a nga ha tivi na lexi a nga xi endlaka.

Khosa i mutshila loyi a nga ni vuswikoti bya ku tirhisa maencisi ku tsokomberisa hungu ra yena. U ya tirhisa hi xitalo swinene. Vuswikoti bya yena byi tikomba eka leswi swi nga kaneriwa laha henhla. Timhaka leti a ti hlamuselaka ti humela erivaleni swinene hikokwalaho ka wona.

4.1.2.1.6.5 Xigego

Xigego hi xin'wana xa swiga-ririmi leswi Khosa (1978) a nga swi tirhisa ku paluxa hungu ra yena. Eka tsalwa leri a swi tirhisiwangi hi xitalo. Ku ta tekiwa sweswi swi nga kona ku kombisiwa nkoka wa swona.

Mutsari u hlamusela leswaku vavasati a hi ku tala ka vona hi ku va fananisa ni vusokoti. Hi siku leri Makonyete a nga hlwela ku vuya ekaya u vile a tibyela leswaku loko nsati o n'wi vutisa swin'wana u ta n'wi hlongola a sala a teka un'wana. Mutsari u ri: “Hambi o famba a nga na mhaka. **Vavasati i vusokoti** laha misaveni, u to koka un'wana a ta veka kwala mutini” (Khosa, 1978:46). Xigego lexi xi kombisa ku tala ka vavasati lava Makonyete a nga va kumaka loko Javurisa o n'wi thala.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa swigego ku kombisa vubihi bya vanghana lava nga na mahanyelo yo biha. Masuku loko a laya Makonyete hikwalaho ka leswi a nga ba nsati hikwalaho ka ku xiseteriwa hi vanghana lava loko va twa byalwa u ri: “Tiva leswaku **vanghana i vamadlayisani...Vanghana i muhlwa**” (Khosa, ibid.). Swigego

leswi swi kombisa ku va vanghana va ri vaonhi lavakulu eka munhu. Hileswaku loko Makonyete a lava leswaku swilo swa yena swi n'wi fambela kahle a a fanele ku hambana ni vanghana lava.

Xigego xi tlhela xi tirhisiwa loko Mbvomo a bumabumela Makonyete hikwalaho ka leswi a a ri na swigangu swo tala elokixini ra Giyani, u ri: "**Mahihini i hosi**" (Khosa, 1978:49). Xigego lexi xi kombisa ku va vanghana va Makonyete va n'wi tiva leswaku u na swigangu swinyingi tanihi tihosi ta khale leti a ti ri na vasati vo tala.

Hambileswi swigego swi nga tirhisiwangiki hi xitalo eka tsalwa leri, mutsari u swi kotile ku swi tirhisa hi ndlela yo saseka ku xongisa marungulele ya yena ya hungu. Hileswaku swi tirhisiwa ku paluxa hungu hi ndlela yo ka yi nga kongomi, yo hambana ni ya matirhisele ya ririmi ya masiku hinkwawo.

Hilaha hi voneke hakona eka 4.1.2.1.6, Khosa u ni vuswikoti bya ku tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila. Hi vonile hilaha a nga kombisa hakona nyiko ya yena yo tirhisa marito, swivulavulelo, swihlambanyiso eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena.

4.1.2.1.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA MADYISAMBITSI**

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 4.1.1, novhele leyi yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni nkongomelo. Vito ra yona ri hi sumela leswi swi nga endzeni ka yona tanihi ya **N'waninginingi** ku kombisa ku yelana loku ku nga kona. Ku paluxa hungu ra yena mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu, ku nga wona lama nga tirhisiwa swinene eka vutsari bya Xitsonga. Hi vonile nakambe leswaku tsalwa leri ri ni minkongomelo yo hlaya swinene. Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 4.1.2.1.5, mbangu wa tsalwa leri i wa le makaya ni le dorobeni. Ririmi ra tsalwa leri ri fuwile swinene. Mutsari u tirhisile swinene marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na xigego eku paluxeni ka hungu ra yena. Laha hi kumaka leswaku swin'wana swiphemu leswi swi tisela vahlayi swifaniso swo karhi emiehleketweni swa timhaka leti ti vulavuriwaka.

4.1.2.2 N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE

4.1.2.2.1 KUNGU

Tsalwa ra **N'waninginingi** ri vulavula hi vumbabva, vukhamba ni vugevenga lebyi endliwaka hi Galachana ni ntlawa wa yena, Phatimana, Manghezi na Khegu. Galachana hi yena mululamisi wa marhengu ya ku yiva ni ku dlaya. Vanhu lava va hanya hi ku tekela van'wana vanhu swilo leswi va nga lo swi tirhela.

Galachana ndhuna ya vona, u luka rhengu ro ya yivela Maluleke n'wana wa yena Khensani loyi a nga ya yiviwa hi Phatimana na Manghezi, lava nga tirhisa vutlhari byo enta ku enghena eka Maluleke hikwalaho ka leswi ku nga na timbyana to kariha. Khensani u hlayisiwa emutini wa Khegu, Galachana a koxa mali yo ringana makumehungu-ta gidi wa tirhandi (R80 000.00) eka Maluleke, yo kutsula Khensani. Galachana u hela a chavisa Maluleke, a vula leswaku loko a lava ku vona n'wana wa yena a ha hanya a nga tshuki a ya pota emaphoriseni. Ntlawa lowu wu twanana leswaku loko va kuma mali, Khensani u fanele ku dlawa hi Khegu leswaku a nga paluxi xihundla xa vona. Phatimana hambileswi a nga tsundzuxiwa hi mana wa yena na mufundhisi, ku hambana na va-Galachana a nga pfumelanga, u vile N'waninginingi ma ka tindleve. Va lo na kuma mali, misava hinkwayo yi va eswandleni swa vona. Swigevenga leswi swi heleriwa hi vutomi swi nga si heta mali ya swona. Phatimana hambileswi a nga kota ku balekisiwa, u hela hi ku va a dlayiwa hi nyoka ya xivatlankombe.

4.1.2.2.2 NKOKA WA VITO RA TSALWA

Vito ra N'waninginingi i xivulavulelo lexi yimelaka ku tsandzeka ka Phatimana ku yingisa swileriso ni switsundzuxo swa mana wa yena N'wa-Ndzheko na Mufundhisi Nkuna. Ku va Phatimana a nwa byalwa ku tlula mpimo, a fularhela swileriso ni switsundzuxo swa vona, a ya emahlweni ni ku hanya na va-Galachana, swi endla leswaku a pona ku khomiwa hi maphorisa, a ya dlayiwa hi xivatlankombe endzhaku

ko yivela Maluleke n'wana. Loko Phatimana a vuya hi le ku hoxeni ka Khegu eswibodhlweni, u kuma maphorisa ya n'wi tshamerile ekaya. Loko mana wa yena N'wa-Ndzheko a n'wi vona u kombisa ku va Phatimana a nga yingisi hi ndlela leyi:

Ndzi te yini Phatimana? Ndzi te yini N'waninginingi ma ka tindleve? A ndzi nga vuli kwala, loko ndzi ku ndza vula byi ri vu *widie widie!* Hi yo yini leyi! A wu ta ya fela ejele leswi? (Thuketana, 1968:160).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vaviseka swinene ka N'wa-Ndzheko mana wa Phatimana hileswi a a fanele ku khomiwa.

4.1.2.2.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa ra **N'waninginingi** i ku paluxa vugevenga ni ku kombisa leswaku a byi hakeli. Kasi tsalwa leri, hilaha vito ra rona ri kombisaka hakona, ri tlhela ri kombisa leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo hilaha ku nga kombisiwa hakona eka 4.1.1.

4.1.2.2.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **N'waninginingi** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka leswi swi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Phatimana, Galachana, Manghezi** na **Khegu**, i tinsula-voya ta tihanyi swinene. Swin'wana swa swona swi vile swi xopaxopiwile hi Chauke (1998) hilaha hi nga hlamusela hakona eka 1.1.3.1.2.

4.1.2.2.4.1 Phatimana

Phatimana hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa leri. Timhaka ta rona ti kongomana na yena. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a hanya vutomi byo ka byi nga pfuni

nchumu. Phatimana u kombisiwa a ri xidakwa. U nwa byalwa swinene, a tsandzeka ku tikhoma ximunhu loko a vulavula na Mufundhisi Nkuna. Ku suka ka yena ebareni a ya eka Khegu ku ya hlangana na va-Manghezi, u hlangana na Mufundhisi Nkuna loyi a nga n'wi tsundzuxa ku hambana na va-Galachana kun'we na byalwa. Phatimana u hlamula mufundhisi a ku:

Mi vulavula hi tih kutani mufundhisi?... kumbe mi vulavula hi tlhelo ra ku nwa? Loko mi vulavula hi tlhelo relero, mi ta ndzi khomela mufundhisi. Byalwa byona ndzi nge pfuki ndzi byi tshikile. A ndzi lavi ku mi kanganyisa mufundhisi, ndzi nge byi tshiki (Thuketana, 1968:11).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Phatimana a nga yingisi swileriso na switsundzuxo swa vatswari. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va a ri tata wa jomela. Leswi swi endla leswaku Mufundhisi Nkuna a hetelela hi ku: "Phatimana, leswi ndzi vulavulaka hi swona u swi tiva kahle swinene... U nga tiendli N'waninginingi ma ka tindleve" (Thuketana, ibid.). Leswi swi tshikilela ku va Phatimana a nga twisisi nchumu hileswi swi vuriwaka hi Mufundhisi Nkuna.

Phatimana u na vuxisi lebyikulu swinene. U hanya na va-Galachana kwalomo, va tihanyisa hi ku tekela vanhu swa vona. Loko Mufundhisi Nkuna a n'wi vutisa lomu a tirhaka kona hi ku vona masiku hinkwawo a tshama a lo swa, endzeni ka sudu u hamba hi ndlela leyi:

Ndzi munhu wa ti '*country*' mufundhisi,... ndzi rhendzeleka hinkwako-nkwako, va Natalaa, va Swazilandee, ha, ku sala kwihhi? (Thuketana, 1968:10).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Phatimana a nga tshembekanga.

Phatimana i munhu wo ka a nga xiximi mana wa yena. Hileswaku a nga na xichavo na nhlonipho eka lavakulu eka yena kumbe vatswari. Loko mana wa yena a n'wi holovela

loko a vuya nivusiku hi le ka Khegu laha yena na va-Galachana va kunguhataka kona timhaka ta vugevenga u hlamula a ku: “Heyi, hi nga ndzi rivalanyana mi nga si ndzi enghena engatini” (Thuketana, 1978:30). Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Phatimana a nga kombisi xichavo eka mana wa yena.

Phatimana i ximunhuhata-ndlandlamuko. Ku ni ku cinca-cinca evuton’wini bya yena loku ku vangiwaka hileswi a laviwaka hi maphorisa. Laha u kombisiwa a ri munhu loyi a lavaka ku pfuniwa hi vanhu lava a va teka va nga ri nchumu eku sunguleni. Loko a ri na Mufundhisi Nkuna ekerekeni laha a nga ya tumbela kona maphorisa u kombela ku pfuniwa hi ndlela leyi:

Ndzi tumbete, tatana Nkuna, ndzi tumbete mufundhisi wa mina, munghana wa tatana ndzi tumbete.

Mufundhisi, mufundhisi, tatana Nkuna, ndza chava, ndzi tumbete, ndzi tumbete mufundhisi wa mina (Thuketana, 1978:170).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Phatimana a sungula ku va ni xichavo kun’we ni ku xixima lavakulu eka yena. Hi hala tlhelo yi kombisa swinene ku va a lava ku pfuniwa hi mbilu ya yena hinkwayo.

Phatimana u tlhela a kombisiwa a ri munhu wa manyunyu. Loko yena na vanghana va yena va ha ku koxa mali yo tala ya ku kutsula Khensani, u hundzukela Stella, xigangu xa yena, a rhandzana na Dzunani va ri eka Khegu, Khegu u n’wi vutisa loko a tshama a vonana na Stella. Hikwalaho ka manyunyu u hlamula a ku:

U vula N’wampela-madlekeni luya, *ek check haar weer nie?...* Kasi a wu swi voni na Khegu na? Hi famba ni ti *high societies* masiku lawa, *die regte goete. Die regte Beaty queen waar gaan ek met tickyines, ou Stella is moes n’ tickyline.* Hambi a ndzi vona yinee eka Stella (Thuketana,

1968:116).

Leswi swi kombisa ku va Phatimana a nga ha twisisi nchumu hi Stella. Phatimana u hetelela a lova loko a ri karhi a balekisiwa hi Stella loyi a nga n'wi fularhela hikwalaho ka mali leyi a a ri na yona yo tala, endzhaku ka ku wa ka lori leyi a yi n'wi balekisa.

Ku va Phatimana a nga yingisi swileriso ni switsundzuxo swa mana wa yena N'wa-Ndzheko na Mufundhisi Nkuna, swa engetela eka ku xaniseka, ku fa ka yena kun'we ni ku pfumala ku rhula evuton'wini bya yena.

3.1.2.2.4.2 Galachana

Galachana hi un'wana wa swimunhuhathwankulu eka tsalwa leri. Ku sukela eku sunguleni u kombisiwa a ri ni mahanyelo yo biha. Hi yena loyi a vangaka rivengo exikarhi ka Phatimana, mana wa yena N'wa-Ndzheko na Mufundhisi Nkuna. I murhangeri ni mululamisi wa swa ntlawa wa yena wa vugevenga. Vumunhu bya yena byi paluxiwa hi ndzimana leyi nga laha hansi:

Galachana a a bihile mahanyelweni. A xi ri xigevenga xo hetelela, nsula-voya ya tihanyi leto chavisa ni khamba ra mabyongo yo hlamarisa swinene. Vutomi bya munhu un'wana a a nga vuli leswaku i nchumu. A a dlaye munhu wa yena wo sungula a ho va na khume na tsevu wa malembe (Thuketana, 1978:17-18).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene vubihi bya mahanyelo ya Galachana.

Tani hilaha vito ra yena ri hlamuselaka hakona, i mugalachinkulu wa hinkwavo lava va nga eka ntlawa lowu. Leswi swi endla leswaku a va na matimba, a nga xaveleli loko va tlula swileriso swa yena. Hi siku leri Phatimana a nga tsandzeka ku hlayisa nkarhi, a tlhela a ta a dakwile eka nhlengeletano leyi va nga kunguhata ku ya yivela Maluleke n'wana hi twa a ku:

U fanele ku tsundzuka leswaku hi mina mufambisi, loko u karhele ku va eka vuthu leri u ngo ho pfutseka (Thuketana, 1978:21).

Leswi swi kombisa ku va Phatimana a nga xaveleriwi ku va eka ntlawa lowu hi Galachana.

Galachana i munhu wa tihanyi swinene hilaha hi nga vona hakona laha henhla. Tihanyi leti ti tikomba loko a ri karhi a hlamusela Maluleke leswaku ku tsandzeka ka yena ku humesa mali ya ku kutsula n'wana, ku ta va ku ri ku lova ka yena. U ri:

A ndzi ku wa swi twa? makume-nhungu-ta-gidi wa tirhandi.
Handle ka swona hi ta ku rhumela swirho swa n'wana wa wena ha xin'we-xin'we, hi ta sungula hi xinhompfana xa yena hi ku rhumela; ndzhaku hi ku rhumela swindlebyana, sweswo-sweswo, ku kondza a helela (1978:59).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene tihanyi leti Galachana a nga na tona. Tihanyi leti ti tlhela ti tikomba loko a kunguhata ku dlaya un'wana na un'wana loyi a kumiwaka hi maphorisa exikarhi ka vona kun'we ni ku herisa vutomi bya Khensani handle ka xidyoho.

Galachana u na makwanga. Endzhaku ko kuma mali leyi va nga sindzisa Maluleke ku va nyika yona, yo kutsula Khensani, u tsakela leswaku yena a kuma mali yo tlula lavan'wana. Loko va nga si avana mali leyi u ri:

Ntsena mi nga rivali leswaku hina vanhu a hi ringani, hi siyana hi vukulu... Kutani mina N'wa-Mabyongo ni mufambisi wa n'wina ni mulorhi wa pulani leyi, ndzi n'wini wa nkosi, hikwalaho ndzi fanele ku vonaka hi nala lowukulu. Ndzi fanele ku kuma makume-ntlhanu-ta-gidi wa tirhandi, n'wina mi ta avana leyi nga ta sala (Thuketana,

1978:65).

Leswi swi kombisa ku tala ka mali leyi a lavaka yona ehenhla ka makume-nhungu-ta-gidi wa tirhandi.

Galachana i ximunhuhata-nkandlandlamuko. Ku hava ku hundzuka evuton'wini bya yena. Hilaha hi veke hi voneke hakona u ve na mahanyelo yo biha ku sukela eku sunguleni ku ya fika makumu ka tsalwa. Loko yena na Manghezi va lava ku hoxa Phatimana eswibodhlweni hi twa a ku:

U nga ka u nga hi boxi wena wa vutoya byo tani? Ndzi ta ku balesela ku sungula, loko u file hi ta rhwala ntsumbu wa wena hi wu hoxa la swibodhlweni wu sa wu dzika. Xana u

ni lexi u lavaka ku xi vula ndzi nga si ku balesela?
(Thuketana, 1978:185).

Leswi swi kombisa mpimo wa tihanyi leti Galachana a nga na tona. Hi hala tlhelo swi tiyisisa ku va ku nga va nga ni ku cinca-cinca eka mavonelo ya yena ya swilo evuton'wini

Ku fa ka Galachana kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena ku vangwa hi tihanyi leti a nga na tona ta ku dlayetela vanhu ku endlela ku tiponisa yena n'wini.

4.1.2.2.4.3 Manghezi

Manghezi i xisihalali eka tsalwa leri. Hinkwaswo leswi swi endliwaka hi ntlawa lowu wa swigevenga yena u swi vona swi hoxekile hi matlhelo hinkwawo hambileswi a hetelelaka a swi endla. Manghezi i xindzendzele na mbabva. U nwa byalwa swinene, a dya mali ya xikolo, a hlongoriwa eka ntirho wa vunhloko bya xikolo eka Mtititi. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Hi mabyongo na yena a a nyikiwile, khombo ra yena hi leswi a xi ri xilovekelo na swona a a rhandza mali ku tlula mpimo (Thuketana, 1978:18).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku hambileswi a a ri na ntwela-vusiwana, a a ri ni mahanyelo yo biha.

Manghezi u tlhela a kombisiwa a ri ni vukheta swinene eka xin'wana na xin'wana lexi a xi endlaka. Loko yena na va-Galachana va bula hileswi Khensani a faneleke ku endliwa swona, yena u kumeka a teka nkarhi ku hlamula ku fikela loko Khegu a ku loko a chava a hlamusela. Manghezi u ri:

I mani loyi a nge ndza chava, a ndzi chavi mina, ntsena ntirho lowu wu lava ku rhangha hi ku ehleketiwa swinene hi nga si wu sungula hikuva hi ku vona ka mina loko hi ka hi sungula a ku nga vi na ku tlhelela ndzhaku (Thuketana, 1978:26).

Leswi swi kombisa ku ehleketa swinene ka Manghezi a nga si endla nchumu.

Manghezi i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku na ku hundzuka evuton'wini bya yena. Eku sunguleni u kombisiwa a ri munhu wo lulama wa tintswalo. U tshembisa Galachana leswaku ntirho wun'wana na wun'wana lowu wu kunguhatiwaka hi ntlawa lowu, u ta wu tirha kumbe ku wu endla handle ka ku kanakana. Va lo na kuma mali yo huma eka Maluleke, va kunguhata ku dlaya Khensani kutani Manghezi a nga swi twisisi. Hi twa a ku:

Hambi vhoti yi ndzi dyile, kambe swi tiveni leswaku i xihoxo lexikulu ku dlaya ngati leyo ka yi nga ri na nandzu... Kutani tanihi Pilato wa le Bibeleni ndzi hlamba mandla, ngati ya n'wana loyi a yi ve henhla ka tinhloko ta n'wina (Thuketana, 1978:78).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a nga twisisi nchumu hi ku dlayiwa ka Khensani.

Loko Manghezi a a nga tshikanga ntirho wa vuthicara, a ta enghena eka ntlawa wa va-Galachana, a ta va a nga humelelanga hi khombo ra ku lova a nga si mila ni meno ya tinhlaya.

4.1.2.2.4.4 Khegu

Khegu i ximunhuhatwa-mpaluxo eka tsalwa leri. Swiendlo swa yena hinkwaswo swi paluxa timhaka ta ntlawa wa vugevenga wa vona. Leswi swi vangiwa hileswi ntlawa lowu a wu hlangana emutini wa yena ku kunguhata hinkwaswo leswi va faneleke ku swi endla. Khegu i munhu wo ka a nga dyondzanga kambe u tsakela ku tshama a ri karhi a vulavula Xinghezi xo tshoveka. Hambi va-Galachana va swi tiva leswaku wa xi tsakela. Hikwalaho loko a ha yile ku ya teka byalwa, endzhaku ka loko va kunguhatile ku ya yivela Maluleke n'wana, Phatimana u ri:

Heyi! Na swo swilungu leswi swa va-Khegu hayi kho! *It can dies I don't carry about* (Thuketana, 1978:27).

Manghezi u kandzela leswi vuriwaka hi Phatimana hi ndlela leyi:

I yo! phela xa tshoveleriwa eka va-Khegu, na swona a ka

ha ri ku xi tshovelela, wo xi pfatlanya kunene (Thuketana, ibid.).

Tinhlamuselo leti ti nga laha henhla ti kombisa ku va Khegu a nga tivi Xinghezi.

Khegu u na matimba na xivindzi naswona wa swi kota ku tiyisela hambiloko swilo swi tika. U pfumela hi xihatla ku tirha ntirho wo tika lowu Galachana a nga n'wi vitanela wona. Hi n'wi twa a ku:

Ndzi na n'wina entirhweni lowu, *it can dies I don't carry about*, ndzi lava mali musi; *what is gooder than money after all* (Thuketana, 1978:25).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a nga chavi nchumu eka ntirho lowu, ku fikela loko a pfumela na ku dlaya Khensani loko va kumile mali.

Khegu i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku na ku hundzuka eka mavonelo ya yena ya swilo evuton'wini. Ku hundzuka ka yena ku vangiwa hileswi a a nga kumi vana. Hilaha hi nga vona hakona, u pfumela leswaku u ta sala a dlaya Khensani loko lavan'wana va fambile. Eku heteleleni wa hundzuka, a va ni miehleketo yo hlayisa Khensani ku va n'wana wa yena. Hinkwaswo leswi a nga swi byeli munhu. Loko Phatimana na Dzunani va ha ku suka, Khegu u ya laha ku nga etlela Khensani a ku:

Swikwembu swa ka hina swi ndzi hlamurile. Hi rini ndzi ri karhi ndzi rila n'wana hi comana?... Nkateko wo tano a wu na xipimaniso naswona a wu na xitalo.. Vo tikarhata Khensi *my girl*, ndzi nge ku dlayi. Ndzi ri ndzi nge pfuki ndzi ku dlele. U n'wana wa mina, ndzi ku nyikiwe hi swikwembu, swikwembu swa ka hina, swikwembu swa Vahlave (Thuketana, 1978:133).

Leswi swi kombisa ku tiyimisela swinene ka Khegu ku tihlayisela Khensani ku va n'wana wa yena. Khegu u hetelela a hoxiwa eswibodhlweni a lovela kona endzhaku ka ku tsandzeka ku dlaya Khensani.

Ko lova ka Khegu kun'we ni ku xaniseka ka yena ku vangiwa hi vutomi lebyi a nga tinyiketa eka byona ku tlula mpimo.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi vumbiwile hi ndlela yo xonga. Mutsari u tirhisile ndlela yo tihlamusela na yo hlamusela ku paluxa vumunhu bya swona. Swi pfa swi nyikiwa nkarhi wo vulavula ku

tshinetela vahlayi hungu ra swona.

4.1.2.2.5 **MBANGU**

Mbangu wa tsalwa leri i wa le madorobeni laha ku humeleshaka swilo swo tala swo fana ni ku tirhisa swidzidzirisi hi va-Galachana, vuxisi, vugevenga, vumbabva ni yin'wana mintirho yo biha leyi humeleshaka. Tindhawu leti mbangu lowu wu humeleshaka eka tona, ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi ku ya hi ku hambana ka mavito ya tona: doroba ra Louisdale, muti wa Khegu, eswibodhlweni. Mbangu na wona wu vile wu xopaxopiwile hi Chauke (1998) hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.2.

Doroba leri ra Louisdale i doroba leri Galachana, Phatimana, Manghezi na Khegu va tshamaka kona. Mutsari u hlamusela vutomi bya vona hi ndlela leyi:

Eku sunguleni, a va hamba hi vunharhu bya vona va tumbelela vanhu va va ba, va va secha hambu ku ri ku va hluvula va va tekela swa vona; vunyingi bya vanhu lava a va himeteriwa ni ku tlhaviwa hi mikwana (Thuketana, 1978:8).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va ndhawu leyi yi nga lulamanga. Hi hala tlhelo yi kombisa swinene tihanyi leti swigevenga leswi swi nga na tona.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi muti wa Khegu. Eka muti lowu ku xavisiwa swidzidzirisi swo fana na byalwa, mbandi ni swin'wana. Galachana, Phatimana, Manghezi na Khegu va hlangana kona va kunguhata timhaka ta vugevenga ni vumbabva. Muti lowu wu tshama wu tele hi vanhu lava telaka ku xava byalwa. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Ku te loko Phatimana a tshinelela yindlu ya Khegu, tinsimu ta mbandi ti namba ti n'wi haxa kunene... A ti ri karhi,

tanihi masiku, ti vuya. Loko a ku enyangweni ya yindlu gidya, o kuma yindlu tanihi masiku yi lo hontlo! Tinsulavoya, madlakuta, michono, ku hlaya i ku twa ku xurha. Pongo a ku lo hlangana ko nturhe! Vanhu va nga ha twanani ni ku twanana loko va vulavula (Thuketana, 1978:12-13).

Leswi swi kombisa ku va nkarhi wa ku hanya vutomi lebyinene ku ri hava eka ndhawu leyi. Muti wa Khegu wu tlhela wu hlawulekisiwa hikuva wu ri na yindlu leyi nga na makamara yo hlayanyana. Mutsari u ya emahlweni a kombisa mbangu hi ndlela leyi:

Ekamareni ya ku tshama eka yona a ku tshame letikulu; lava titwaka hala machelenini, lava nwaka byalwa bya xilungu ntsena. Vona a va mbombomele va fika hi le swifiveni emasofeni ya Khegu, lama ku xava wona a a lo huma endlwini ku sala wona (Thuketana, ibid.).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku eka kamara leyi a ku nga ngheni munhu un'wana ni un'wana, a ku nghena ntsena lava titwaka. Hileswaku a ku nghena swikhumukani ntsena.

Va-Galachana va lo na yiva Khensani n'wana Maluleke, va n'wi veka eka yin'wana ya makamara lama, va koxa mali yo tala yo n'wi kutsula. Khensani a a xanisiwa masiku hinkwawo, a tlhela a biwa hambu swi nga fanelanga. Loko va-Galachana va ha ku kuma mali eka Maluleke, Galachana u lerisa Khegu ku sala a dlaya Khensani. Khegu hi ku tiva leswaku a nga kumi vana, u tela hi miehleketo yo endla Khensani n'wana wa yena.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi ndhawu ya le swibodhlweni. Ndhawu leyi ya chavisa swinene hileswi yi bodhlomelaka ku tlula mpimo. Loko munhu a hoxiwa kona a swi olovi leswaku a tlhela a huma. Khegu u hoxiwa eka yona hi va-Galachana endzhaku ko tsandzeka ku dlaya Khensani. Galachana na yena vutomi bya yena byi

helela kona endzhaku ko rahiwa hi Phatimana a wela endzeni loko yena na Manghezi va ringeta ku hoxa yena loko va twa leswaku maphorisa ma le ku n'wi laveni. Manghezi yena u dlayeriwa etlhelo ka ndhawu leyi ya swibodhlo hi Phatimana. Mutsari u hlamusela a ku:

Le swibodhlweni Galachana loyi kutani a a mbombomele a fika hi le xisutini a a ri karhi a huwelela hi ku chava ni ku rila a ku: "Phatimana, Phatimana munghaname tana u ta ndzi koka, tana u ta ndzi humesa hi ta baleka swin'we. Ndzi pfune Phatimana, tana u ta ndzi koka, ndza fa, hi ri ndza fooo! (Thuketana, 1978:187).

Laha ku hiseka ka Galachana ku lava ku pfuniwa ku le rivaleni.

Hi vonile leswaku tindhawu leti ti nga kaneriwa laha ti hi paluxela swinene timhaka leti ti humelelaka eka tona, emadorobeni. Minkucetelo yo hambana leyi yi endlaka leswaku timhaka leti ti humelela ya tikomba swinene.

4.1.2.2.6 RIRIMI

Thuketana (1978) u ni nyiko leyikulu swinene yo tirhisa ririmi. Marito lawa a ma tirhisaka ni ndlela leyi a ma veketelaka ha yona swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena hi ndlela ya matimba swinene.

4.1.2.2.6.1 Ntivo-marito

Hilaha hi veke hi vuleke hakona, Thuketana u ni nyiko yo tirhisa marito ya Xitsonga. Ndlela leyi a ma tirhisaka ha yona yi paluxa hungu ra tsalwa swinene.

Mutsari u tirhisa rito ra "**ntswakatelanyana**" loko a kombisa leswi mfula a yi nisa xiswona loko Phatimana a suka ebareni laha a nwa kona byalwa, a kongoma eka Khegu ku ya hlangana na va-Galachana. U ri:

Dyambu a ra ku peta nhopfu etintshaveni loko Phatimana wa Jim Shikosi a tisindzisa ku huma ebareni...swimfulana a swi karhi swi **ntswakatelanyana**..., hi ku chava ku tsakamisa sudi leyi a te swa! endzeni ka yona a rhangana hi ku yimanyana enyangweni ya bara (Thuketana, 1978:7).

Rito leri ri kombisa leswaku a yi na swintsanana. Ku yisa emahlweni u tirhisa rito ra “**gamukile**” ku kombisa ku xanyana ka mpfula leyi:

Loko swimfulana swi **gamukile**,... a kokotela banci ra yena ni thayi, a kokela ni xihuku etlhelo a pfala tihlo ra yena ra xinene ha xona kutani ntanghu yi dya ehansi, a ehla hi xitarata xa Musengi a kongoma eka Khegu laha a va tala ku hlangana kona (Thuketana, ibid.).

Rito leri ri vula leswaku swimfulana leswi a swi nga ha ri ku neni hambileswi a swi tikomba leswaku swi ta tlhela swi na endzhaku ka nkarhinyana.

Ku rila ka Maluleke endzhaku ko yiveriwa Khensani n'wana wa yena hi va-Galachana ku hlamuseriwa hi rito ra “**fenyete**” hi ndlela leyi:

Mukhalabye Maluleke a rila, mihloti yi halaka yi va yi xiririka yi n'wi hisa marhama lawa, yi va yi xiririkela emalebvini, malebvu ndlepfa! hi yona. A rila a nga **fenyete** (Thuketana, 1978:79).

Rito leri ri kombisa ku va a rilela endzeni. Riencisi ra “**ndlepfa**”, ri kombisa ku tala ka mihloti ya Maluleke.

Mutsari u paluxa ndlela leyi Phatimana a nga tsaka ha yona loko a vona Maluleke a humesa mali ebanke. U tirhisa rito ra “**rhun'wa-rhun'wa**” hi ndlela leyi: “Phatimani loyi a a vona leswi hinkwaswo a sa a ku **rhun'wa-rhun'wa** loko a vona Maluleke a huma

ebanke (Thuketana, 1978:87). Rito leri ri vula ku n'wayitela kumbe ku hleka hi marhama. Leswi swi kombisa leswaku Phatimana a a tsaka ku tlula mpimo.

Leswaku Dzunani u na vutivi byo paluxa timhaka hi ku landzelelana ka tona, swi tikomba hi loko a rungulela nuna wa yena Khamisa (fokisi) leswi a nga kuma swona eka Phatimana. Laha ku tirhisiwa rito ra "**hlahlavuta**" hi ndlela leyi:

A swi **hlahlavuta** hinkwaswo a nga hunguti nchumu kumbe ku engetela nchumu. A va a heta hi ku enghenisa voko ebegeni a humusa xiteka-marito lexi Khamisa a a n'wi nyikile, lexi a xo tlulanyana bokisi ra mencisi hi ku kula, a xi tlhandleka ehenhla ka xitafulana, a va a xi thinthva va yingisela (Thuketana, 1978:128).

Rito leri ri kombisa vuswikoti lebyi a nga na byona eku paluxeni ka timhaka.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku Thuketana u ni nyiko yo tirhisa marito eku paluxeni ka hungu ra yena. Hungu ra tsalwa leri ri huma hi matimba hikwalaho ka marito lama.

4.1.2.2.6.2 Swihlambanyiso

Swihlambanyiso hi swin'wana swa swikhavisa-ririmi leswi swi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa leri. Swihlambanyiso leswi a swi tirhisiwangi hi xitalo. Ku ta tekiwa leswi swi nga kona ku hlamuseriwa swona.

Mutsari u tirhisa xihlambanyiso ku hlamusela ndlela leyi Galachana a hlundzukaka ha yona loko un'wana wa ntlawa wa yena o ta a nwile. Hi siku leri Phatimana a nga ta a dakwile hi twa leswaku:

A a nga tsakanga ngopfu, hikuva hi ku tiva leswaku Galachana ndhuna ni mufambisi wa vona, **a kwata ra**

xivatla-nkombe loko va ta va dakwile enhlengoletanini, a a sukele byalwa lebyi vanghana va yena a va ri karhi va xavetela le bareni a ha byi lava (Thuketana, 1978:8).

Xivatla-nkombe i nyoka leyi nga ni khombo ro dlaya loko yi hlundzukisiwa. Leswi swi kombisa leswaku Galachana a a hlundzuka ku tlula mpimo, a tlhela a dlaya loko a kala a hlundzuka. Phatimana a a tela hi ku chava loko a ya enhlengoletanini eka Khegu hi ku tiva leswaku a a nwile.

Tihanyi ta Galachana ti humeseriwa erivaleni hi swiendlo swa yena na va-Phatimana. Leswi swi kombisiwa hi ndlela leyi vanhu lava va va tekelaka mali va rilaka ha yona:

... munhu wa kona u tlhava nkalanga a va **a kolola tanihi nguluve** , ku kondza hi ku chava maphorisa va ku n'wi thya, va tsema va yi vona (Thuketana, 1978:9).

Nguluve i xifuwo lexi rilaka hi matimba loko xi dlayiwa. Leswi swi kombisa leswaku vanhu lava a va rila swinene hikokwalaho ka tihanyi leti a va tirhiseriwa tona loko va tekeriwa mali hi nsindziso. Marito ya ku "**kolola**" ni ku "**cema**" ya ha tshikilela mpimo wa ku rila ka vanhu lava.

Mutsari u tlhela tirhisa xihlambanyiso loko a kombisa leswi mahlo ya Galachana a ya ri xiswona loko a lava ku ba Phatimana leswi a nga hlwela ku ta enhlengoletanini kun'we ni ku va a dakwile. U ri:

Kwalaho Galachana a n'wi languta xinkarhana a karhi a yimisela xibakele ehenhla. Swimahlwana kutani swi konopetiwiwe, swi karhi swo keti, keti, keti, **tanihi swa nkwahle** (Thuketana, 1978:20).

Nkwahle i xihadyana lexi nga na swimahlwana swo hatima naswona xi na mona

swinene. Leswi swi kombisa ku hlundzuka swinene ka Galachana. Ku vuyeleriwa ka riencisi ra “**keti**” ku tshikilela swinene tihanyi ni vukari bya Galachana hi nkarhi lowu a a lava ku ba Phatimana.

Ku ya hileswi swi nga xopaxopiwa laha henhla, swi le rivaleni leswaku swihlambanyiso hi swin'wana swa swikhavisa-ririmi swa nkoka leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa, hi ku tisela muhlayi kumbe muxopaxopi swifaniso swo karhi emiehleketweni. Hungu ra tsalwa leri ri humela erivaleni swinene hikwalaho ka swihlambanyiso.

4.1.2.2.6.3 Fenya

Hilaha hi nga vula hakona eka 4.1.1, tsalwa ra **N'waninginingi** ri tihlawulekisa swinene hi fenya. Eka tsalwa leri fenya ri humelela hi ku tirhisa Xinghezi xo ka xi nga ri xona (malaphurophizimi), mavito yo ka ya nga vuriwi hi mfanelo kun'we na timhaka to hlekisa. Xiphemu lexi xi vile xi kaneriwile swinene hi Chauke (1992) na Mabunda (1997) hilaha swi nga kombisiwa hakona eka 4.1.1 na le ka 1.1.3.1.1.

4.1.2.2.6.3.1 Matirhiselo ya ririmi ra Xinghezi xo ka xi nga ri xona (malaphurophizimi)

Hilaha hi nga hlamusela hakona laha henhla, swin'wana swa ririmi ra Xinghexi xo ka xi nga ri xona swi xopaxopiwile hi Babane (1992) na Mabunda (1997).

Loko va-Galachana va ri karhi va kunguhata ku ya yiva Khensani, Galachana u va tsundzuxa leswaku Maluleke u fanele a chavisiwa ku tlula mpimo leswaku a nga kali a tikarhata hi ku ya va pota emaphoriseni. Khegu u lava ku tiva ndlela leyi a nga ta chavisiwa ha yona. U vutisa a ku: “U ta chavisiwa hi ndlela yihi, *how shall we afraid him?*” (Thuketana, 1978:23). Xivulwa xo sungula xa Khegu xi paluxa hungu hi ndlela leyinene. Ku va a tirhisa na Xinghezi xo tshoveka, swi vangela muhlayi kumbe muxopaxopi fenya hambiloko a swi vona leswaku Maluleke u le ka xiyimo xo biha swinene.

Loko va fika emakumu ka kungu ra vona va kumeka va lo whi, endzhaku ka loko Galachana a vutisile loko ka ha ri na swin'wana leswi va lavaka ku swi tiva kumbe ku swi vula. Ku miyela ka vona ku tshoviwa hi Phatimana loko Khegu a ha yile ku ya teka bodhlela ra byalwa bya "Haig" loko a sola swinene xilungu lexi vulavuriwaka hi Khegu hi ndlela leyi: "Hei! Na swo swilungu leswi swa va-Khegu hayi kho! *It can dies I don't carry about*" (Thuketana, 1978:27). Xivulwa xo sungula xi kombisa ku va Phatimana a sola swinene xilungu xa Khegu lexo tshoveleriwa nkarhi hinkwawo.

Loko va ha miyerilenyana, Manghezi u tisa rin'wana fenyha loko a va hlamusela leswaku u tshama a twa Khegu loko a ri karhi a dya swakudya a ku: "*Hmmmmmm! this food is very much delirious, untorfonately I have no appedix*" (Thuketana, ibid.). Swi le rivaleni leswaku marito ya "*delirious*", "*untorfonately*" na "*appedix*" ya hoxekile swinene hikuva ya yimela "*deliciuos*", "*unfortunately*" na "*appetite*".

Leswi swi kombisa ku va mutsari a swi kotile ku tirhisa malaphurophizimi ku paluxa hungu ra yena kun'we ni vumunhu bya Khegu.

4.1.2.2.6.3.2 Timhaka to hlekisa

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.1, laha henhla tin'wana ta timhaka to hlekisa ti vile ti xopaxopiwile hi Babane (1992).

Endzhaku ka loko Galachana ni ntlawa wa yena va kumile mali leyi va nga koxa Maluleke yo kutsula Khensani, Khegu u nyikiwa ntirho wa ku dlaya Khensani leswaku a nga paluxi xihundla xa vona. Leswi Khegu a nga mhika u tsakela ku endla Khensani n'wana wa yena. Ku tumbeta ntiyiso lowu hinkwawo, u dlaya mbyana ya yena Catchom, a yi celela exirhapeni xa yena. Leswi Galachana a nga munhu wo tirhisa mabyongo nkarhi hinkwawo, u tsakela leswaku Khensani a lahliwa ekule na le kaya. Leswi swi nga humelela loko Phatimana a handza sirha ra Catchom swa hlekisa swinene. Ku vuriwa leswaku:

U te a ha handza tano, foxolo ya yena yo ba xin'wana xo

ngece! loko a ya emahlweni, o hakuta nketana, ndzhaku o nusa na ncila wa mbyana (Thuketana, 1978:148).

Nhlamuselo leyi yi tisa fenyha eka vahlayi hileswi Phatimana a nga "**hakuta nketana**", a hetelela hi ku "**nusa ncila wa mbyana**", ematshan'wini yo humesa ntsumbu wa Khensani hambileswi a va fanele ku twela Khegu vusiwana hikuva a a ri ekhombiyeni.

Phatimana u lo na khiyelela mufundhisi endlwini ya yena ekerekeni, a tlula a ya enghena ekamareni yo etlela, a teka sudu, kholoro na xihuku xa mufundhisi a ambala, a famba a lava va-Galachana leswaku va ta n'wi nyika mali ya ku baleka. Ku hundza ka yena laha ku nga na maphorisa lava va lavaka yena ku tisela vahlayi fenyha ro tsakisa swinene. Loko Phatimana a ha ku hundza laha ku nga na maphorisa hi twa rin'wana ra wona ri ku:

Mara leswa vafundhisi swa hlupheka kee! Hi nga vona leswaku sudi leyi a nga yi ambala yi n'wi manya njhani. ku vula phorisa ro sungula. Hi loko va hundzuluka va n'wi hleka (Thuketana, 1978:180).

Mavulavulelo ya Phorisa leri ya engetela fenyha eka vahlayi hikuva va swi tiva kahle leswaku swiphuva hi vona, hileswi va tsandzekaka ku tiva leswaku yaloyi va n'wi tekaka a ri mufundhisi wo xaniseka i Phatimana loyi va lavaka yena.

Nkanelo lowu wu kombisa ku va Thuketana a swi kotile ku tirhisa timhaka to hlekisa ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena.

Hilaha hi nga vona hakona eka 4.1.2.2.6, Thuketana u swi kotile ku tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra yena. Nyiko ya yena yi tikomba hi ndlela leyi a nga tirhisa ha yona marito, swihlambanyiso na fenyha eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena.

4.1.2.2.7 VUFOKISI BYA KHAMISA

Hilaha hi nga vona hakona ndzungulo wo lavisisa i ndzungulo lowu eka wona ku lavisisiwaka mhaka yo karhi yo chavisa, ngopfu-ngopfu ya vugevenga. Laha ku tirhisiwa un'we wa lava khumbekaka eka mhaka leyi ku kuma vuxokoxoko hinkwabyo bya mhaka.

Tsalwa ra **N'waninginingi** i tsalwa leri khumbaka swinene timhaka ta vugevenga, vumbabva ni swin'wana swo biha leswi swi endliwaka. Na byona vufokisi bya Khamisa byi tikomba swinene eka rona. Hilaha hi nga vona hakona Galachana, Phatimana, Manghezi na Khegu va ntlawa wa swigevenga swo chavisa edorobeni ra Louisdale va hlangana emutini wa Khegu, va boha ku yivela Maluleke n'wana wa yena Khensani, va koxa mali yo ringana khume-nhungu-ta-gidi wa tirhandi to kutsula Khensani. Va lo na kuma mali va hambana ku ya yi tirhisa hi ndlela leyi un'wana na un'wana a lavaka ha yona. Khegu u tsandzeka ku dlaya Khensani hikwalaho ka leswi a tsakelaka ku n'wi endla n'wana wa yena.

Khamisa (fokisi) hi yena a nga sindzisa Maluleke ku va nyika mali hi ku khorwisa Maluleke leswaku u ta endla vulavisi ku fikela loko a kuma n'wana Maluleke. Khamisa u kunguhata ku lavisisa mhaka leyi hi ku tirhisa Phatimana hileswi Phatimana a nga yena ntsongo eka ntlawa wa va-Galachana. Handle ka swona u tshama a basile na swona u rhandza ngopfu vavasati kun'we ni swilo swa le henhla. Khamisa u burisanile na Dzunani nsati wa yena mayelana ni ku n'wi tirhisa ku phasa Phatimana. Endzhaku ka loko Dzunani a n'wi vutisile leswaku hikwalaho ka yini a hlawula Phatimana, Khamisa u ri:

Ndzi hlawula Phatimana hikuva hi yena a nga ntsongo eka hinkwavo. Handle ka swona Phatimana i munhu wa ku tivona, i xidakwa na swona i mayila-xo-keti. Loko a ka a ku vona u ta ku tsutsumela tanihi phaphatana loko ri vona rivoni, hikwalaho a swi nga ku nonon'hweri ku hatla u n'wi phasa (Thuketana, 1978:102).

Nhlamuselo leyi yi paluxa swinene vumunhu bya Phatimana byo ka byi nga pfuni nchumu. Xigego xa “**i munhu wa ku tivona**”, xi kombisa ku va Phatimana a tirhandza swinene. Kasi riyimela-riendli ra “**i xidakwa**”, ri kombisa ku va a nwa byalwa ku tlula mpimo a tsandzeka ku lawula xiyimo xa timhaka. Xigego xa “**i mayila-xo-keti**” xi kombisa ku va a rhandza swinene vavasati hikuva loko a vona Dzunani a ta “**n’wi tsutsumela tanihi phaphatana loko ri vona rivoni**”. Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku tsakela ka yena nhwana un’wana na un’wana loyi a n’wi vonaka a sasekile.

Phatimana u lo na kuma mali, a tsaka ku tlula mpimo, a xava movha wa mali ya le henhla. U ya hinkwako lomu a ku lavaka leswaku vanhu va ta swi vona leswaku u na mali yo tala swinene. Naswona u rhendzelekisa leswi a ri na yin’wana ya mali leyi kwala movheni. Hikwalaho mutsari a nge:

Phatimana a a tsakile, misava hinkwayo a yi ri exandleni xa yena, a a yi fumbarherile ku vula ka yena n’wini. Movha lowu a wa ha ku xaviwa hi xa tolo ka kona hi Mugqivela, kutani a wu ri karhi wu rhendzelekisiwa hi switarata ku komba misava hinkwayo leswaku a yi we hi rimhondzo. Ka nkarhi lowu a ri endleleni ya ku ya ekaya (Thuketana, 1978:107).

Leswi swi kombisa mpimo wa ku tsaka swinene ka Phatimana, a rivala leswaku leswi a swi endlaka swi humesela xihundla xa vona erivaleni. Leswi swi kombisa leswaku Khamisa a a tirhisile vutlhari loko a ehleketa ku tirhisa Phatimana ku lavisia mhaka leyi.

Phatimana u te a nga si fika ekaya, a vona Dzunani a yimerile munghana wa yena Elsie leswaku va ta ya ebayisikopeni eka Khazamula. Dzunani a a mbarile ku dlaya hi siku leri. Phatimana a nga swi kotanga ku n’wi hundza. U yimile kutani va sungula ku tivana. Hi twa Phatimana a ku:

Ndzi ri xana ndzo lorha, kumbe hakunene ndzo ve tilweni

naa? Yima ndzi pfanga no titova ku kamba loko ndzi hanyanya (Thuketana, 1978:109).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Phatimana a hlangana nhloko, a nga ha tivi leswaku a nga endla yini hi Dzunani hileswi a nga basisa xiswona. Phatimana na Dzunani va hela va twanana ku famba swin'we eka Khazamula hi movha. Loko va ri karhi va bula hi ku durha ka movha lowu Phatimana u ri:

Wu durha swinene, mune-ta-gidi wa tirhandi ni tirhandi ehandle... kambe xana mali i yini eka vanhu vo kota hina.
Money is not a problem baby, the problem is how to spent it (Thuketana, 1978:111).

Nhlamuselo leyi yi humesela erivaleni ku tala ka mali leyi Phatimana a nga na yona. Mavulavulelo ya yena i ya ku nyanyula Dzunani leswaku loko a n'wi gangisa a ta n'wi pfumela hi xihatla. Leswaku Dzunani u le ku lavisiseni ka xihundla xa vona xa ku yiva Khensani a nga swi tivanga. Dzunani u tiendla xisiwana xo pfumala na peni ya mhamba. Endzhaku ko byela Phatimana leswaku u fanele a tirha ntirho wa le henhla, wa muholo wa le henhla, Phatimana u kombisa ku va mali leyi a nga yi tirhelanga hi ndlela leyi:

Mali ya muholo! U nga endla yini hi mali ya muholo... Mali ya muholo yi nge ku yisi helo... Mali yo rhiyiwa *my dear*, munhu u fanele ku tirhisa lexi (Thuketana, ibid.).

Leswi swi kombisa ku va mali leyi a yi kumile hi ndlela yo hlamarisa ya vugevenga. Dzunani u vhele a swi vona leswaku Phatimana na va-Galachana hi vona va nga yiva n'wana Maluleke, Khensani. Ku tiyisisa leswi mutsari u ri:

Loko Dzunani a pfula la a kombisiwa kona emovheni, a kuma ku lo hlaza, hi mali, makhume rhandi lawa a ma khomananisiwe hi swijumba-jumba, swi tikomba leswaku a

ya ha ku ya tekiwa ebanke (Thuketana, 1978:111-112).

Leswi swi endla leswaku a pfumela hi xihatla loko Phatimana a n'wi gangisa ku endlela leswaku a ta kuma vuxokoxoko hi xitalo. Ku pfumela ka yena ku endla leswaku Phatimana a nyanyuka, a n'wi yisa eka Khegu ku ya dya vutomi kona. Loko se byalwa byi sungula ku n'wi hahela hi twa a ku:

Wa swi vona *Angel*, loko va ku ku ni ku dya vutomi va vula leswi... *Ons meal die lewe, hi dya vutomi my dear*. Khiya ra kona i mali, handle ka mali, a wunchumu la misaveni la, *iy is regte phandle* (Thuketana, 1978:115).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsaka ka Phatimana hikwalaho ko rhandziwa hi Dzunani. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va Phatimana a lava leswaku Dzunani a swi vona leswaku u na mali yo tala. Phatimana u hetelela a kombela eka Khegu ku ya tshama na Dzunani ehofisini ya yena. Loko va ri karhi va nwa byalwa Phatimana u boxa ku va yena na Khegu va tiva swin'wana hi Khensani. U sungula timhaka hi ku vutisa Khegu loko a nga si tshama a vona Galachana hi ndlela leyi:

Faaa! Khegu, waar is ou bra Gal?... Wa tiva Angel, boyi yeleyo ya tifambela hi leswa mabyongo. Wa ndzi twa?
(Thuketana, 1978:117).

Loko Khegu na Dzunani va ha hlamala u ri: "Ye Khensani u kwihi? Galachana u tlharhihile hakunene (Thuketana, ibid.). Tinhlamuselo leti ti tiyisisa ku va Phatimana a tiva nchumu hi Khensani. Mavulavulelo ya Phatimana ya hlundzukisa Khegu hikuva a nga swi tsakeli leswaku ku vulavuriwa hi Galachana na Khensani emahlweni ka Dzunani. Khegu u vuye a tiboha ku hlamula swivutiso swa Phatimana hi ndlela leyi: "Galachana i n'hweti ndzi nga si n'wi vona. Khensani yena ndzi n'wi mukisile tolo" (Thuketana, ibid.). Nhlamuselo leyi yi nyika Phatimana miehleketo ya leswaku Khensani u dlayiwile hakunene.

Khegu u lo na vona leswaku Phatimana u sungula ku boxa swihundla, a dlalangetela hi ku vutisa Phatimana leswaku u ta teka rini nsati. Khegu a rivarile ku khiya laha a ku ri na Khensani. Ku vulavula ka vona ku kavanyetiwa hi ku nghena ka Khensani laha va nga tshama kona. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

...xikan'we-kan'we rivanti lero enghena ekamareni ya Khegu ya ku etlela eka yona ro nkwa! Ivi Khensani a ta ku ponomonoo, laha a va ri kona hi ku rila:Totwani, ndzi lava mhaani, ndzi helekete eka mhana Thesani (Thuketana, 1978:118).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vilela swinene ka Khensani ku lava ku yisiwa eka mana wa yena. Phatimana a a chuhile swinene loko a vona Khensani hikuva a a tiva leswaku u dlayiwile hi xa tolo ka kona. Khegu u ringetile ku vutla Khensani emilengeni ya Phatimana, Khensani a tsutsumela eka Dzunani ku ya kombela ku heleketiwa ekaya. Leswi a swi humelela swi hlamarisile Dzunani. Phatimana na Dzunani va humile va famba. Dzunani u sindzisile Phatimana ku n'wi byela vuxokoxoko hinkwabyo mayelana na Khensani va nga si hambana. Phatimana u tiboha ku n'wi byela hileswi a a n'wi rhandza. Mutsari u hlamusela mhaka leyi a ku:

Kwalaho hi loko a sungula ku ambela Dzunani hinkwaswo swa vukhamba bya vona, a n'wi rungulela hinkwaswo ni swa ku yiviwa ka Khensani a ya ku emakumu a ku chapu! kutani a ku: "A swi ki swi lava leswaku ndzi ku byela leswaku mhaka leyi i mhaka ya xihundla swinene, na wena wa swi vona. Mina ndzi ku rungulela yona hikwalaho ka rirhandzu lero khapa leri ndzi ku rhandzaka ha rona. U nga tshuki u rungulela munhu ni un'we mhaka leyi (Thuketana, 1978:126).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku va Dzunani a swi kotile ku phasa Phatimana. Phatimana na Dzunani va lo na hambana, Dzunani a ya ekaya ku ya byela nuna wa

yena hinkwaswo leswi Phatimana a nga n'wi endlela swona kun'we ni ku n'wi byela leswaku Khensani u n'wi vonile eka Khegu naswona wa ha hanya. Khamisa u yile eka Khegu na mbangi leyi a nga yi teka emaphoriseni kun'we na maphilisi yo etlerisa. U fikile a tiendla muxavisi kun'we ni munwi wa byalwa. Loko Khegu a ha yile ku ya teka mali yo xava mbangi, Khamisa u humesa rin'we ra maphilisi lama a chelela Khegu ebyalweni, a nwa, a dakwa, a etlela vurhongo byo chavisa, a ya phutsaphutsa Khensani hi minkumba leyi a yi finengerile a famba na yena. Mutsari u hlamusela ndlela leyi a nga huma hi yona eka Khegu a ku:

Ku huma kwalaho Khamisa a namba a enghena emovheni wa yena ni ndzhwalo wa yena, movha wu tlula ni furha wu kongoma eka Pitirosi Maluleke (Thuketana, 1978:140).

Nhlamuselo leyi yi paluxa ku va Khamisa a swi kotile ku tirhisa vutlhari lebyi ha byona a nga phasa Phatimana ku fikela loko a paluxa swihundla swa yena na va-Galachana.

Nkanelo lowu wu kombisa swinene ku va Thuketana a swi kotile ku tirhisa vufokisi bya Khamisa ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena hi ndlela ya vutshila swinene.

4.1.2.2.8 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE**

Hilaha hi nga vona hakona eka 4.1.1, novhele leyi yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka, fencya na vufokisi bya Khamisa. Eka marungulele ya hungu ra tsalwa, mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu ku nga wona lama nga andza. Nkoka wa vito ra tsalwa leri wu humeseriwa erivaleni hi ku tsandzeka ka Phatimana ku yingisa swileriso ni switsundzuxo swa mana wa yena na mufundhisi ku fikela loko a hundza emisaveni. Swimunhuhatwa swa rona swi vumbiwile hi ndlela yo xonga naswona kun'wana swi pfa swi tivulavulela. Mbangu wa tsalwa i wa le xilungwini laha ku kombisiwaka swinene timhaka ta vugevenga ni ku tirhisiwa swinene ka swidzidzirisi. Eka xiphemu xa ririmi mutsari u kombisa nyiko leyi a nga na yona yo kota ku tirhisa marito, swihlambanyiso fencya na vufokisi bya Khamisa eku paluxeni ka

hungu ra yena.

4.1.3 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 4.1.1, eka ndzima leyi ku hlawuriwile tinovhele timbirhi ta **Madyisambitsi** na **N'waninginingi** ku va ti dyondziwa. Ku tlhela ku hlamuseriwa na swivangelo leswi swi nga endla leswaku ti hlawuriwa.

Hi vonile hilaha mavito ya matsalwa ya hi vikelaka hakona timhaka leti humeelaka endzeni ka wona. Timhaka leti ti pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri hambileswi ri paluxiwaka swinene hi kungu ra rona.

Tani hi le ka matsalwa lama man'wana ma nga hlawuriwa ku xopaxopiwa eka ndzima ya 2 na 3, matsalwa lama nga hlawuriwa eka ndzima leyi, ya na minkongomelo yo hlaya. Tsalwa ra **Madyisambitsi** ri kombisa minkongomelo ya xinghanghana xa dlayisa, ku yingisa swi tlula magandzelo kun'we ni ku tika ka timhaka ta vukati. Kasi eka tsalwa ra **N'waninginingi** mutsari u aneka minkongomelo ya vugevenga ni leswaku a byi hakeli, xinghananghana xa dlayisa, ku yingisa swi tlula magandzelo. Minkongomelo leyi i ya nkoka evuton'wini bya vanhu hikuva hi yona hi kota ku hambanyisa leswo biha ni leswo saseka.

Swimunhuhatwa swa matsalwa hamambirhi swi vumbiwile hi ndlela yo xonga. Kun'wana swi pfa swi vulavula ku tshinetela vahlayi hungu ra swona. Eka matsalwa hamambirhi, ku tirhisiwa swinene marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu ku nga wona marungulele lawa ya nga andza.

Eka mbangu hi vona ku hambana eka tindhawu leti wu humeelaka eka tona. Tsalwa ra **Madyisambitsi** ri kombisa mbangu wa le makaya ni le madorobeni ku ya hi ku hambana ka tindhawu leti wu humeelaka eka tona laha ku hanyiwaka hi swidzidzirisi, vudlakuta ni yin'wana mintirho yo biha. Mbangu wa tsalwa ra **N'waninginingi** wu humelela etindhawini ta le xilungwini ntsena laha ku humeelaka swilo swo tala swo

fana ni ku tirhisiwa ka swidzidzirisi hi matimba. Timhaka ta vugevenga na tona ti kombisiwa hi vuxokoxoko eka tsalwa leri.

Tani hi le ka matsalwa laman'wana, ririmi ra wona ri fuwile swinene. Vatsari havambirhi va tirhisile swinene marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi ku khavisa hungu ra vona. Thuketana u tlhela a tirhisa fenyana na vufokisi bya Khamisa eku puluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena.

NDZIMA YA 5

5.1 TINOVHELE TA 1980-1989

5.1.1 MANGHENELO

Ndzima leyi i ya ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe-khume lama nga boxiwa laha henhla, tani hilaha ti nga kombisiwa hakona eka 1.1.1.6. Tinovhele leti ti ta xopaxopiwa endzhaku ko nyikiwa swivangelo swa ku hlawuriwa ka tona. Tinovhele ta kona hi leti landzelaka:

Maluleke, M.J. (1982) : **N'wana wa tinhlalu**

Maluleke, D.R. (1987) : **Xona hi xihhi?**

Tinovhele leti ti hlawuriwa eka malembe-khume lama nga vuriwa laha henhla hikwalaho ka swihlawulekisi swa tona leswi hlamuseriwaka hi ku komisa laha. Novhele ya **N'wana wa tinhlalu** yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka, nkongomelo ni vuyimeri. Kasi tsalwa ra **Xona hi xihhi?** ri tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka ni nkongomelo wa rona.

Mavito ya matsalwa hamambirhi ya hambana mayelana na mathyelo ya wona. Tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** i xikhovalo hikuva mutsari u kongomisa eka Xaniseka loyi a nga tswariwa a ri ni tinhlalu (swirhumbana) leti n'wi tsandzisaka ku vulavula. Kasi tsalwa ra **Xona hi xihhi?** i xivutiso lexi vutisaka Xihahale leswaku xona hi xihhi lexi a faneleke ku xi gandzela kumbe ku xi khongela eka swikwembu na Xikwembu.

Eka matsalwa hamambirhi vatsari va tirhisa marungulele ya hungu yo fana, ku nga marungulele ya munhu wa vunharhu.

Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.1.1.12, swin'wana swa tsalwa ra **Xona hi xihhi?** swi xopaxopiwile hi Nkwini (1998) eka dyondzo ya yena ya **Nthathelo**

(exaggeration) tanihi ndlela yo paluxa hungu eka tsalwa ra Xona hi xihhi?, laha a nga hlamusela leswaku swin'wana swa swimunhuhatwa swa tsalwa leri kun'we ni tindhawu tin'wana leti kombisaka mbangu wa rona ti hlamuseriwa hi ndlela yo nyanyisa kumbe yo engetela. Kasi eka novhele ya **N'wana wa tinhlalu** Muhlohlonyi (1992), u xopaxopa nkongomelo lowu wu kombisaka leswaku hambiloko munhu a tswariwa a tsoniwile, wa swi kota ku titirhela, a hanya ku fana na van'wana vanhu hi laha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.1.2, eka dyondzo ya yena ya **Mbalango wa minkongomelo ya matsalwa ya Xitsonga, 1938-1986**. Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 1.1.3.1.2.1.2 Chauke (1998) u xopaxopa mbangu, swimunhuhatwa ni nkongomelo eka tsalwa leri ra **N'wana wa tinhlalu** eka dyondzo ya yena ya **The Novels of M.J. Maluleke**.

Matsalwa ya **N'wana wa tinhlalu** na **Xona hi xihhi?** ya kombisa minkongomelo yo hambana hilaha hi nga kombisa hakona eka 5.1.1 na le ka 5.1.2.1.3, handle ka yona ku na yin'wana yo hambana na yona eka matsalwa lama. Eka tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** ku tlhela ku anekiwa nkongomelo lowu wu kombisaka leswaku ku tiyisela swa pfuna kumbe ku vuyerisa. Xaniseka u tiyisela ku xanisiwa hi tata wa yena ku fikela loko a kula a ya tirha, a tshamiseka, a hetelela hi ku ya teka Chavani exibedhlele xa Elima a ta tshama na yena vutomi bya yena hinkwabyo. Eka tsalwa ra **Xona hi xihhi?** ku tlhela ku anekiwa nkongomelo wa manyunyuyu ya Xihahale lama endlaka leswaku a nyenya swa xintu, ku tekela ririmi ra Xitsonga ehansi kun'we ni ku va a nga swi tsakeli ku endzeriwa hi vanhu lava vulavulaka ririmi ra Xitsonga. Minkongomelo leyi yi kombisiwa ni le ka matsalwa man'wana ya Xitsonga. Eka matsalwa man'wana ya Xitsonga wu kombisiwa ni le ka tsalwa ra **Ndza tisola n'wananga** hambileswi ri nga hlawuriwangiki ku xopaxopiwa eka dyondzo leyi. Jan ndlovu u tiyisela ku kholeriwa hi Ntaveni hileswi a n'wi vulaka xisiwana kun'we ni ku kholeriwa hi Valungu laha a a famba a lava kona ntirho, a wu kuma, a tirha a xava mabazi, a hundzuka xifumi xo chavisa etikweni hinkwaro. Kasi eka rona tsalwa leri ku tlhela ku kombisiwa na manyunyuyu ya Ntaveni. Ntaveni u alela n'wana wa yena Hlayisani ku tekiwa hi Jan Ndlovu, a vula leswaku va ka Ndlovu i swisiwana. Eka tsalwa ra **Manyunyuyu ya Xitsotso** ku tlhela ku kombisiwa nkongomelo wa manyunyuyu hambileswi na rona ri nga

langhiwangiki ku dyondziwa eka ntirho lowu. Cawuke u alela Khanyisa ku tekiwa hi Soyaphi wa ka Makwakwa hileswi vatswari va yena va nga swisiwana.

Hambileswi swin'wana swa matsalwa ya **N'wana wa tinhlalu** na **Xona hi xihhi?** swi nga xopaxopiwa hi Nkwinika (1998), Muhlohlonyi (1992) na Chauke (1998), ndzavisiso lowu wu ta hambana ni mintirho ya vona hikuva wona wu ta dyondza matsalwa lawa ya hlawuriwaka hi vuxokoxoko wu kongoma eka kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu na ririmi.

5.1.2 **NXOPAXOPO**

5.1.2.1 **N'WANA WA TINHLALU**

5.1.2.1.1 **KUNGU**

Chavani Chauke i xifumi lexi tivekaka swinene etikweni ra ka Xihimu hikokwalaho ka leswi a nga na swifuwo swo tala. Yena na nsati wa yena N'wa-Mahlahla va na vana vambirhi, Rimbilana na Xaniseka. Xaniseka u tswariwa a tsoniwile rito kutani Chavani a va na xiphiko hikwalaho ka swona. Chavani na N'wa-Mahlahla va ya eka Muduma-Phansi ku ya hlahluva, ku twa lexi tsandzisaka Xaniseka ku vulavula. Va vuyile va ta phahla swikwembu swa ka Xibisana, swi tsandza, Chavani a sungula ku venga n'wana wa yena Xaniseka na N'wa-Mahlahla.

Chavani u rhandzana na N'wa-Tumbela, a teka nhundzu ya yena hinkwayo na swifuwo swa yena hinkwaswo a ya tshama na swona eka N'wa-Tumbela. Ku hela ka rifuwo leri N'wa-Tumbela u sungula ku ka a nga ha kombisi xichavo eka yena, ku fikela loko va n'wi hisela endlwini, a ya pfuka a ri exibedhlele xa Elima, Xaniseka a n'wi teka a tshama na yena vutomi bya yena hinkwabyo.

5.1.2.1.2 NKOKA WA VITO RA TSALWA

Tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** ri kombisa ku lan'wiwa ka Xaniseka hi tata wa yena Chavani hikwalaho ka ku va a tswariwa a ri ni tinhlalu (swirhumbana) leswi endlaka leswaku a tsandzeka ku vulavula hambileswi eku sunguleni a kombisa ku n'wi tsakela swinene. Leswi swi seketela hi ndzimana leyi yi nga laha hansi:

Mbilu ya yena yi sungurile ku fufunha tanihi ndzilo wa madzova yi heta hi ku va dyilangavi dya ndzilo wa vukari. Meno ya yena a ya getsela loko ngati yona yi sasamela hi nhlundzuko (Maluleke, 1982:18).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku hlundzuka swinene ka Chavani endzhaku ka ku tswariwa ka Xaniseka a ri mbheveve hikuva yena a tiyimiserile ku kuma n'wananene hikwalaho ka leswi a a ri munhu wa xiyimo xa le henhla.

Chavani u va na miehleketo ya leswaku Xaniseka a nge pfuki a n'wi pfunile hi nchumu hileswi a nga mbheveve. Loko N'wa-Gwazeni a n'wi khongotela leswaku a nga hlongoli N'wa-Mahlahla endzhaku ka loko va holovile hi twa a ku:

Loko a nga yanga eka vona ni goya rakwe le ra mbheveve ku ta rhurha mina laha mutini (Maluleke, 1982:25).

Loko N'wa-Gwazeni a ya emahlweni no n'wi xavelela Chavani u ri:

Kasi a mi ndzi twi ku ri ndzi ri yini? Loko a ala a tshamile laha ni goya leri ku ta famba mina (Maluleke, ibid.).

Tinhlamuselo leti ti nga laha henhla ti kombisa ku va Chavani a nga twisisi nchumu hi timhaka ta Xaniseka.

Muongorinkulu na Makhwiri nhloko ya xikolo va kunguhata leswaku Xaniseka a ya

nghena xikolo xa timbheveve, leswaku a ta kota ku tipfuna ni ku pfuna van'wana. U ri:

Hambiloko ha ha ri endzhaku hi nhluvuko wa n'wana loyi a nga faneli ku cukumetiwa hikuva i ndzalama leyi nga ta va ni nkoka eku hlulukiseni ka tiko. Hi fanele hi twanana ni vatswari va yena leswaku a yisiwa exikolweni eJoni laha a nga ta ya dyondza dyondzo leyi n'wi faneleke (Maluleke, 1982:54).

Leswi swi kombisa ku pfuna loku Xaniseka a nga ta va na kona etikweni. Hi hala tlhelo swi paluxa leswaku loko munhu a nyikiwa nyiko yo karhi hi Xikwembu a nga fanelanga ku yi cukumeta a nga si vona laha yi nga ta helela kona.

5.1.2.1.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** i ku kombisa leswaku hambiloko munhu a tswariwa a tsoniwile wa swi kota ku tihanyisa ku fana ni van'wana hilaha Muhlohlongyi (1992) a nga hlamusela hakona. Xaniseka u tswariwa a tsoniwile rito, a lan'wiwa hi tata wa yena Chavani, a nghena xikolo a heta, a tirha, a teka Chavani ku tshama na yena hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 5.1.1 ni le ka kungu.

5.1.2.1.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka ku va swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Chavani**, tata wa Xaniseka, **N'wa-Tumbela**, xigangu xa Chavani, **N'wa-Mahlaha** nsati wa Chavani na **Xaniseka**. Swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi vile swi xopaxopiwile hi Chauke (1998) hilaha hi veke hi voneke hakona eka 1.1.3.1.2.

5.1.2.1.4.1 Chavani

Chavani hi yena ximunhuhathwankulu xa tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu**. Eku sunguleni u kombisiwa a ri na mahanyelo lamanene. U rhandza nsati wa yena N'wa-Mahlahla, a tshama na yena ekaya nkarhi hinkwawo. Chavani i munhu wa ndhuma, loyi a tivekaka swinene eka Xihimu hikwalaho ka leswi a nga xifumi. Loko a ri karhi a bula na nsati wa yena hi twa a ku:

Namuntlha ndzi fundzhiwa hi mani na mani. Ku sukela eka xisweti ku ya fika eka swigwili leswa mavito (Maluleke, 1982:1).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Chavani a ri xifumu lexikulu eka tiko leri kun'we ni ku va a xiximiwa swinene hi vanhu va swiyimo hinkwaswo.

Chavani i xidakwa. U nwa byalwa ku tlula mpimo, a venga N'wa-Mahlahla nsati wa yena hileswi a nga n'wi tswalela mbheveve, a venga na Xaniseka hileswi a nga tswariwa a nga ri na rito. Mutsari u ri:

Eku velekiweni ka Xaniseka Chava a a tsakile ngopfu na swona a a tiyimiserile leswaku a sala a kuma xin'wana na xin'wana loko a file. Kambe vumbheveve bya yena byi hundzurile miehleketo ya yena hi ku n'wi rhwexa ndzhwalo ehenhla ka wun'wana.

Vukarhi byi hundzukile nsele, nsele wu hundzuka rifu eka lava nga pfala n'wana wa yena rito leswaku a nga vulavuli (Maluleke, 1992:18).

Tinhlamuselo leti ti kombisa ku hlundzuka swinene ka Chavani hikwalaho ka ku tswariwa ka Xaniseka a ri mbheveve.

Chavani u ni rihlevo na vukwele wonge i wansati. Loko a ri na N'wa-Tumbela ebyalweni u kombisa ku va a n'wi rhandza hi ku hleva nsati wa yena N'wa-Mahlahla na Xaniseka n'wana wa yena a ku:

Tani hilaha u nga swi twa hakona leswaku lexa goya ra lo wa noyi i mbheveve u ndzi sindzisile ku famba hi lava tinhlolo ku kambisisa mhaka leyi. Loko hi fika etinhlolweni to vuya hi yena (Maluleke, 1982:20).

Nhlamuselo leyi yi tshikilela ku vengiwa ka N'wa-Mahlahla na Xaniseka hi Chavani. Hi hala tlhelo yi kombisa ku pumbiwa vuloyi ka N'wa-Mahlahla hi Chavani.

Chavani u na tihanyi ni mbilu ya vuloyi. I vuloyi ku xanisa n'wana wo fana na Xaniseka a nga endlanga nchumu. Hi siku leri a nga n'wi kuma etshangeni a ri eku sengeni ka va-Morofini mutsari u hlamusela leswaku:

Loko a ku u tlakusa voko leswaku Chavani a ta amukela ntswamba o khabanya xikotela xi chela Xaniseka hi ntswamba emahlweni a tlhela a n'wi hlanganya hi xihahati (Maluleke, 1982:35).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Chavani a nga twisisi nchumu hi Xaniseka, ku fikela loko a teka rifumo ra yena a ya ri dya na N'wa-Tumbela ri hela bi!

Chavani i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku na ku cinca-cinca swinene evuton'wini bya yena. Hilaha swi tikombaka hakona laha u venga n'wana wa yena Xaniseka hileswi a nga mbheveve, a n'wi xanisa hi ku n'wi ba a tlhela a n'wi boha ximpfundlana. Swiendlo swa Chavani swi kombisa ku va a ri munhu wo ka a nga hanyanga kahle. U hetelela a tisola eka mintirho ya yena yo biha endzhaku ko rivaleriwa hi Xaniseka, a tshama na yena hi ku rhula hambileswi a a pfa a byi chela a vuya nivusiku. Endzhaku ka loko Xaniseka a n'wi byerile leswaku wa n'wi rivalela hi twa a ku:

Vana vanga, ku hava nchumu ndzi nga mi byelaka xona hikuva marito ya n'wina ya ndzi pyopyile hi ku tsakela ku rivaleriwa ka mina. Kutani ndzi ta tshama na n'wina hi ku rhula hi laha ku nga heriki (Maluleke, 1982:114).

Leswi swi kombisa ku tsaka swinene ka Chavani. A a tshamisekile kahle hikuva a a nga ha vengi n'wana wa yena Xaniseka.

Ku va Chavani a rhurha a ya tshama na N'wa-Tumbela, swa engetela eka ku xaniseka, ku wa ka muti wa yena kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena.

5.1.2.1.4.2 N'wa-Tumbela

N'wa-Tumbela, nsati wa Mabandzi u kombisiwa a ri muluthanyi eka tsalwa leri. Hi yena loyi a vangaka rivengo exikarhi ka N'wa-Mahlahla na nuna wa yena Chavani. Ku sukela eku sunguleni u hanya vutomi byo ka byi nga pfuni nchumu. U nwa byalwa swinene, a hahlula miti ya van'wana vasati hi ku va tekela vanuna va vona. Vumunhu bya yena byi paluxiwa hi ndzimana leyi nga laha hansi:

N'wa-Tumbela a ri kuwa ro bola; mintirho ya yena leyo biha a yi tele ku tlula leyinene. A a ri xihlivi lexikulu xa mindyangu ya vanhu naswona a ri na xivindzi xo tilavela vugangu hi yexe handle ko sunguriwa hi wanuna. Tlhandlakambirhi, N'wa-Tumbela a a ri mana wa jomela: Byalwa hambu byo va kule a a tikarhata ku landza a ya twa manandzihelo ya byona (Maluleke, 1982:4).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va N'wa-Tumbela a pfumala mahanyelo lamanene hikwalaho ka mintirho yo biha leyi a nga na yona.

N'wa-Tumbela u tiviwa hi vasati va vanhu leswaku a nga lulamanga. Hi siku leri a nga ya lomba mbita eka Chavani hi twa N'wa-Mahlahla a ku:

Haka, vutlhari bya N'wa-Tumbela se ndzi byi vonile; a a nga lavi mbita yo swekisa byalwa; a a ta ta kamba loko ndzi ri kona a ta kota ku hahlula muti lowu (Maluleke, ibid.).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a tiveka swinene hi ku hahlula miti ya van'wana.

N'wa-Tumbela i wansati wa matimba. Hilaha hi veke hi voneke hakona matimba ya yena ya tikomba hi ku gangisa vanuna va vanhu handle ko sunguriwa hi vona. Hi hala tlhelo ya kombisiwa hi ku va a kota ku lwa hikuva a ba ni vavanuna. Nhamba yona a etlela hi yona kun'we ni ku pfuka hi yona. Mutsari u hlamusela a ku:

...N'wa-Tumbela a ri ni nomo wo bola, nkanu naswona vuningi bya vavasati va ka Xihimu a va nga yimi eka N'wa-Tumbela. A a ba ku sukela eka wansati wa nkopyani ku ya fika eka wanuna wa phyeha (Maluleke, ibid.).

N'wa-Tumbela u na rihlevo naswona u luma a tlhela a pfurhetela. Loko a ri karhi a hleva N'wa-Mahlahla eka Xembeti ebyalweni u n'wi hisa eka Chavani hi ndlela leyi:

Ndzi vula hikuva mina N'wa-Mahlahla ndzi kurile na yena ndza ha tshama eka vakokwana eka Xisiwana. U tshama a yiva huku na mana wa yena va ya sweka va dya nivusiku... Loko byi ri vuloyi va haluriwile swikosi. Se loko mi tikarhata mi ya teka xilo xo swarha hina mimpama hi ri kona ho mi languta (Maluleke, 1982:21).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va N'wa-Tumbela a ri mulwisinkulu emutini wa Chavani.

N'wa-Tumbela u na tihanyi swinene. U siya Mabandzi ekaya a ri karhi a vabya, a famba a nwa byalwa na swigangu swa yena va-Chavani. U yenga Chavani a ya tshama na yena emutini wa Mabandzi a hetelela hi ku n'wi hisela endlwini endzhaku ka loko a bile vana va yena.

Hi tlhelo rin'wana N'wa-Tumbela i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Laha hi vona a hundzuka eka mavonelo ya yena ya swilo evuton'wini, a sungula ku ka a nga ha rhandzi Chavani. U hangalesela mali ya swakudya ebyalweni, a vuya nivusiku, a nga ha kombisi xichavo ni ku xixima eka Chavani endzhaku ka loko a wisile rifumo ra yena. Hi siku leri Chavani a nga ba vana va N'wa-Tumbela a tlhela a va vula magoya, N'wa-Tumbela u hlamurile Chavani hi ndlela leyi:

Va mina vana va nge vuriwi magoya hi xi-ta-xi-famba ni muti wa vona. Wena hi wena u nga goya-wo famba u fuyiwa lomu mitini onge u mbyana yo pfumala vatswari. Ndzi ri va mina a wu nge va beli mbangi onge wena a wu dzahi (Maluleke, 1982:7).

Leswi swi kombisa ku va N'wa-Tumbela a nga ha twisisi nchumu hi Chavani.

Ku hundzuka ka yena ku tlhela ku tikomba endzhaku ka loko a vuya hi le jele hikwalaho ka leswi a nga hisela Chavani endlwini. U kuma muti wa yena wu wile, a ya kombela ku pfuniwa hi swakudya hi Xaniseka loyi a a n'wi vula goya. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko N'wa-Tumbela a ku:

Ndzi ta hi xirilo loko mi ndzi vona ndzi ri laha namuntlha. Mpfhuka loko mhisi yi tlakurile tshuri tolweni wa masiku a hi si dya, ku vona kumbe ku twa nun'hwelo wa vuswa. Kutani a ndzi kombela leswaku u ndzi lombela mpondzho eka mukhalabye ndzi ya xava swakudya, ndzi ta vuyisa loko ndzi ta tshika ndzi swekile byalwa (Maluleke, 1982:115).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku N'wa-Tumbela a a sungula ku swi vona leswaku munhu i munhu hi van'wana vanhu. U hetelela hi ku ya enkosini wa Chavani loko a lahliwa laha a nga fika a tsandzeka ku tikhoma.

Ku lova ka Mabandzi ka engetela swinene eka ku xanisela ka N'wa-Tumbela kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula emutini wa yena.

5.1.2.1.4.3 N'wa-Mahlahla

N'wa-Mahlahla, nsati wa Chavani i xisihalali eka tsalwa leri. U sola swinene hanyelo ra nuna wa yena Chavani ro pfumelela ku hahluleriwa muti hi vanhu vo fana na N'wa-Tumbela. U tsundzuxa Chavani ku tivonela eka N'wa-tumbela. Endzhaku ka loko Chavani a sorile miehleketo ya yena hi twa N'wa-Mahlahla a ku:

Ihi, hi wena tata wa swihlangi swa mina u vulaka leswi, ndzi ta ku vutisa. Loko N'wa-Tumbela a kala a ku tolovela ve ri a nge he ku tsandzeki. Kambe mina a ndzi lavi ku mi karingeta: leswi ndzi lavaka leswaku u xi tiva hileswaku u tivonela (Maluleke, 1983:5).

N'wa-Mahlahla i wansati wo lulama loyi a nga na mahanyelo lamanene ku kombisa ku va a huma emutini lowunene. U ya a ya kombisa Chavani mhaka ya ku ya ka Xaniseka ePitori ku ya dyondza exikolweni xa timbheveve, a hetelela hi ku ya n'wi sumela ta ku tekiwa ka Rimbilana. Hi siku leri va ka Mtileni va nga ta ku ta lovola hi rona mutsari u hlamusela leswaku:

N'wa-Mahlahla u vitanile Chavani, Bandzala, swikhalabyana ni vatswatsi lava a va vandzamerile swin'we. Hambileswi Chavani a a hlambanyile leswaku u ta fa a nga ha enghenangi emutini wa yena wa khale, siku rero u kale a ya loko a twile leswaku Rimbilana wa lovorwa (Maluleke, 1982:65).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va N'wa-Mahlahla a xixima xivongo xa ka Chavani ku tlula mpimo kun'we ni ku va a ha n'wi rhandza swinene.

N'wa-Mahlahla i ximunhuhakwa-nkandlandlamuko hikwalaho ka leswi ku nga riki ni ku cinca-cinca evuton'wini bya yena. Ku sukela eku sunguleni u rhandza nuna wa yena Chavani swinene, a kukula laha kaya ku tshama ku basile, a hlantswa mpahla ya vana ni ya nuna, a tlhela a va swekela swakudya. Hilaha hi nga vona hakona laha u tivisa Chavani xin'wana na xin'wana lexi humelelaka emutini wa yena, ku kombisa ku xixima xivongo xa ka Chavani ku fikela loko a hundza emisaveni.

Ku xaniseka ni ku pfumaleka ka ku rhula ka N'wa-Mahlahla kun'we ni ku lova ka yena ku vangwa hi swindlo swa Chavani leswo biha.

5.1.2.1.4.4 Xaniseka

Xaniseka, n'wana wa Chavani i ximunhuhakwa-mpaluxo eka tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu**. Swindlo swa yena swi paluxa vumunhu bya Chavani. Vito ra Xaniseka i xiyimeri. Ri yimela ku xaniseka ka yena. U thyiwa rona hikwalaho ka leswi vatswari va yena va nga xaniseka swinene hi ku tshama va ri karhi va khongela leswaku va ta kuma n'wana wa mufana.

Xaniseka u paluxiwa a ri munhu loyi a nga kula hi ku xaniseka swinene hilaha hi nga vona hakona eka kungu. U xanisiwa hi tata wa yena Chavani hi ku n'wi ba a nga dyohanga nchumu. Loko a heta ku ba Xaniseka endzhaku ko n'wi nyika masi hi xikotele u tlhela a n'wi gandzela hi ndlela leyi:

U mani wena u ndzi lawulaka hi leswi swi nga swa mina.
Leswi ndzi nga suka laha kaya ndzi te mi sala mi tlangisa
rifumo ra mina xana (Maluleke, 1982:35).

Leswi swi kombisa mpimo wa ku xaniseka ka yena kun'we ni ku vengiwa ka yena hi Chavani.

Xaniseka i xirhalanganyi eka vatswari va yena. Vatswari va yena va hambanyisiwa hi ku tswariwa ka yena a ri mbheveve ku fikela loko Chavani a rhurha a ya tshama na

N'wa-Tumbela. Loko N'wa-Mahlahla a ya n'wi sumela ta ku tekiwa ka n'wana wa vona Rimbilana mutsari u hlamusela leswaku:

... Chavani u hlongorile nsati wa yena loyi a n'wi kombiseke eka tiko leswaku i wanuna hi ku n'wi tswalela vana. A vula leswaku u lava ku n'wi hambanyisa na N'wa-Tumbela (Maluleke, 1982:62).

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa ku va va hambanela makumu Chavani a nga ha twisisi nchumu hi N'wa-Mahlahla.

U kurile a ri mufana wo tlhariha swinene. Hilaha hi voneke hakona vutlhari bya yena byi pimanyisiwa ni tinhlohlori ta ntshava ya Mount Everest ni lwandlenkulu ra Pasifiki.. Leswi swi kombisa ku va tswariwa a tlharihile swinene. Vutlharhi bya yena byi tlhela byi tikomba loko a ri exikolweni ePitori. U tlula lava a dyondzaka na vona hinkwavo a khoma xiyimo xo sungula. Leswi swi kombisiwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Hi nkarhi lowu Xaniseka a hetile dyondzo ya yena ya vuvatli ya le henhla. U pasile dyondzo ya yena hi timaraka ta le henhla swinene. Mudyondzisi wa vona a vula leswaku Xaniseka a a ri n'wana wo sungula ku pasela ehenhla a nga dzabelanga, mpfhuka xikolo xa vona xi va kona (Maluleke, 1982:75).

Leswi swi kombisa ku va a tlharihile swinene.

Xaniseka i ximunhuhata-nkandlandlamuko. Ku hava ku hundzuka evuton'wini bya yena. Ku sukela ekusunguleni u yima entiyisweni wa vuxaka bya n'wana ni mutswari. U dyondza xikolo a heta, a teka nsati, a pfuxa muti wa ka Chavani. U kombisiwa a ri munhu wo lulama, wa tintswalo kun'we ni ntwela-vusiwana. U landza Chavani exibedhlele xa Elima ku ya n'wi teka a ta tshama na yena vutomi bya yena hinkwabyo. U hetelela a pfuna N'wa-Tumbela loyi a a n'wi hleva na Chavani hi ku n'wi nyika

swakudya. Loko N'wa-Tumbela a ha ku heta ku lerisa nsati wa Xaniseka leswaku a n'wi kombelela mali eka yena Xaniseka hi twa a hlamula a ku:

Famba u ya n'wi nyika xirhundzu xa mavele, u n'wi hlamusela leswaku mali ndzi hava. Mavele a ya tidyela handle ka hakelo (Maluleke, 1982:115).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Xaniseka a nga ri na xikhomela eka leswi a nga endleriwa swona hinkwaswo.

Ku xaniseka kumbe ku hlupheka ka Xaniseka ku vangwiwa hi ku tsandzeka ku ehleketa ka tata wa yena Chavani kun'we ni ku va a tswariwa a ri mbheveve.

Nkanelo lowu wu kombisa swinene ku va mutsari a swi kotile ku vumba swimunhuhatwa swa tsalwa ra yena hi ndlela yo xonga. Vumunhu bya swona byi humeseriwa swinene erivaleni hi ndlela yo hlamusela na yo tihlamusela.

5.1.2.1.5 **MBANGU**

Eka tsalwa leri mutsari u kombisa mbangu wa le makaya ni wa le xilungwini. Eka mbangu wa le makaya ku humelela swilo swo tala swo fana ni vudakwa, ku rima, ku risa, vudlakuta ni yin'wana mintirho yo biha leyi humelelaka. Kasi eka mbangu wa le xilungwini ku kombisiwa swinene timhaka ta dyondzo, ngopfu-ngopfu ya vuvatli leyi a yi dyondziwa hi timbheveve. Tindhawu leti ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi: eGigi, muti wa Mabandzi, xibedhlele xa Elima i mbangu wa le makaya kasi Joni i ndhawu ya le xilungwini. Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 1.1.3.1.2, tin'wana ta tindhawu leti kombisaka mbangu lowu ti vile ti xopaxopiwile hi Chauke (1998).

Mutsari u paluxa mbangu hi ku tirhisa ndhawu ya Gigi. Xaniseka ni vanghana va yena a va nwiswa swifuwo mati kona. Eka ndhawu leyi hi kona laha Chavani a nga ba Xaniseka a tlhela a n'wi boha ximpfundlana. U ri:

Ku te loko Xaniseka a yimisa xivokwana a n'wi xeweta, Chavani o n'wi gi hi voko. A n'wi khayelega milenge hi mucanjawa wa mpon'wani a tlhela a n'wi hlanganya makatla a kondza a huma mavimbirivimbiri... Chavani u lo na twa leswaku u n'wi khawurisile ku ringana o n'wi boha ximpfundlana a suka a famba (Maluleke, 1982:43).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Chavani a veng a Xaniseka swinene. Hi hala tlhelo yi humesela erivaleni mpimo wa ku xaniseka ka Xaniseka.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi ndhawu ya le Joni laha Xaniseka a nga ya nghena kona xikolo kun'we ni mintirho yo hambana leyi a yi dyondza hi masiku ya ku wisa ka xikolo. Mutsari u hlamusela a ku:

Xikolo xi lo na pfala ko ta Mulungu un'wana a fika a kombela Xaniseka ni vafana vanharhu eka vadyondzisi leswaku va hungasa hi swintirhwana le femeni ya yena. Vadyondzisi a va nonon'hwangi hi ku tiva leswaku vana lava va ta dyondza swin'wana mayelana na dyondzo ya vona, ngopfu-ngopfu leswi Mulungu wa kona a ri ni feme ya swa vuvatli (Maluleke, 1982:60).

Ndhawu leyi yi pfumelela Xaniseka ku antswisa vutomi bya yena.

Muti wa Mabandzi wu hlawulekisa kun'we ni ku sasekisa ndhawu ya ka Xihimu. Eka muti lowu hi kona laha Chavani a nga ya tshama kona endzhaku ko lan'wa muti, nsati ni vana va sala va xaniseka. Chavani u hela a hiseriwa endlwini hi N'wa-Tumbela hikokwalaho ka rigombo leri a nga na rona. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Nimixo musi wa ndzilo lowu a wa ha fufunha emutini wa sirha Mabandzi, kutani swi funengeta ku vonakala hi xiviri xa swona eka Xihimu. Chavani yena u ngungumerile

endzeni ka musu ni hunguva a ya fika emutini wa ndhuna ya ka Xihimu-muyimeri wa ka Mthathi, a va tivisa khombo leri nga n'wi wela matolo (Maluleke, 1982:88).

Leswi swi kombisa tihanyi leti N'wa-Tumbela a nga na tona.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi xibedhlele xa Elima laha Chavani a nga ya tshunguriwa kona endzhaku ko hiseriwa endlwini hi xigangu xa yena N'wa-Tumbela. Chavani a a tirha ehansi ka vurhangeri bya Bangwana loyi a risa swifuwo swa yena. Chavani u lo na hola a kombela ntirho wo kukula kwale xibedhlele. Mutsari u ri:

A a tirha ehansi ka vuleteri bya bangwana ni van'wana vavanuna... Eku sunguleni u ringetile ku hlayisa mali kambe loko nkhuwulo wa ndzilo wu felerile u yi hangalasile hi ku famba a tirila vusiwana hi swipyopyi (Maluleke, 1987:106).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku xaniseka ka Chavani swinene.

Nkanelo lowu wu nga laha wu kombisa swinene ku va tindhawu leti ti nga tirhisiwa ti paluxa swinene mbangu wa tsalwa leri naswona mbangu i wa le makaya ni le xilungwini. Minkucetelo ya mahanyelo yo hambana eka tindhawu leti ya tikomba swinene.

5.1.2.1.6 **RIRIMI**

Maluleke (1982) u ni nyiko leyikulukumba ya ku tirhisa ririmi eka tsalwa ra yena. U kombisa matirhiselo lamanene ya marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi ku tsokomberisa hungu ra yena.

5.1.2.1.6.1 Ntivo-marito

Maluleke u kombisa vutivi bya yena bya marito ya Xitsonga eka matirhiselo ya yena ya ririmi eka tsalwa leri.

Mutsari u humesela erivaleni mahiselo ya dyambu ra siku leri N'wa-Tumbela a nga ya lomba mbita eka Chavani, laha yena na Chavani va nga twanana ku ya hlangana eka Xembeti ebyalweni. Eka nhlamuselo ya yena u tirhisa rito ra "**vavukile**". Chavani u hlamusela a ku:

Loko u lava ku famba-famba wo yimela dyambu ri rhenga ku sungula. Swewi u nga vuya u **vavukile** tinkohe leti (Maluleke, 1982:4).

Rito leri ri vula ku tshwa, leswi swi kombisa leswaku dyambu leri a ri hisa ku tlula mpimo. Loko N'wa-Mahlahla a a lo sindzisa ku famba, a ta hisiwa tinkohe hi dyambu.

Loko a kombisa ku lwa loku ku nga va kona emutini wa Chavani u tirhisa rito ra "**hoi-hoi**". Ku lwa loku ku vangwiwa hileswi Xaniseka a nga tswariwa a tsoniwile rito. Loko Mduma-Phansi a ri karhi a hlahluva u ri: "Ti ri i **hoi-hoi** ya yini laha mutini, ko va na munhu a vabyaka ke?" (Maluleke, 1982:14). Rito leri ri paluxa swinene huwa ya ku holova ka Chavani na N'wa-Mahlahla.

Mutsari u kombisa ndlela leyi Chavani a nga languta ha yona matlhelo hinkwawo loko a ha ku pfuka. A a lorha a ri karhi a vulavula na Xaniseka hi timhaka ta ku pfula marhole ya ya eku dyeni. U hlamusela mhaka leyi hi ku tirhisa rito ra "**hala-hala**" a ku: "Hi nkarhi lowu Chavani a ku phaphu, a **hala-hala** a kuma leswaku i nkarhi ri xile" (Maluleke, 1982:18). Rito leri ri vula ku languta hala ni hala hi ku hatlisa. Leswi swi kombisa leswaku Chavani u lo na pfuka a kambisisa hi vukheta ku vona loko ku ri ku a a vulavula na Xaniseka.

Ku pfumaleka ka rirhandzu exikarhi ka N'wa-Mahlahla na nuna wa yena Chavani hikokwalaho ka leswi Xaniseka a a nga vulavuli kun'we ni ku va Chavani a ku N'wa-Mahlahla ni va ka vona va biwile hi tinhlolo ku humeseriwa erivaleni hi marito ya "**bvungabvungile**" na "**hefemuteka**" hi ndlela leyi:

Nkarhi wolowo N'wa-Mahlahla u hundzile hi kwala a ku tshame Chavani, kutani Chavani a hlamala a n'wi **bvungabvungile** a nga titwanga a tlhela a n'wi tshika a ri karhi a **hefemuteka** (Maluleke, 1982:3).

Marito lama ya kombisa mpimo wa ku hlundzuka ka Chavani loko a vona N'wa-Mahlahla.

Ku tsaka ka Chavani loko a ri na N'wa-Tumbela xigangu xa yena ebyalweni eka Xembeti ku kombisiwa hi marito ya "**swikhiyana**" na "**swivuvuna**" laha va nga kona hikuva mutsari u ri:

...laha va nga vukarhana va tlhela va ntswontswana hi mintswontswwo leyo tsokombela swa vulombe, mintswontswwo ya rirhandzu leri khavisiweke hi swiluva swa mihlovohlovo miri wa vona hinkwawo. A va ri karhi va tikandza hi bya ka Xembeti ni mabulo lawa a ya ri karhi ya nyungubyisiwa hi **swikhiyana** ni **swivuvuna** swa nhwana wa kona (Maluleke, 1982: 33).

Marito lama ya kombisa swinene ku tsaka lokukulukumba ka varhandzani lava. Swivuvuna ni swikhiyana swi vuriwa ku va swi ri swa "**nhwana wa kona**" ku kombisa mpimo wa rirhandzu lero fana ni ra jaha ni nhwana.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene leswaku Maluleke i mutshila loyi a hlawulaka marito eka ririmi, a ma tirhisa hi ndlela ya yena n'wini ku veka erivaleni

swinene leswi a lavaka ku swi paluxela muhlayi.

5.1.2.1.6.2 Swivulavulelo

Handle ka matirhiselo ya marito lawa hi nga ma vona eka 5.1.2.1.6.1, Iaha henhla, Maluleke u tirhisa na swivulavulelo ku humesela hungu ra yena erivaleni. Leswi tsalwa leri ri ngo namba hi swona, ku ta hlawuriwa swingari swingani ku xopaxopiwa matirhiselo ya swona.

Mutsari u kombisa ku dakwa ka vanhu lava a va nwa byalwa bya mphahlu eka Chavani, leswaku Xaniseka a ta kota ku vulavula. U tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi:: “Leswi byalwa bya kona a byi bava byi tlhela byi khalakhasa a byi hlwelanga **ku va bvinyamianakanyo**” (Maluleke, 1982:19). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku dakwa ka vona hi xihatla.

Ku fularheriwa ka N'wa-Mahlahla loko yena na Chavani va ri karhi va bula hi ku tsandzeka ka Xaniseka ku vulavula ku hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Chavani **a n'wi komba xikosi** a ya ebyalweni hikuva lebya mphahlo byi pele na rona hi xa tolo wa kona (Maluleke, 1982:19).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va Chavani a hundzuluka a famba, a kongoma ebyalweni. Hi hala tlhelo xi kombisa ku pfumaleka ka rirhandzu exikarhi ka N'wa-Mahlahla na Chavani hikwalaho ka ku tswariwa ka Xaniseka a ri mbheveve.

Mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo loko a hlamusela leswaku hi siku leri Bangwana a nga hlundzukisiwa hi Chavani hikwalaho ka ku n'wi hakela hi thokazi rin'we ematshan'wini ya mambirhi, u hlwerile ku dya swakudya hambileswi a twa ndlala. U ri: “Hambileswi **xivambelana a xi buba**, Bangwana a nga hatlanga a dya siku rero hi ku hlundzuzuka” (Maluleke, 1982:31). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku a a khomiwile hi ndlala swinene hambileswi a a tsandzeka ku dya.

Ku tsutsuma ka vafana loko va vona Chavani eGigi laha swifuwo swi nwaka kona mati ku hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

... va vonile Chavani a ri karhi a ta hi tlhelo ra Gigi **va tsema va yi yona** hikuva va swi tiva leswaku va nga biwa ti nga dyanga (Maluleke, 1982:43).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku tsutsuma swinene ka vafana loko va vona Chavani. Leswi swi kombisa leswaku Chavani a chavisa swinene.

Mutsari u tirhisa xivulavulelo loko a kombisa leswi N'wa-Tumbela a nga landzurisa xiswona Chavani loko a n'wi lumbeta ku va a yivile ntsengo lowu nga lovola Rimbilana. U ri: "... **O tlula a ri nantswa**" (Maluleke, 1982:67). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku alela makumu ka N'wa-Tumbela hambileswi a swi tiva leswaku u wu tekile.

Xivangelo xa ku biwa ka vana va N'wa-Tumbela nakona ku hlamuseriwa hi xivulavulelo. Loko N'wa-Tumbela a ha vutisa lexi va ririsaka, Chavani u hlamusela a ku: "Va dzaha mbangi laha mutini **va tlhela va ndzi hoxa hi mandza yo bola**" (Maluleke, 1982:74). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va va n'wi rhukana loko a va tshinya leswaku va nga dzahi mbangi.

Swivulavulelo hi swin'wana swa swikhavisa-ririmi swa nkoka leswi swi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa. Ndlela leyi swi humeselaka vahlayi hungu ha yona, yi kombisa ku va Maluleke a ri ni vutshila byo swi tirhisa swinene hikuva hungu ra tsalwa ri huma hi matimba hikwalaho ka swona.

5.1.2.1.6.3 Swihlambanyiso

Ndlela yin'wana leyi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa leri i ku tirhisa swihlambanyiso. Leswi swi tikomba eka tsalwa hinkwaro. Hikwalaho ka ku va swi tirhisiwile eka tsalwa hinkwaro, ku ta hlawuriwa swingari swingani ku xopaxopiwa

swona.

Mutsari u hlamusela ndlela leyi Chavani a a ta tsaka ha yona loko N'wa-Mahlahla o n'wi tswalela n'wana wa jaha, loyi a nga ta va mudyandzhaka wa yena. Mhaka leyi yi hlamusela hi Chavani loko a byela N'wa-Mahlahla a ku:

Ntsako wa mina a wu ta hundza ntshava ya Rivotwa wu vuya **wu khapa swa malwandle** (Maluleke, 1982:6).

Malwandle i minchumu leyikulu hikuva milambu yi cheleta wona. Ku va ya khapa swi kombisa ku va ya tele swinene hi mati. Leswi swi kombisa leswaku ku tsaka ka Chavani a ku ta pfumaleka mpimo. Nthathelo wa "**ku tsaka ku hundza ntshava ya Rivotwa**" na wona wa ha tshikilela ku tsaka swinene ka Chavani loko N'wa-Mahlahla o katekisiwa hi n'wana wa jaha.

Mutsari u tlhela a tirhisa xihlambanyiso loko a hlamusela ku vava ka mbilu ya Chavani endzhaku ka ku tswariwa ka Xaniseka a ri mbheveve loko a ku:

Mbilu ya yena yi sungula **ku fufunha tanihi ndzilo wa madzova** yi heta hi ku va dyilangavi dya ndzilo wa vukarhi (Maluleke, 1982:18).

Ndzilo wa madzova i ndzilo lowu tekaka nkarhi wu nga si pfurha swinene. Leswi swi kombisa ku va Chavani a sungula ku hlundzuka a veng a N'wa-Mahlahla. Ku va mbilu ya yena yi heta hi ku va dyilangavi dya ndzilo wa vukari swi kombisa ku va ku vava ka mbilu ya yena ni ku hlundzuka ka yena swi humela erivaleni, swi vona hi mani na mani.

Ku tlhariha ka Xaniseka mutsari u ku hlamusela hi ku tirhisa swihlambanyiso hi ndlela leyi:

Vutlhari bya yena a **byi lehile swa tinhlohlorhi ta Mount**

Everest, byi vuya byi enta ni **ku anama swa lwandlenkulu ra Pasifiki** (Maluleke, 1982:10).

Mount Everest i ntshava leyo leha swinene laha misaveni kasi na rona lwandle ra Pasifiki i lwandle lerikulu swinene laha misaveni. Leswi swi kombisa ku va Xaniseka a tlharihile ku tlula mpimo loko hi languta vukulu bya minchumu leyi vutlhari bya yena byi fananisiwaka na yona.

Ku rila ka Xaniseka endzhaku ko biwa hi tata wa yena Chavani eGigi ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: “Xaniseka a a korwile ni ku ba mukhosi, o tirha **ku foma kunene onge i vuswa byo talela hi ndzilo**” (Maluleke, 1982:43). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va se a karhele ku rila hikwalaho ko biwa nkarhi wo leha. Ku “**foma**” loku ku tshikilela ni ku va a nga ri na rito ro rila ha rona mbuyangwana.

Mutsari u kombisa ndlela leyi Chavani a nga miyela ha yona loko a vutisiwa ehubyeni ya ka Mthathi mayelana ni ku biwa ka Xaniseka eGigi. U ri: “... a miyela a ri karhi **a hala ehansi hi xikunwani onge i nhwana a kotlanisiwile hi jaha**” (Maluleke, 1982:48). Ku miyela ka yena ku tisiwa hi xifaniso xa nhwana loyi a nyumaka jaha leri a ha ku ri rhandzaka kumbe ku ri pfumela.

Loko a hlamusela ku tala ka vanhu emutini wa Xaniseka hi siku leri a ku lahliwa Chavani hi rona u ri: “Vanhu **a va tale bya ndzeyani** emutini wa Xaniseka” (Maluleke, 1982:118). Ndzeyani i swinyenyana swo famba swi ri swinyingi. Leswi swi kombisa leswaku vanhu lava a va tele ku tlula mpimo.

Ku ya hileswi swi nga xopaxopiwa laha henhla, swi le rivaleni leswaku swihlambanyiso hi swin'wana swa swiga-ririmi leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa hi ku tisela muhlayi swifaniso swo karhi emiehleketweni ya yena. Maluleke u kombisa ku va a ri na nyiko swinene yo fuwisa tinhlamuselo ta yena hi ku tirhisa xihlambanyiso.

5.1.2.1.6.4 Vuyimeri

Vuyimeri swi vula ku tirhisa nchumu wo karhi ku yimela wun'wana. Hilaha hi nga vona hakona tsalwa leri ri ni vuyimeri byo tala. Laha hi ta kombisa vuyimeri bya nsuku na koporo hi kongomisa eka miehleketo ya Xaniseka ehenhla ka tata wa yena Chavani.

Hilaha hi nga vona hakona Chavani u lo na vona leswaku Xaniseka a nga na rito, a n'wi lan'wa a hetelela hi ku famba a ya tshama na N'wa-Tumbela xigangu xa yena. Xaniseka u sala a nghena xikolo a heta, a tirha, a pfuxa muti wa tata wa yena. U teka nsati a hetelela hi ku lava leswaku a vuyelelana na tata wa yena Chavani. Hi marito ya yena u ri:

Muceri wa nsuku u cerile riwa a tiyimiserile ku kuma nsuku, kutani ematshan'wini ya nsuku a ya kuma koporo,... Muceri loyi u ndzi cukumetile a ri karhi a kampfunya mandza yo bola hi nomo... U tsoniwile miehleketo yo tiva leswaku swa endleka leswaku a hlangana na swirhalanganyi leswi a faneleke ku swi hlula loko a ri karhi a cela nsuku (Maluleke, 1982:104).

Miehleketo ya Xaniseka yi kombisa leswaku Chavani u n'wi lan'wile hikwalaho ka leswi a nga tswariwa a ri mbheveve, a nga lemuki leswaku eku heteleleni hi yena a nga ta n'wi pfuna emaxangwini lama a nga na wona.

Ku kombisa leswaku Xaniseka u ni miehleketo yo rivalela tata wa yena hi twa a ku:

Kutani mina koporo leyi cukumetiweke, leyi nga tlunyiki mahlo ya vanhu hi ku vangama tanihi nsuku, a ndzi fanelangi ndzi tlherisela xidyoho hi xidyoho - a ndzi fanelangi ndzi n'wi cukumeta. Ina, ndzi ta ehlisa mbilu ya mina ndzi n'wi komba leswaku hambiloko ndzi pfumala nxavo wa le henhla hambi byi ri vukoka-mahlo, ndza swi

kota ku anganyela nsuku lowu a a cela wona (Maluleke, ibid.).

Ndzimana leyi yi kombisa ku tiyimisela swinene ka Xaniseka ku pfuna tata wa yena ku lava ku n'wi kombisa leswaku hinkwaswo leswi a a swi languterile ka munhunene na yena wa swi kota ku swi endla. U hetelela a ya teka tata wa yena exibedhlele xa Elima a ta tshama na yena vutomi hinkwabyo.

Nkanelo lowu wu kombisa ku va Maluleke a swi kotile ku tirhisa vuyimeri bya miehleketo ya marito lama boxiwaka hi Xaniseka ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena.

Hilaha hi nga vona hakona laha henhla, mutsari u swi kotile ku tirhisa ririmi ku humesela hungu ra yena erivaleni hi ndlela ya vutshila. Eku paluxeni ka hungu leri u tirhisa swinene marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na vuyimeri.

5.1.2.1.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA N'WANA WA TINHLALU**

Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 5.1.1 novhele leyi yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka, nkongomelo ni vuyimeri. Hi kotile ku vona leswaku mutsari u swi kotile ku thya vito ra tsalwa ra yena leri nkoka wa rona ku nga ku kombisa n'wana loyi a nga tswariwa a ri na tinhlalu leti n'wi tsandzisaka ku vulavula ku fikela loko a lan'wa hi tata wa yena. Hi vonile minkongomelo yo hambana leyi anekiwaka eka tsalwa leri hilaha yi nga kombisiwa hakona eka 5.1.1, ni le ka 5.1.2.1.3. Mbangu wa tsalwa leri i wa le makaya ni le xilungwini. Hi tlhele hi vona hi laha mutsari a tirhisaka ririmi hi matimba ku paluxa hungu ra yena.

5.1.2.2 **XONA HI XIHI?**

5.1.2.2.1 **KUNGU**

Tsalwa leri ri vulavula hi Xihahlele (Simon) loyi a nga kula hi vutomi bya xintu, a phahla

a tlhela a ambala palu na njeti, a hetelela hi ku thyiwa na vito ra swikwembu na ra le ngomeni. Xihahela u kula a teka nsati, a ya exilungwini ku ya tirha, a fularhela hinkwaswo swa xintu. U nghena kerekere ya Rhoma, a venga lava a va vulaka “vahedeni”, a venga ni ririmi ra Xitsonga ni vavulavuri va rona.

Xihahela u kholwa exilungwini, a teka nsati, a rivala nsati wa yena wa xitekwa ekaya. U lo na fularhela swikwembu, vakokwana wa yena lava nga lova, va n’wi sala endzhaku, va n’wi lerisa ku xava palu na njeti leswaku a ta ambala hikuva vona a va vona a nga ambalanga nchumu. U vile a sihalala, a onhekeriwa hi mintirho leyi a a tirha yona. U yisiwa etin’angeni eka Xigalo ku ya chayeriwa, a thwasa, a va n’anga leyikulu, leyi tshungulaka mavabyi hi ku hambana ka wona. Swikhegudyanana swi hela swi n’wi tlhelela, a sungula ku hanya kahle ni va ka Xinyamana ku katsa ni lava a a va venga hinkwavo ka vona.

5.1.2.2.2 **NKOKA WA VITO RA TSALWA**

Vito ra tsalwa leri i xivutiso lexi vutisaka ximunhuhawankulu, Xihahela, leswaku eka Xikwembu na swikwembu hi xihile lexi nga na matimba. **Nkoka wa vito ra tsalwa ra Xona hi xihile?** i ku hi vikela leswi swi humelelaka endzeni ka rona. Ku va Xihahela a fularhela swikwembu swa ka vona, a namarhela swa van’wana, a venga lava a va vulaka “vahedeni”, a nga ambali palu na njeti swi endla leswaku vakhegula, vakokwana wa yena lava nga lova va n’wi sala endzhaku, va n’wi vangela swikwembu a onhekeriwa hi mintirho hilaha hi nga vona hakona eka kungu, a hetelela a nga swi tivi leswaku lexi a faneleke ku xi khongela kumbe ku xi gandzela hi xihile. Hikwalaho mutsari a nge:

Hi ku pima-pima ka yena loko a ri karhi a dya nhloko, swi fike laha Xihahela a a nga ha swi tivi leswaku xa matimba ku tlula xin’wana eka xikwembu na swikwembu hi xihile. A a fike laha tindlela a ti landzulana, yin’we yi komba evuxeni kasi leyin’wana yi komba evupeladyambu. A a ri karhi hi miehleketo ku ringeta ku popela xikalu xa ntikelo wa

Xikwembu na swikwembu, kambe ku kuma nhlamulo to, yo ala yi arile (Maluleke, 1987:55).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tikeriwa ka Xihahale swinene hileswi a a fanele ku hlawula exikarhi ka swikwembu na Xikwembu, lexi a faneleke ku landzelela xona.

5.1.2.2.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku lava ku kombisa vanhu leswaku hanyelo ra xintu i ra nkoka, a ri fanelanga ku fularheriwa. Mhaka leyi yi humela erivaleni loko hi vona ku xaniseka ka Xihahale ku hela loko a endlile timfanelo to lerisiwa hi vakokwa wa yena lava nga lova.

5.1.2.2.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Xona hi xihhi?** Swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikokwalaho ka leswi swi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Xihahale**, makwavo wa James, **N'wampfundi na N'wa-Xivangiwa**, (**vakhegula**) vakokwa wa Xihahale lava nga lova, na **James**. Hilaha hi veke hi vuleke hakona swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi vile swi xopaxopiwile hi Nkwinika (1998).

5.1.2.2.4.1 Xihahale

Xihahale hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **Xona hi xihhi?** U kombisiwa a ri munhu la nga kula hi xintu ku fikela loko a ya eku tirheni, a fularhela xintu, a namarhela xikriste hilaha hi veke hi voneke hakona eka kungu. Xihahale u na manyunyu swinene. U venga lava a va vulaka "vahedeni" ni swiendlo swa vona, a hetelela hi ku tekela ririmi ra Xitsonga ehansi. Mutsari u katsakanya mhaka leyi hi ndlela leyi:

Simon a a nga swi twisisi loko a twa mukriste a hoxa ku

vulavula Xilungu. A a kuma wonge mukriste wo tani a hi mukriste wa xiviri. Eka yena a swi antswa ku va munhu a hoxa ku vulavula Xitsonga hikuva hi ku vona ka yena, Xitsonga a xi nga pfuni nchumu naswona xi yisa xiyimo xa munhu ehansi. Leswi yena ni nsati a va ri va kereke ya Rhoma, minkarhi yo tala a va tivulavulela xo Xisuthu, na vunyingi bya vanghana va vona a va ri Vasuthu (Maluleke, 1987:3).

Leswi swi kombisa ku va Xihahela a nga twisisi nchumu hi timhaka ta vuhedeni na ririmi ra Xitsonga.

Xihahela i munhu wa vunwa. U xisa nsati wa yena Sarah hi ku n'wi byela leswaku yena u velekiwile exilungwini. U ala na ntiyiso loko a ri karhi a titivanisa na James makwavo wa yena eMooiplaas. Loko a ri karhi a vulavula na Skroef makwavo wa yena mutsari u ri:

Simon a a toveka mbilu a ka a sungula ku mpfikula. Simon a a sungula ku tivona xihoxo xa ku va a tumbelele vamakwavo nkarhi wo leha na ku ka a nga ri na mhaka na vatswari va yena ku fikela laha va nga ka va landza hi swikwembu (Maluleke, 1987:128).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Simon a a nga tshembekanga kun'we ni ku tisola ka yena eka hinkwaswo leswi a nga swi endla.

Xihahela i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku cinca-cinca evuton'wini bya yena. Hilaha hi voneke hakona laha u huma eka vutomi bya xintu a sungula ku hanya vutomi bya xilungu na xikriste, a sariwa endzhaku hi vakhegula, vakokwa wa yena lava nga lova ku fikela loko a ya chayeriwa eka Xigalo. Hi vona a nghena eka Xinyamana ku kombisa ku va tsakela ni ku va rhandza. U hetelela a hanya kahle na vanhu lava a va venga, ngopfu-ngopfu "vahedeni".

5.1.2.2.4.2 N'wa-Xivangiwa na N'wampfundi (vakhegula)

N'wa-Xivangiwa na N'wampfundi i vakokwana wa Xihahale lava nga lova yena a ha dyiwile exilungwini. Vakhegula lava i swisihalali eka tsalwa leri. Va sola swinene hanyelo ra Xihahale ro fularhela swikwembu swa ka vona, a namarhela swa van'wana. N'wa-Xivangiwa na N'wampfundi va kombisiwa va ri vatsundzixi vakulu va Xihahale. Va tsundzuxa Xihahale ku tlhelela eka vutomi lebyi a a hanya byona eku sunguleni. Hi siku leri a ri eka Mafasa eka va-Billy, enkosini hi twa va ku:

Xana u hi cukumetela yini? Xana swi lo yini u nga ha vuyiki ku ta hi pfluxela ke? Xana a hi hina hi ku kombeke misava leyi ke? Xana u hi nyenya yini ku ka u ya namarhela vatswari van'wana xana? (Maluleke, 1987:40).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku vilela ka swikwembu swa ka Xihahale hileswi Simon a nga swi lan'wa.

Vakhegula lava va tlhela va kombisiwa va ri vanhu lava lerisaka kunene loko va vulavula na Xihahale. Loko va n'wi tsundzuxa hi ta xintu hi twa va ku:

U fanele ku ya xava palu na njeti u tlhela u swi hakarha emakatleni ya wena leswaku loko hi ku vhakela hi nga kumi u nga ambalanga nchumu. U nga hambu u tshama u lo dlu onge u xisiwana (Maluleke, ibid.).

Leswi swi tshikilela ku vilela ka vakhegula.

N'wa-Xivangiwa na N'wa-Mpfundi i swimunhuhatwa-ndlandlamuko. Hilaha hi nga vona hakona, va landzelerile Xihahale hinkwako lomu a hanya kona ku n'wi tsundzuxa hi timhaka ta xintu leti a a nga ha ti landzeleli. Eku heteleleni hi vona vakhegula lava va hundzuka eka mavonele ya vona ya swilo evuton'wini. Loko va vona leswaku Xihahale u endla ku rhandza kumbe ku lerisa ka vona, va n'wi tlhelela va nga ha n'wi karhati

hikuva a a chayeriwile a tlhela a va n'anga yo chavisa leyi tshungulaka mavabyi hi ku hambana-hambana ka wona.

5.1.2.2.4.3 James

James, makwavo wa Xihahlele i ximunhuhatwa-mpaluxo. Swiendlo swa yena swi paluxa ku va Xihahlele a hanya vutomi bya xintu kun'we ni ku va a ri na mavito ya xintu. U paluxiwa a tiva xivongo ni xithopo xa ka vona swinene. Loko a ri karhi a titivanisa na Xihahlele hi siku leri va nga ya phahla kun'we ni ku nusa misava emasirheni ya ka Xihahlele hi twa a tiphata hi ndlela leyi:

Mina ndzi Magigwani wa Machavi wa Xihahlele wa Makuvikuvu wa Nhapeni wa Dlamini wa Maxakadzi wa Malenga wa Guyu wa Xinyelababeni. Vito ra ngoma ndzi Xitlha'ngoma, ra xilungu ndzi James, nyimba ya ka hina i Ximambani (Maluleke, 1987:122).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va James a kota ku tithopa hi ku hetiseka. Hi hala tlhelo swi kombisa ku va James a tsakela ntiyiso ni vutihlamuleri.

James i ximunhuhatwa-nkandlandlamuko. Ku hava ku hundzuka evuton'wini bya yena. U hanya vutomi bya xintu ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu hilaha hi nga vona hakona laha henhla. Hi yena loyi a nga sala a hlayisa masirha ya vakokwana wa vona lava nga lova khale Xihahlele a ha dyiwile exilungwini. Hambu ku ri ku phahla, a phahla loko makwavo wa yena Skroef hi le ka va tatana a nga ri kona.

Ku va James na Xihahlele va nga tivani, swi vangiwa hileswi Xihahlele a nga fambela makumu ku ya tshama exilungwini a nga ha vuyi ekaya ku fikela loko a landza hi swikwembu.

Swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi vumbiwile hi ndlela yo saseka swinene. Mutsari u tirhisile ndlela yo tihlamusela no hlamusela ku paluxa vumunhu bya swona. Hilaha hi

voneke hakona vumunhu bya Xihahela, swikhegudyana (N'wa-Xivangiwa na N'wampfundi), vakokwa wa Xihahela lava nga lova kun'we na James byi hlamuseriwile hi ndlela yo nyanyisa kumbe yo engetela.

5.1.2.2.5 MBANGU

Timhaka ta tsalwa ra **Xona hi xihhi?** ti humelela emakaya laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana ni ku phahla, ku chayeriwa swikwembu, ni yin'wana mintirho yo biha leyi humelelaka. Kasi eka mbangu wa le xilungwini nakona ku humelela swilo swo tala swo fana ni ku vengana, ku phahla, ku chayeriwa swikwembu, ku landzelela timhaka ta kereke ni mintirho yin'wana yo biha ni yo saseka. Tindhawu leti ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi: New Clare, muti wa ka Xinyamana, Lady Selbourne, Burchers, Mooiplaas, i tindhawu ta le madorobeni kasi tiko ra ka Xigalo i ndhawu ya le makaya.

Mutsari u hi paluxela mbangu hi ku tirhisa doroba ra New Clare. Laha hi kona laha Xihahela a tshamaka kona. Ndhawu leyi yi taleriwile hi vanhu lava hanyaka vutomi bya xintu lexi Simon a a xi vengana ku tlula mpimo. Ndhawu leyi yi na laha vanhu va hungasaka kona hi ntlangu wa xibakele. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Xigubu, malayita, na mancomana, swona a va swi vengana wonge vo vengana tihele hi toxo. Siku rin'wana Simon u ke a lava ku tlumba layita hi movha hi vomu, hi ku nyangatseka loko a vona va ri karhi va ba xitepe vafana va tate xitarata va kongome eka Van Rooyen, laha a ku ri ni dada ra switina ro bela kona xibakele (Maluleke, 1987:3).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Simon a nga twisisi nchumu hi xintu.

Eka doroba ra New Clare, mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi muti wa ka Xinyamana lowu nga vandzakana ni wa ka Xihahela. Xinyamana i n'anga leyikulu ya doroba ra New Clare. Siku na siku ku chayeriwa mancomana emutini lowu. Mutsari u hlamusela

mbangu lowu hi ndlela leyi:

Hi rona vhiki reri Billy a vhakeke hi rona, i siku leri vaakelwana va Xihahela a va ri ni ntirho wo phahla. Homu yi we hi rimhondzo, ncomana ri vambiwa ri tlhela ri tlangandla vusiku byebyo hinkwabyo. Huwa ya mancomana lama a ma vandliwa kwala nyongeni, yi tove mbilu ya Simon... a demetela kwala tafuleni laha va ka Mafasa a va ri karhi va ndziwiluta foroko ni mukwana, va lalela hi minkarhi ya maxuxu (Maluleke, 1987:5).

Leswi na swona swa ha tiyisisa ku vengiwa ka xintu hi Simon.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ku kombisa ndhawu ya Lady Selbourne laha Billy na Victoria va tshamaka kona. Ndhawu leyi yi taleriwile hi vukhamba ni vugevenga. Mutsari u ri:

Lady Selbourne a yi dadavarile, yi nyakapfarile, hambu xi ri xichavo a xi sungula ku chavana na vanhu. Vana a va qhwaya, va gembetela hi vutomi va ha ri vantsanana, va bola va nyakapfala miehleketo va ha ri ticece (Maluleke, 1987:12).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ndhawu leyi a yi bihile swinene, yi ri ni nkucetelo wo ka wu nga lulamanga eka vona. Ririmi leri mutsari a hlamuselaka ha rona laha ri paluxa swinene timhaka leti. Hi hala tlhelo ku kombisiwa leswaku vanhu lava va tshamaka endhawini leyi va tshama va nga ntshuxekanga.

Mutsari u hlamusela mbangu hi ku tirhisa ndhawu ya ka Bourchers laha vatswari va Billy va tshamaka kona. Eka ndhawu keyi hi kona Simon a nga lumiwa swinene hi marhoda, a tlhela a endzeriwa hi swikhegudyana, vakokwana wa yena lava nga lova, ku ta n'wi tsundzuxa timhaka ta xintu leti a nga ti fularhela. Swikhegudyana swi lerisa

Xihahele hi ndlela leyi:

U fanele ku ya xava palu na njeti u tlhela u swi hakarha emakatleni ya wena leswaku loko hi ku vhakela hi nga kumi u nga ambalanga nchumu. U nga hambu u sala u lo dlu, wonge u xisiwana. Swi tive sweswi leswaku u thyiwe mavito ya nuna wa hina. Loko wo ka u nga swi endli, hi ta ku landzelela kwalomu u nga tumbela kona (Maluleke, 1987:40).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku xanisiwa ka Xihahele hi swikwembu hileswi a nga fularhela xintu, a namarhela xilungu.

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu hi ku tirhisa Mooiplaas ku ri laha va ka Xihahele va nga hlahlwa kona ku endlela ku tiva nchumu lowu a wu karhata Xihahele. Leswi a swi endla hileswi Xihahele a a nga lavi ku byela munhu timhaka ta yena na swikhegudiyana ta swikwembu. Na le ntirhweni a a hlongoriwile hikwalaho ka vuvabyi lebyi a a vangeriwa hi vakhegula lava. Loko n'anga leyi yi hlahlwa hi twa mutsari a ku:

Ku ku whii, n'anga yi honokela tinhlolo wonge a yo hlalela nyimpi ya vusokoti. A yi ri karhi yi famba-fambisa rinhi ehenhla ka tona. Hi ndlela leyi n'anga a yi hlamala tinhlolo hi yona a wonge a yi lo tilomba; a swi nga tikombi leswaku ya ti tiva hinkwato. Ivi yi ku kelu, yi languta Xihahele. Nkarhi hinkwawo, n'anga a yi kanga yi lava ku tiva leswaku mani a a ri mani wa mani a humaka kwihl. N'anga yi dzima mahlo ya yona eka Xihahele wonge yi lo honokela noyi a nga dlaya ricece (Maluleke, 1987:30).

Ntirho lowu wa n'anga wu paluxa swinene mbangu laha xintu xa ha tirhaka swinene. Mahlamuselele ya mutsari onge hi loko a lava ku paluxa vuswikoti ni vutshila bya n'anga eka ntirho wa yona.

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu hi ndhawu ya ka Xigalo. Laha hi kona laha Xihahlele a chayeriwaka kona swikwembu. Ku tlhela ku va laha Xihahlele a kombisaka swinene leswaku u kurile hi xintu. U ri:

Mundzawu loyi a a ri eka Xihahlele a a nga cini a a chela ndlala. A a bomba hi nenge a pfa a wu ndziwilita emoyeni. Loko a ba khwela, ku ku whii, hinkwavo va hlavelela hi makhwela na miloti. Ndlozi rin'wana na rin'wana a a ri ri na nghoma kumbe tinghoma ta rona. A to khuluka bya nambu eka Xihahlele, a a nga sumeriwi, yena n'wini a a suma hi yexe (Maluleke, 1987:136).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Xihahlele a tiva swinene tinghoma ta swikwembu. Yi kombisa swinene nyiko ya yena.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu paluxa swinene mbangu wa tsalwa leri. Kunene timhaka ti humelela etindhawini ta le makaya ni le madorobeni. Minkucetelo ya mahanyelo yo hambana eka tindhawu leti ya vonaka swinene.

5.1.2.2.6 **RIRIMI**

Hilaha hi voneke hakona eka nkanelo wa swiyenge swo hambana swa tsalwa ra **Xona hi xihhi?**, Maluleke u ni nyiko yikulukumba yo tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra yena.

5.1.2.2.6.1 Ntivo-marito

Maluleke u ni nyiko yo tirhisa marito hi ndlela leyinene. Leswi swi tikomba eka nkanelo lowu nga laha hansi.

Mutsari u tirhisa marito ya "**dadavarile**" na "**nyakapfarile**" ku kombisa ku biha ka ndhawu ya Lady Selbourne. U ri: "Lady Selbourne a yi **dadavarile** yi **nyakapfarile**,

hambi xi ri xichavo xi sungula ku chavana na vanhu” (Maluleke, 1987:2). Marito lama ya kombisa ku va ndhawu leyi yi nga lulamanga. Yi humesela erivaleni swinene leswaku ndhawu leyi khale ka yona a yi taleriwile hi vugevenga.

Loko a hlamusela ku saseka ka Victoria u tirhisa rito ra “**mpama**” hi ndlela leyi: “Victoria hi byakwe a a ri **mpama-mpama** wa mana wakwe (Maluleke, 1987:1). Rito leri ri vula nhwanyana wo saseka swinene. Hileswaku Victoria a a sasekile ku tlula mpimo. U ya emahlweni a kombisa ku saseka ka Victoria hi ku tirhisa rito ra “**cangaya**” leri kombisaka ndlela leyi vavanuna a va titwisa xiswona loko va n’wi vona loko a ku: “Vavanuna a vo **cangaya**, va hlambanyisa swi nga heli (Maluleke, ibid.). Rito leri ri vula ku va va n’wi tsakela va tlhela va n’wi rhandza. Leswi swi kombisa leswaku laha a fambaka kona, a a tshamela ro gangisiwa hi vona.

Ku xaniseka ka Xihahela hikwalaho ka mancomana a ya ba eka Xinyamana ku kombisiwa hi ku tirhisa rito ra “**pinyuluka-pinyuluka**”. Mutsari u ri:

Loko a tikhubumeta nhloko... tinghoma ta vahedeni ti nyokovela etindleveni ta yena, ti mbvungunya ti n’wi tsona vurhongo. A **pinyuluka-pinyuluka** swange o dya hi tinsikiti (Maluleke, 1987:6).

Marito lama ya kombisa swinene mpimo wa ku vengiwa ka mpfumawulo wa mancomana hi Xihahela. Ku nyokovela swi komba ku nghena hi ku sindzisa, kasi ku mbvungunya ku paluxa huwa leyikulu, ya mancomana leyi a yi twiwa hi Xihahela.

Ku kariha ka vakhegula, vakokwa wa Xihahela loko va karihela Xihahela hikwalaho ka leswi a nga fularhela xintu, a namarhela Xilungu ku hlamuseriwa hi marito ya “**chichivula**” na “**gagavulela**” hi ndlela leyi:

A va ta va tshwukisile na mahlo. A va nga n’wi vungunyi Xihahela - a va n’wi **chichivula** hi marito, va n’wi

gagavulela va ri karhi va n'wi komba swilo swin'wana swo
chavisa swinene (Maluleke, 1987:52).

Marito lama ya kombisa mpimo wa ku kariha ka vakhegula ehenhla ka mhaka leyi. I marito yo tika lama va nga ma tirhisa ku tsundzuxa Xihahela ku xava palu na njeti.

Loko ku kombisiwa ndlela leyi Sarah a nga khoma ntsumbu wa Xihahela ha yona hi nkarhi lowu a nga humela hi swikwembu ku tirhisiwa rito ra "**gagadela**" hi mutsari loko a ku: "A ku wu katla, Sarah a **gagadela** ntsumbu wonge o lava ku wu tlimba wu fa" (Maluleke, 1987:70). Rito leri ri vula ku khoma nchumu hi matimba swinene. Hileswaku Sarah a khomile ntsumbu wa Xihahela hi matimba ya yena hinkwawo. Kasi ku "**katla**", hi hala tlhelo swi vula ku wu khoma hi matimba.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku va mutsari a ri ni nyiko swinene yo tirhisa marito hi ndlela ya vutshila ku paluxa hungu ra yena. Hungu ri huma hi matimba swinene hikwalaho ka marito lama.

5.1.2.2.6.2 Swivulavulelo

Swivulavulelo hi swin'wana swa swikhavisa-ririmi leswi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa ra **Xona hi xihhi?** Tsalwa leri ri lo nemba hi swona. Hikwalaho ka swona, ku ta hlawuriwa swingari swingani ku hlamuseriwa swona.

Mutsari u hlamusela ku basa ni ku saseka ka vana va Victoria na Billy hi ku tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi: "... vana va vona **a va koka vatswari** hi ndlela leyi a a va hlayisiwa ha yona" (Maluleke, 1987:1). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku vana lava a va navetisa swinene hikwalaho ka ku xonga ka vona. Hi hala tlhelo xi kombisa ku va Victoria a ri munhu wo tirhandza kun'we ni ku kota ku hlayisa muti.

Victoria i wansati loyi a nga na xichavo. Mutsari u hlamusela xichavo xa yena hi ndlela leyi: "xichavo **a xi lo rhomba** eka yena (Maluleke, ibid.). Xivulavulelo lexi xi komba

mpimo wa ku xixima ka yena kun'we ni ku va a ri ni ndzhuti swinene.

Ku hlundzuka ka Xihahlele na Sarah loko va vona vahedeni ku hlamuseriwa hi swivulavulelo leswi swi landzelaka:

... **a va koka swikandza swi khwanyana** bya ntonga, **va pfimba machelele** ya sala ya ri tani! (Maluleke, 1987:3).

Ku landzelelana ka swivulavulelo leswi ku tshikilela ku hlundzuka ka vona loko va vona vanhu lava hanyaka vutomi byo pfumala vukriste. U tlhela a tirhisa na xihlambanyiso xa "**swikandza swi khwanyana bya ntonga**" lexi xi kandzelaka swinene ku hlundzuka ka vona. Kasi ku nyangatseka ka Xihahlele loko a tsundzuka timhaka ta vuhedeni ku hlamuseriwa hi mutsari bi ku tirhisa xivulavulelo. Eka nhlamuselo ya yena mutsari u ri:

Loko a ri karhi a ehleketa hi palu na njeti, ku phahla, ku dya mirhi, ku nusa misava emasirheni eka Xihahlele, ku chayeriwa, **a a hlamba timbilu** (Maluleke, 1987:99).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va a nga lavi ku twa nchumu hi swilo swa "**vuhedeni**".

Hi siku leri a ku ri na mancomana eka Xinyamana, Xihahlele a nga etlelanga hikwalaho ka pongo ra wona. Mutsari u ri: "Yena na vurhongo a va vonananga siku rero. **A nga byi nantswanga**" (Maluleke, 1987:6). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va byi nga phahanga siku rolero. U tlhela a munhuhata vurhongo hi ku vula leswaku "... **a va vonananga**" ku tshikilela leswaku hakunene Xihahlele a nga etlelanga.

Ku tiyisela ka Sixpence ku byela sesi wa yena N'wa-Xam'ganga eka Bouchers, leswaku tata wa Billy , Magezi u hundzile emisaveni ku hlamuseriwa hi ku landzelelana ka swivulavulelo hi ndlela leyi: "**U kanye xivindzi a tlakula nhloko** a languta makwavo N'wa-Xam'ganga **a phyandlase mhaka** (Maluleke, 1987:27). Xivulavulelo xa "**ku**

kanya xivindzi” xi kombisa ku tiyisela ka yena ku vula mhaka leyi, xa **“ku tlakula nhloko”** xi kombisa ku va a sungula hi ku languta makwavo a nga si boxa mhaka. Xivulavulelo xa **“ku phyandlase mhaka”** xi kombisa ku va a humesela mhaka erivaleni.

Ku lorha ka Xihahle loko a ri enkosini eka Mafasa laha ku nga tekiwa n’wana wa yena Victoria ku hlamuseriwa hi xivulavulelo hi mutsari a ku:

Nkarhi wolowo **a ha fafada** xikhongelo xa yena xo tiva hi yena, vurhongo byo xi khatlula hi le xikarhi (Maluleke, 1987:39).

Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va Xihahle a vulavula swilo swo ka swi nga tivikani hi nkarhi lowu a lorha a ri karhi a vona va ka vona hi ku hambana ka vona.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa vuswikoti bya mutsari ku tirhisa swivulavulelo ku fuwisa hungu ra yena. Maendlelo lawa ya pfuneta ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba swinene hikwalaho ka swivulavulelo leswi.

5.1.2.2.6.3 Swihlambanyiso

Handle ka marito na swivulavulelo leswi swi nga tirhisiwa laha henhla, mutsari u tlhela a tirhisa na swihlambanyiso ku paluxa hungu ra yena.

Mutsari u tirhisa swihlambanyiso ku hlamusela ndlela leyi Simon na Sarah a va vengha yona mikhuva ya xintu loko a ku: **“Leswo phahla-phahla a va swi vengha tani hiloko va vengha vuhedeni hi byoxe** (Maluleke, 1987:2). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va va nga twisisi nchumu hi timhaka ta xintu. U ya emahlweni a kombisa ku vengiwa loku hi ndlela leyi: **“Xigubu, malayita na mancomana, swona a va swi vengha wonge vo vengha tihele hi toxo** (Maluleke, 1987:3). Leswi swi tshikilela mpimo wa rivengo ra vona ehenhla ka timhaka ta **“vuhedeni”**.

Loko Xihahela a twa ta ku lova ka tata wa Billy wa hlundzuka. Mutsari u kombisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

Mbilu ya Simon a yi tika, moya wa yena a wu bohe fundzu,
a tlhela a hefemulela ehenhla **tanihi munhu wa asma**
(Maluleke, 1987:37).

Ku va ku hefemula ka yena ku fananisiwa ni munhu wa asma, swi paluxa leswaku a a taleriwa loko a vulavula. Xivulavulelo xa "**ku hefemulela ehenhla**" xi tshikilela mpimo wa ku tsandzeka ka yena ku vulavula.

Ku ala ka Xihahela ku landzelela swileriso swa vakhegula ku endla leswaku a humela hi swikwembu. Hikwalaho mutsari u ri: "Whi, whi, o twa leswa milenge na leswa mavoko swi oma qha, **wonge i tihunyi**; swi nga ha petseki (Maluleke, 1987:65). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va a humela hi swikwembu, a tsandzeka no famba. Ku oma loku ko fana ni tihunyi ku seketeriwa hi ku "**oma**", ku landzela riencisi ra "**qha**" ivi xihlambanyiso xi landzela hi ku va swirho leswi "**swi nga ha petseki**".

Mutsari u tlhela a hlamusela ku tiviwa ka tinghoma ta swikwembu hi Xihahela loko a ku: "**A to khuluka bya nambu eka Xihahela...** yena n'wini a a suma hi yexe" (Maluleke, 1987:136). Leswi swi kombisa ku va a ti tiva swinene, nyiko yikulukumba leyi a a yi papalata hi ku tekela xilungu ehenhla ngopfu.

Ku chava ka malayita lama Simon a a lava ku ma chayisa hi movha eka Van Rooyen ku hlamuseriwa hi ku tirhisa xihlambanyiso hi ndlela leyi: "**A va gudlagudla matsolo ku fana na vhilwa ra xikochikari xa khale**" (Maluleke, ibid.). Xihlambanyiso lexi xi kombisa mpimo wa ku chuha ka vona lowu tisaka hi xifaniso xa vhilwa ra xikochikari xa khale. Ri fanele ri gudla, ri ninginika ngopfu ri nga ha khomi kahle.

Loko a paluxa ku suka ka Victoria ekerekeni ya Rhoma a ya eka ya Swiss Mission leyi ku ngenaka nuna wa yena Billy u tirhisa swihlambanyiso a ku:

Victoria **u lo oma tanihi ntsandza; a dzidzivala bya donki... a dzuvula tanihi nyoka;** a ku dzu, hinkwaswo swa ka Xihahela a yima hi ra yena, a namarhela Billy (Maluleke, 1987:113).

Ku landzelelana ka swihlambanyiso leswi nga laha henhla ku tshikilela ku va Victoria a nga lavi ku hambana na Billy hi kereke. Riencisi ra “**dzu**”, ri kombisa ku va a nga ha lavi ku twa nchumu hi timhaka ta ka Xihahela. Kasi ntsandza na wona wu tiyile, donki yi tiveka yi ri ni nkani. Hinkwaswo leswi swi tiyisa ku va Victoria a fambela kule swinene ni swa ka Xihahela.

Mutsari u hlamusela ndlela leyi Xihahela a nga hlundzuka ha yona loko Billy a ala ku cincela eka kereke ya Rhoma, u ri: “**A kukuma swange i xinana** lero na nhamu ya yena yi tata nkolo wa hembe lero a kala a cheseta na thayi” (Maluleke, 1987:114). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku hlundzuka kukulukumba ka Xihahela, a hela hi ku hlambanya leswaku a nge pfuki a kandziyile eka Mafasa, eka va Billy, eka Bouchers.

Ku pfuka ka Xihahela loko a lumiwa hi marhoda eka Mafasa, eka va-Billy, eka Bouchers ku hlamuseriwa hi Xihlambanyiso hi ndlela leyi:

... marhoda ma tswonga Xihahela a ka a buluka wonge a a lava ku haha. **U bulumuke bya mpfundla** (Maluleke, 1987:38).

Mpimo wa ku pfuka ka Xihahela hileswi a lumiwaka hi marhoda wu humeseriwa erivaleni hi xifaniso xa mpfundla - xihadyana xo tlhariha, lexi pfukaka no tsutsuma xikan'we. Xithathelo xa “**a bulumuka wonge a a lava ku haha**” xi tshikilela ku pfuka ka yena hi xihatla.

Ku nuha ka mirhi leyi Simon a nga totiwa yona eka Gija Xitimela laha a nga chayeriwa kona hikwalaho ka swikwembu leswi a nga na swona ku hlamuseriwa hi ndlela leyi:

“Risema ra mirhi leyi a toteriwa yona **a yi nuha wonge u lo fela hi xintlen’wana**” (Maluleke, 1987:134). Xihlambanyiso lexi xi kombisa mpimo wa ku nuha ka mirhi leyi loku ku humeseriwaka erivaleni hi xifaniso xa xintlen’wana, xihadyana xo nuha swinene hi ntumbuluku wa xona. Loko xi file kona xa nyanya.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla, wu kombisa ku va swihlambanyiso ku ri swin’wana swa swiga-ririmi swa nkoka leswi swi pfunetaka ku paluxa hungu hi ku tisela muhlayi swifaniso swa le miehleketweni swa timhaka to hambana.

5.1.2.2.6.4 Nthathelo

Xithathelo hi xin’wana xa swiga-ririmi leswi nga tirhisiwa ku paluxa hungu ra tsalwa leri. Mutsari u swi tirhisile swinene ku kombisa nyiko leyi a nga na yona.

Ku saseka ka Victoria kun’we ni ku yimeka ka yena ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa xithathelo loko a ku: “**Victoria o va Xibamu hi xoxe**, xibamu xo duvula timbilu ta vahlaleri” (Maluleke, 1987:1). Xithathelo lexi xi kombisa leswaku a a sasekile swinene. Loko a yisa emahlweni ku saseka ka Victoria u ri: “A a nga sasekanga a a nga sasekanga **a a chela ndlala**” (Maluleke, ibid.). Xithathelo lexi xa ha tshikilela ku saseka ka yena.

Mutsari u tlhela a hlamusela ku saseka ka Victoria hi ku kombisa leswi vavanuna va titwisaka xiswona loko va vona Victoria a hlantswa mpahla. U ri:

Wanuna a a titwa a nga kholwi mahlo ya yena loko a vona wansati wo saseka hi ndlela leyi, a hlantswa wacheni.
Victoria a bihela hi ku hlantswa wacheni (Maluleke, 1987:1).

Ku va a tikomba a nga fanelanga hi ku hlantswa wacheni swa ha tshikilela swinene mpimo wa ku saseka ka yena.

Loko a hlamusela leswi Simon a vengisaka xiswona vahedeni ni swiendlo swa vona u ri: “Sarah a nga rivalanga leswaku Simon (Xihahale) **a a venga vuhedeni ku tlula na tihele hi toxo** (Maluleke, 1987:74). Xithathelo lexi xi kombisa leswaku a a nga lavi ku twa chumu hi vuhedeni. Ku tala ka mali leyi Simon a a yi humesa ya nhlengo ekerekeni ku hlamuseriwa hi ndlela yo nyanyisa kumbe yo engetela. Hi twa leswaku: “Nhlengo wa kereke wona **a humesa lero wu tlhela wu khapa**” (Maluleke, 1987:81). Xithathelo lexi xi kombisa leswaku a humesa mali yo tala ku tlula lavan’wana. Leswi swi nga hlamuseriwa yi ri ndlela yo kombisa ku va a voyamela swinene eka vukriste, a fularhela “vuhedeni”.

Ku hlamala ka Sarah loko a twa Simon a geva endzhaku ko humeriwa hi swikwembu ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa xithathelo hi ndlela leyi:

Leswi Xihahale a a gevisa swona a a wu nga ta kholwa leswaku i mujagani wa kereke ya Rhoma... Sarah ti n’wi tate makhwirini leta ku geva ka Xihahale, **a a hlamale ku fana na Wantima loko a sungula ku vona Mulungu** (Maluleke, 1987:73).

Xithathelo lexi xi kombisa mpimo wa ku hlamala ka Sarah. Hi hala tlhelo xi kombisa ku va ri ri ro sungula ku vona Xihahale hi ndlela leyi. Xi kombisa ku hundzuka loku ku nga kona evuton’wini bya yena.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va xithathelo ku ri xin’wana xa swigarrimi leswi pfunetaka swinene ku paluxa hungu ra tsalwa. Hilaha hi voneke hakona xi hlamusela mhaka hi ku yi engetela kumbe ku yi nyanyisa yi tlula leswi yi nga xiswona.

Xiphemu lexi xi kombisa ku va Maluleke a swi kotile ku tirhisa ririmi ku paluxa hungu ra yena. Hi vonile hilaha a nga tirhisa hakona marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na xithathelo. Hungu ra yena ri huma hi matimba hikwalaho ka swona.

5.1.2.2.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA XONA HI XIHI?**

Hilaha hi voneke hakona eka 5.1.1, novhele leyi yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni nkongomelo wa yona. Mutsari u tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu. Hi vonile leswaku nkoka wa vito ra tsalwa leri i ku hi vikela leswi swi nga endzeni. Eka swimunhuhatwa mutsari u swi vumbile hi ndlela ya vutshila. Ku tlhela ku kombisiwa na minkongomelo yo hambana ya tsalwa leri eka 4.1.1. Hilaha hi voneke hakona eka 5.1.2.2.6, swi le rivaleni leswaku eka ririmi mutsari u tirhisile swinene marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na xithathelo ku paluxela vahlayi hungu ra yena.

5.1.3 **NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI**

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 5.1.1, ndzima leyi i ya ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa matsalwa mambirhi ya **N'wana wa tinhlalu** na **Xona hi xihhi?** Nkoka wa mavito ya tona i ku hi vikela leswi swi nga endzeni ka wona. Nkoka wa vito ra **N'wana wa tinhlalu** i ku kombisa ku lan'wiwa ka Xaniseka hi tata wa yena Chavani hikwalaho ka leswi a nga tswariwa a ri na tinhlalu (swirhumbana) leswi n'wi tsandzisaka ku vulavula. Kasi nkoka wa vito ra **Xona hi xihhi?** i ku vutisa ximunhuhatwankulu Xihahela leswaku eka Xikwembu na swikwembu hi xihhi lexi xi nga na matimba, a faneleke ku gandzela kumbe ku khongela xona. Eka marungulele ya hungu ku tala ku rungula mutsari, kambe swimunhuhatwa na swona swi pfa swi nyikiwa nkarhi wo tivulavulela.

Mayelana ni minkongomelo ya tinovhele leti hi vonile leswaku tsalwa rin'we ri nga ha va na minkongomelo yo tala, yo hambana. Eka tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** hi vonile minkongomelo yo hambana ya ku tiyisela evuton'wini swa pfuna, hambiloko munhu a tswariwa a tsoniwile, wa swi kota ku titrhela a hanya tanihi van'wana vanhu kun'we ni lowu wu paluxaka leswaku dyondzo i xitlhangu. Eka tsalwa ra **Xona hi xihhi?** mutsari u kombisa minkongomelo ya manyunyu kun'we ni lowu wu kombisaka ku lwa ka mahanyelo ya xintu ni ya xikriste ni xilungu. Minkongomelo leyi yi tsundzuxa vanhu swinene leswaku va nga tlangi hi nyiko leyi va nga nyikiwa yona hi Xikwembu.

Mbangu wa matsalwa lama i tindhawu ta le makaya ni le xilungwini. Eka tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** hi vonile mbangu wa le makaya wo fuwa, ku rima, ku tirhisa swidzidzirisi ku tlula mpimo, ni yin'wana mintirho yo biha. Kasi eka mbangu wa le xilungwini hi vonile timhaka ta ku khatleseriwa ka dyondzo, mintirho yo hambana leyi dyondziwaka eswikolweni swo hambana ni yin'wana mintirho yo saseka leyi dyondziwaka kwale. Eka tsalwa ra **Xona hi xihhi?** na kona hi vonile mbangu wa le makaya wa ku phahla, ku chayeriwa swikwembu, ni yin'wana mintirho yo biha leyi humelalaka. Hi tlhela hi vona timhaka ta ku vengana, ku phahla, ku chayeriwa swikwembu, ku landzelela timhaka ta kereke eka tsalwa leri hilaha swi nga hlamuseriwa hakona eka. 5.1.2.2.5.

Ririmi ra matsalwa lama ri fuwile swinene. Vatsari havambirhi va ni ntivo wa marito ya Xitsonga, lawa va ma tirhisaka hi ndlela yo hlawuleka swinene. Vatswari havambirhi va tirhisile swinene swivulavulelo na swihlambanyiso ku hlamusela hungu ra vona. Eka tsalwa ra **Xona hi xihhi?** ku tlhela ku tirhisiwa maencisi na nthathelo eku paluxeni ka hungu ra tsalwa leri.

NDZIMA YA 6

6.1. TINOVHELE TA 1990-1998

6.1.1 MANGHENELO

Ndzima leyi i ya ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa tinovhele leti nga hlawuriwa eka malembe ya 1990-1998 endzhaku ko nyika swivangelo leswi swi nga endla leswaku ti hlawuriwa hi laha ti nga kombisiwa hakona eka 1.1.7. Ndzima leyi yi dyondza tinovhele leti ti landzelaka :

Chauke, W.R. (1992)	:	Nsuku wa mina
Magagane, M.G. (1992)	:	U khanya mani?
Ngobeni, M.T. (1994)	:	Rhukubya ro swoswela mbilwini

Tinovhele leti ti hlawuriwa ku xopaxopiwa hikwalaho ka swihlawulekisi leswi swi boxiwaka laha. Tsalwa ra **Nsuku** ri tihlawula hi nkongomelo ni hungu ra rona ra vuxisi bya mfumo ni vugevenga bya xiyimo xa le henhla swinene, mbangu kun'we ni ririmi ni marungulele ya timhaka. Tsalwa ra **U khanya mani?** na rona ri tihlawula hi mbangu, ririmi ni marungulele ya timhaka ni nkongomelo wa rona. Tsalwa ra **Rhukubya** ri tihlawula hi timhaka leti mutsari a tsalaka hi tona kun'we ni ririmi ni marungulele ya timhaka.

Mathyelo ya mavito ya matsalwa lama ya hambana. Tsalwa ra **Nsuku** ri thiywile hi ku tirhisa ribumabumeri leri kombisaka ku va nsuku lowu wu nga ri wa munhu. Eka tsalwa ra **U khanya mani?** mutsari u tirhisile xivutiso ku thya vito ra tsalwa leri. Xivutiso lexi xi vutisa Marhandza-teka leswaku mintirho ya yena leyo biha u yi endlela mani. Tsalwa ra **Rhukubya** ri thiywile hi ku tirhisa xivulavulelo lexi hlamuselaka ku timiyelela ka Hlupheka ehenhla ka timhaka leti ti n'wi vavisaka embilwini. Hileswaku mavito ya matsalwa lama laha ya hi vikela leswi swi humelelaka endzeni ka wona hi nga si ma hlaya.

Vatsari va matsalwa ya **Nsuku** na **U khanya mani?** va tirhisile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu. Kasi eka tsalwa ra **Rhukubya** ro swoswela mbilwini mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula.

Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 1.1.3.1, swin'wana swa swiphemu swa tsalwa ra **Nsuku** swi xopaxopiwile hi Maluleke (1997) eka dyondzo ya yena ya **Hakelo ya swiendlo (Poetic Justice)** eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** ra **W.R. Chauke**, laha a nga kombisa hakelo ya swiendlo swo biha eka swimunhuhatwa swo hambana swa tsalwa. Kasi Maluleke (2000), u xopaxopile semiyotiki (dyondzo ya mimfungho) eka dyondzo ya yena ya **Semiyotiki eka tsalwa ra Nsuku wa mina** ra **W.R. Chauke**, laha a nga kombisa leswaku hungu ra tsalwa ri paluxiwa hi khavhara ya rona, swihayekiwa, swikoweto ni swifaniso. Kasi swin'wana swa tsalwa ra **U khanya mani?** swi xopaxopiwile hi Mathebula (1998) eka xitsalwana xa **Mpimanyiso wa mapaluxele ya swiphiso swa lavantshwa eka matsalwa ya U khanya mani? na Mihlovo ya ntwanano**. Swin'wana swa **Rhukubya** swi xopaxopiwile hi Rikhotso (2000) eka dyondzo ya yena ya **Vuyimeri eka tsalwa ra Rhukubya ro swoswela mbilwini**, laha a nga xopaxopa vuyimeri eka man'wana ya mavito ya swimunhuhatwa swa rona kun'we ni ku xopaxopa xitayili xa tsalwa laha a nga kombisa swinene matirhiselo ya swihlambanyiso.

Eka matsalwa lawa, handle ka minkongomelo leyi yi kombisiwaka eka 6.1.2.1.3, 6.1.2.2.3 na 6.1.2.3., ku tlhela ku va ni yin'wana. Eka tsalwa ra **Nsuku** ku tlhela ku anekiwa na nkongomelo lowu wu kombisaka ku pfumaleka ka ku rhula ka misava hinkwayo laha hi vonaka vakulukumba va misava hinkwayo va hlengeletana eGeneva, eSwissa va vulavurisana hi ndlela leyi ku rhula ku nga vuyisiwaka hakona emisaveni ku fikela loko va tsandzeka hikwalaho ka ku dlayana loku ku nga kona eka tsalwa leri. Kasi eka tsalwa ra **U khanya mani?** ku tlhela ku anekiwa na nkongomelo lowu wu kombisaka leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo, laha Marhandza-teka a yengiwaka hi vanghana va yena, a khomiwa a ya pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo. Eka tsalwa ra **Rhukubya** mutsari u tlhela a kombisa na nkongomelo wa leswaku ku tiyisela swa vuyerisa. Laha hi kuma Hlupheka loyi a tiyiselaka ku xanisiwa hi malume wa yena

Mpotimpoti na nsati wa yena Makhawukana ku fikela loko a balekela exilungwini, a xanisiwa hi Valungu ku tlula mpimo a vuya ekaya a ta kuma mali ya yena yo tala, a va xifumi lexi hlamarisaka vanhu hinkwavo etikweni ra ka vona.

Hambileswi mintirho yo hambana yi nga endliwa eka matwalwa lawa, ndzavisiso lowu wu hambana ni mintirho ya Maluleke (1997), Maluleke (2000), Mathebula (1998) na Rikhotso (2000) hikuva wona wu ta dyondza matsalwa lawa ya hlawuriwaka hi vuxokoxoko, wu kongomisa eka kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu ni ririmi.

6.1.2 **NXOPAXOPO**

6.1.2.1 **NSUKU WA MINA**

6.1.2.1.1 **KUNGU**

Tsalwa ra **Nsuku** ri vulavula hi ku pfumaleka ka ku rhula emisaveni, vuxisi ni vugevenga ku katsa ni nsuku lowu ku nga wona wu vangaka vugevenga ni vuxisi lebyi. Eka rona ku ni ntlawa wa ku tisa ku rhula laha misaveni hinkwayo, ntlawa wa swigevenga, wo suka laha Afrika-Dzonga wu heleketa nsuku eka swirho swin'wana swa Sinodo ya Amerika.

Eka ntlawa wo tisa ku rhula hi kuma Young loyi a nga hlawuriwa ku va eka huvo ya ndzavisiso yo tisa ku rhula laha misaveni. Young u tshembiwa swinene hi Presidente wa tiko ra Amerika. Leswi swi endla leswaku a va na xiyimo xa le henhla xo xiximeka, lexi wisiwaka hi rirhandzu ra le xihundleni na Charlotte Pointer, leri nga n'wi xavisa eka Smith. Smith hi un'wana wa ntlawa wa swigevenga wa tihanyi ku tlula mpimo. Smith ni ntlawa wa yena wa swigevenga va tirhisa Young ku va kumela vuxokoxoko bya 'Project Midas'. Smith na ntlawa wa yena va kuma Dokodela Whiteside ku ya va humesela Born, Clout, na Woods ekhotsweni ra Allerdale, leswaku va ta ya va phangela nsuku eka Steyn, Van der Merwe na Wolfaardt , lava a va ngungumerisa nsuku ku suka eAfrika-Dzonga, wu ya eAmerika eka swirho swin'wana swa Sinodo ya Amerika, hi

byatso bya '**Lady Faith**'. Born ni vanghana va yena va balesela byatso bya '**The Brave Live Longer**', byo huma eAmerica ku hlanganisa bya '**Lady Faith**', ku ya rhwala nsuku lowu. Byatso bya '**The Brave Live Longer**' byi mbombomela na nsuku ematini va hetelela hi ku ya dlayana na Van der Merwe. Born u pona ku fa, a tlhela na xihahampfhuka a ya balesela va-Smith a hela hi ku lova a ri karhi a balesela.

6.1.2.1.2 **NKOKA WA VITO RA TSALWA**

Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 6.1.1 vito ra tsalwa ra **Nsuku** i ribumabumeri leri yimelaka nsuku lowu ku lweriwaka wona hi mintlawwa yo hambana eka tsalwa leri. Hi ndlela yin'wana hi nga vula leswaku ri hi sumela leswi swi nga endzeni ka rona. Loko va-Smith va twa leswaku tiko ra Afrika-Dzonga ri lava ku herisa ku khiriwa kumbe ku tsan'wiwa ka rona hi tiko ra Amerika ni man'wana hi ku rhumela nsuku eka swirho swin'wana swa Sinodo ya Amerika va yile eLos Angels ku ya kunguhata ndlela leyi ha yona va nga kotaka ku vutla nsuku lowu eka va-Steyn. Loko Smith a ri karhi a hlamusela mhaka leyi u ri:

Va kumile vanhu va matimba swinene lava va nga va tshembisa ku va pfuna. Van'wana va vanhu lava va le ka yindlu ya Sinodo eka Mfumo wa Milawu. Vanhu lava va ta hakeriwa swinene. Va ta nyikiwa maribye ya nsuku lawa ya nga ni nxavo wo tlula makume-nhungu wa timiliyoni ta tidolara (Chauke, 1992:14).

Leswi swi kombisa ku va nsuku lowu ku ri wa ku herisa ku khiriwa ka tiko ra Afrika-Dzonga. Roberts u lo na boxa leswaku timhaka ta nsuku a ti va khumbi, Smith a ku: "Hina hi nga nghena hikuva hi ta teka nsuku lowu va tshembeke wona, wu va wa hina" (Maluleke, ibid.).

Va-Born va lo na vona byatso bya '**The Brave Live Longer**', va byi balesela hi maqulu ya tiganunu. A va swi tivanga leswaku hi xona xikepe lexi nga rhwala nsuku lowu va

wu lavaka. Hikwalaho mutsari a nge:

Ku mbombomela ka xona ku tisile ku n'wayitela eswikandzeni swa swigevenga. Loko a va swi tiva leswaku a ku mbombomela ni nsuku lowu a va wu lava a a va tava va rile mihloti ya ntiyiso. (Chauke, 1992:148).

Leswi swi kombisa ku tsandzekela makumu ka vona ku kuma nsuku lowu.

Born u lo na pona ku dlawa loko va baleselana na va-Steyn, a tlhelela eka Smith hi xihahampfuka ku ya herisa vutomi bya vakhalabye lava va nga va vangela khombo leri. Endzhaku ka loko a va hlamusele leswaku u ta fa loko a dlayile vona, Smith u ri:

Vona hi ta ku yisa exibedhlele ... U ta pona. Hi ta pambulelana nsuku na wena (Chauke, 1992:157).

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa ku va Smith a ha tibyele leswaku nsuku lowu i wa vona. Mutsari u hetelela hi ku: "... Born u baleserile vakhalabye lavaya, va fa va hlamale" (Chauke, 1992:158). Leswi swi kombisa swinene leswaku nsuku lowu wu hela wu nga ri wa munhu hikuva wu helele elwandle.

6.1.2.1.4 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku kombisa vugevenga ni leswaku a byi hakeri. Leswi swi tikomba loko Smith a tirhisa vanhu a tlhela a va dlaya handle ka xidyoho ivi na yena eku heteleleni a dlaya hi Born.

6.1.2.1.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Nsuku** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka, hikwalaho ka ku va swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra tsalwa leri: **Young, Smith, Dokodela Small, Dokodela Whiteside** na **Robert**

Wayne. Hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.1, swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi vile swi kaneriwile hi Maluleke (1997).

6.1.2.1.4.1 Young

Young hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **Nsuku**. Young i munhu wa xiyimo xa le henhla, wo tshembeka. Ku tshembeka ka yena ku tikomba loko Mitterand a n'wi sindzisa leswaku a n'wi chumbutela swo karhi mayelana na tiko ra ka vona ra Amerika. Mitterand u ri:

Ndza swi vona, naswona ndza swi tiva leswaku u wanuna wo tshembeka. U nge pfumeli ku thyakisa vito ra wena. Leswi a hi swona leswi ndzi swi kombelaka. Ndzo lava ntsena leswaku u ndzi komba laha moya wu hungelaka kona (Chauke, 1992:19).

Ku tshembeka loku ku tlhela ku tikomba loko Young a byela Mitterand leswaku va fanele ku tirha hileswi va nga hlawuleriwa swona endzhaku ka loko Mitterand a n'wi kombela leswaku a va museketeri wa yena eka huvo leyi va nga ka yona ya ndzavisiso. Hi twa a ku:

Hi fanele ku tirha no tirhisa ntiyiso ntsena. Hi hlawuriwile hikuva hi tshembekile, a hi tshembekeni. Loko ho tirha hi ku tikhoma kumbe hi ta ndlandlamuka, hi lulama, hi tiviwa etibukwini ta misava (Chauke, 1992:21).

Tinhlamuselo leti ti nga laha henhla ti kombisa ku tshembeka swinene ka Young. Young i munhu wo xiximeka. Ku xiximeka loku ku tiviwa hi vanhu vo tala. Smith u kombela ku thola Stout ku teka Young swifaniso loko a ri na xigangu xa yena Charlotte Pointer exihundleni. Stout u khomiwa hi rhumbyana a vutisa a ku:

Xana ma swi tiva leswaku Young i mutirhela-mfumo wo

hlonipheka la tikweni xana? (Chauke, 1992:67).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku xiximiwa ka yena swinene loku ku kandzelaka hikwalaho ka leswi a hloniphiwaka na hi Presidente wa Amerika. Hikwalaho loko Stout a vutisa xivutiso xa vumbirhi u ri : “Ma swi tiva leswaku Young u tshembiwile na hi President wa tiko leri xana? (Chauke, ibid). Leswi swi kombisa ku va Young a ri munhu wa ndhuma swinene.

Hi tlhelo rin’wana Young i ximunhuhata-ndlandlamuko. Ku na ku hundzuka evuton’wini bya yena loku ku vangiwaka hi rirhandzu leri a nga na rona ra le xihundleni na Charlotte Pointer laha a kumekaka a chavisiwa hi Smith hi ku n’wi komba swifaniso swa vona. Mutsari u ri:

Young u hatle a tshika xifaniso lexiya wonge a xo n’wi hisa tintiho, xi wela emilengeni yakwe. U xi honokerile, a vona onge Charlotte a n’wi khongotela ku yingisa Smith (Chauke, 1992:67).

Ku va a xi honokela swi kombisa ku va a xi languta a hlamarile. Young u hetelela a pfumela ku tirhela Smith hi ku n’wi kumela vuxokoxoko bya xihundla lexikulu, “Project Midas”, ivi loko a heta ku n’wi tirhisa a n’wi dlaya.

6.1.2.1.4.2 Smith

Smith i xisihalali eka tsalwa leri. Hinkwaswo leswi swi endliwaka hi Young ni van’wana wa swi hingakanya. Smith hi yena murhangeri eka timhaka hinkwato leti kunguhatiwaka hi ntlawa wa swigevenga lowu nga tiyimisela ku ya vutla nsuku lowu wu sukaka eAfrika-Dzonga wu heleketiwa eka swirho swin’wana swa Sinodo ya Amerika.

Smith i munhu loyi a nga na ndhuma naswona u na vuswikoti lebyi endlaka leswaku vanhu van’wi yingisa ni ku tshemba leswi a swi vulaka. Leswi swi endla leswaku a va munhu wo xiximiwa swinene. Vanhu lava a va n’wi tshemba a va nga tivi mahanyelo

ya yena. Hikwalaho mutsari a nge:

Smith a a ri buku leyi pfaraweke eka vanhu vo tala: a vo vona ntsumbu kambe swa le ndzeni ka mbilu a va ta chumbuteriwa hi mani? (Chauke, 1992:57).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku Smith a a nga ri munhu wo lulama tani hileswi a a ri xigevenga xo pfumala ku rhula. Marito ya "**buku leyi pfaraweke**" na "**ntsumbu**" ya kombisa leswaku vubihilebyi a nga na byona a byi tumbetiwa hi vunene bya hava lebyi vanhu vo tala a va byi vona eka yena. Smith u tsakela leswaku nsuku lowu ku lweriwaka wona ku va wa yena.

Smith u ni tihanyi swinene. U tirhisa Whiteside ku teka xiyimo xa Dokodela Small leswaku a humesa Born, Clout, na Woods a hetelela hi ku va dlaya endzhaku ko va tirhisa. Smith na vanghana va yena va kunguhata ku kuma Young leswaku a ta va kumela vuxokoxoko bya 'Project Midas'. Loko va-Roberts va vutisa leswaku ku ta endliwa yini hi yena endzhaku ko n'wi tirhisa hi twa a hlamula hi ndlela leyi: "Hi to n'wi sula enghoheni ya misava" (Chauke, 1992:23). Marito lama ya kombisa mpimo wa tihanyi leti Smith a nga na tona.

Smith i munhu wo ka a nga xaveleli loko a vulavula na munhu. Nkarhi hinkwawo wo lerisa kunene hikwalaho ka ku va a titshemba ku tlula mpimo. Hi ku tiva leswaku Young a nga ala ku tirhisiwa hi yena, Smith u thola Stout ku n'wi teka swifaniso leswi a nga ta n'wi chavisa hi swona. Loko a ri karhi a burisana na yena hi mhaka leyi hi twa a ku:

Sweswi... u ta tirha hilaha ndzi ku lerisaka hakona. U ta tirha hi ndlela leyi laviwaka hi mina (Chauke, 1992:27).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku titshemba swinene ka Smith.

Leswi swi nga kaneriwa laha henhla swi kombisa ku va Smith a ri ximunhuhatwa-

nkandlandlamuko. Ku hava ku cinca-ncica evuton'wini bya yena. Hilaha hi nga vona hakona i munhu wo ka a nga tshembekanga, wa vuxisi, tihanyi ni vumbabva swinene. Hikwalaho ka ku pfumala ku rhula evuton'wini bya yena, u va na mahanyelo yo biha, yo hanya hi ku dlaya vanhu handle ka xidyoho. Swiendlo swa yena hinkwaswo swi kombisa ku va a nga ri na ntwela-vusiwana. Loko va-Born va ha ku dlaya Dokodela Whiteside na Dokodela Small hi twa a va bumabumela hi ndlela leyi:

Se mi time mimoya ya vanhu vambirhi. Leswi swi vula no komba leswaku se mi nghene ejokweni. Hi nga si endla hinkwaswo, hi lava leswaku mi hi chumbutela hi ku komisa hi ta milandzu ya n'wina (Chauke, 1992:59).

Leswi swi kombisa swinene tihanyi leti Smith a nga na tona. Hambiswiritano u hetelela a dlawa hi Born endzhaku ko tsandzeka ku vutla nsuku eka byatso bya 'Lady faith'.

Ku lova ka Smith kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena ku vangiwa hileswi a a nga ri na ntirhisano eka vanhu lava a nga va tirhisa mintirho ya yena leyo biha.

6.1.2.1.4.3 Dokodela Small

Dokodela Small i ximunhuhata-mpaluxo. Swiendlo swa yena hinkwaswo swi paluxa vumunhu bya Smith. Hi yena mukamberinkulu wa swibochwa swa khotso ra Allerdale. Small i munhu wo lulama, wa tintswalo, loyi a tirhaka hi ku tshembeka ekhotsweni ra Allerdale. Ku seketela leswi mutsari u ri:

Kan'we eka n'hwetl yin'wana na yin'wana a ku ta dokodela wa xifundza ku ta kambela swibochwa leswi. Dokodela Small hi yena loyi a a endla ntirho lowu. A a tshembiwile swinene hi va Ndzawulo ya Makhotsa ni Ndzulamiso (Chauke, 1992:35).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a tirha hi ku tshembeka lokukulu swinene.

Hi hala tlhelo Dokodela Small i ximunhuhakwa-ndlandlamuko. Hi vona a hundzuka eka mavonelo ya yena ya swilo evuton'wini. Ku cinca loku ku vangwa hi ku xungetiwa ka vutomi bya yena hi Smith na vangwana va yena. A va n'wi sindzisa ku xwa entirhweni leswaku Dokodela Whiteside a ta teka xiyimo xa yena a ta humesa va-Born ekhotsweni ra Allerdale. Loko a ri karhi a vulavula na kaputeni wa khotso ra Allerdale u ri:

Ndzi ba riqingho ku mi tivisa leswaku ndzi ta tsandzeka ku fika kwaleyo hikwalaho ka vuvabyi lebyi... Ndzi ta rhumela Dokodela Whiteside namuntlha. Wanuna loyi i nakulorhi wa mina naswona wo tshembeka (Chauke, 1992:40).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku hundzuka ka Dokodela Small hikwalaho ka ku lava ku ponisa vutomi bya yena.

Dokodela Small u hela hi ku fa hi ku dlayiwa hi Smith ni ntlawa wa yena wa swigevenga.

6.1.2.1.4.4 Robert Wayne

Robert Wayne na yena i ximunhuhakwa-mpaluxo. Eku sunguleni u paluxiwa a ri ni mahanyelo lamanene. U tiveka swinene hileswi a nga tokota hi ku lunghisa tinhlonghe ta vanhu. I munhu wo tshembeka swinene eka ntirho wa yena. Ku tshembeka loku ku kombisiwa hi xihayekiwa lexi xi nga hayekiwa erivantini ra hofisi yakwe lexi nge: "Ndzi tirhela ku pfuna ku nga ri ku tumbeta" (Chauke, 1992:78). Leswi swi kombisa ku va timhaka ta vugevenga a nga twanani ta tona. U endzeriwa hi Smith ku ta kombela leswaku a cinca swikandza swa va-Born, a ta kota ku va tirhisa ku vutla nsuku. Wayne u ri:

Ndza tshemba u xi vonile xitiviso lexi xi nga le handle... A ndzi tirhi hi ndlela leyi u yi kombelaka (Chauke, ibid.).

Nhlamuselo leyi ya ha tshikilela ku tshembeka ka yena.

Robert Wayne i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku tshembeka ka yena ku wisiwa hi ku va a tsakela ngopfu mali kun'we ni ku chaviseriwa hi ku dlayeriwa nsati ni vana loko a tiomisa nhloko. Endzhaku ko tshembisiwa hi Smith leswaku muti wa yena wu ta hlaseriwa hi twa a ku:

Ndzi ta tirha ntsena hi ndlela leyi,... U fanele ku ndzi nyika vuxokoxoko hi vanghana lava va wena. Xa vumbirhi u fanele ku ndzi nyika mali yo ringana magidimakumenkombo ya tirhandi ndzi nga se sungula ntirho lowu (1992:72).

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa ku hundzuka ka Wayne, a pfumela ku tirha na Smith hileswi a a n'wi chavisela hi leswaku u ta n'wi dlayela nsati na vana.

Robert Wayne u hetelela a dlawa hi Smith endzhaku ko n'wi tirhisa.

Nkanelo lowu wu kombisa swinene mavumbele lamanene ya swimunhuhatwa eka tsalwa leri. Mutsari u tirhisile swinene ndlela yo tihlamusela ku vumba swimunhuhatwa swa tsalwa ra yena. Ku n'wana swi pfa swi tivulavulela ku tshinetela vahlayi hungu leri hlamuseriwaka.

6.1.2.1.5 **MBANGU**

Mbangu wa tsalwa leri i wa le madorobeni yo hambana ya matiko ya Afrika-Dzonga na Amerika kun'we ni lwandle ra Indian, leri nga etlhelo ka Durban, laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana ni vuxisi, vugevenga, vumbabva, ni swin'wana swo biha leswi humelelaka. Tindhawu leti ti nga longoloxiwa hi ndlela leyi ti nga si kaneriwa: Swissa, Loss Angels, Khotso ra Allerdale eNew York, Mothela ya New York, Union Building eMeintjeskop, Yindlu ya Smith.

Timhaka ta tsalwa leri ti sungula eSwissa laha vakulukumba va-Amerika na va-Afrika-Dzonga va hlanganaka kona va burisana hi timhaka ta ku vuyisa ku rhula emisaveni hinkwayo. Laha hi kona va nga hlawula huvo ya ndzavisiso, yo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo. Mutsari u hlamusela a ku:

Vakulukumba lava a va ri endlwini leyi a yi ri exivindzini xa Geneva, kwale Swissa. Yindlu leyi a yi hlawuriwile ku va yindlu leyi ku rhula a ku ta velekiwa eka yona. Vativi va swa misava va languta Swissa hi ku tshemba; misava hinkwayo yi kholwa leswaku hi rona tiko leri nga na xihundla xa ku rhula (Chauke, 1992:1).

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi Hodela ya Los Angels laha Smith, Roberts na Martin va nga hlangana kona ku bula mayelana ni ku vutla nsuku lowu a wu ngungumerisiwa eAmerika hi Steyn, Wolfaardt na Van der Merwe. Smith u hlamusela a ku:

Hinkwerhu ha swi tiva leswaku Afrika-Dzonga ri le ka ntlimbo wa ikhonomi. Matiko man'wana, ngopfu-ngopfu leri ra ka hina, ya lava ku ri tsan'wa. Ya lava ku ri tsan'wa hi ku ri tsona mali, michini ni swin'wana leswi nga tiyisaka ikhonomi ya tiko leriya... Xa vumbirhi, ha swi tiva leswaku ikhonomi ya tiko leriya yi akiwe ehenhla ka nsuku. Nxavo wa nsuku wu wile, kambe wa ha ri kona. Leswi swi ni nkoka eka leswi swi hi tiseke laha namuntlha... (Chauke, 1992:4).

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku nsuku lowu a wu ri wa ku xava ku herisiwa ka ku khiriwa ka tiko ra Afrika-Dzonga. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va swigevenga leswi swi tiyimisela swinene leswaku nsuku lowu wu va wa swona.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi khotso ra Allerdale. Eka ndhawu leyi ku hlayisiwa

tinsula-voya ni swigevenga. Khotso leri ri rindziwa swinene hi maphorisa. Swibochwa leswi swi kamberiwa kan'we hi n'hweti, hi Dokodela Small. Laha hi kona laha Smith a nga rhumela Dokodela Whiteside ku ya humesa Born, Clout na Woods, leswaku va ta rhuma vona ku ya vutla nsuku eka byatso bya 'Lady Faith'. Ndhawu leyi yi hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi:

Loko nyangwa wu pfuleka maqulu ya hlantiwile hi swibamu, maphorisa ya mbumburheka wonge ya vumbiwile hi maphepha. A va nga langutelangi khombo, a va rhurile... Leswi va nga jumisiwa xiswona van'wana va lo pana sikisi, va tsema va yi vona; a byi hanyeriwi! Swigevenga swi nghene emovheni hi ku olova, wu pfuma, wu tlula wu huma ekhorhweni wu ri karhi wu cemisa mathayere (Chauke, 1992:53).

Marito lama ya komba leswaku Whiteside a a nga ri Dokodela ra ntiyiso. Hi hala tlhelo ya kombisa ku va maphorisa ya dlayiwile hi xitalo hi ku baleseriwa va nga ehleketanga nchumu.

Mothela ya New York yi tlhela yi sasekisa ni ku hlawulekisa ndhawu leyi ya New York eAmerika. Young na Charlotte Pointer va hlangana kona va tiphina hi rirhandzu ra le xihundleni. Stout u va teka swifaniso va nga n'wi voni, a ya swi nyika Smith. Ndhawu leyi yi hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Loko va hela hi ku huma, Young ni nhwana luya a va khomane hi mavoko. Va famba khwatsi va ya emimovheni... Loko va fika emimovheni, Young u tswontswile wanhwana luyani enon'weni. Endzhaku ka sweswo a n'wi pfulela rivanti, a nghena emovheni. Va vulavurilenyana, Young a korhamile a hlometele hi fasitere; ivi wanhwana a tifambela. Loko a ri Stout a a nga si

tshama a oloveriwa hi ntirho hi ndlela leyi (Chauke, 1992:56).

Nhlamuselo leyi yi kombisa laha ku wa ka Young ku nga sukela kona.

Mbangu wu tlhela wu kombisiwa hi Union Building laha va-Young va nga rhurheriwa kona loko va fika eAfrika-Dzonga. Laha hi kona Young a nga sungula ku va na swiphiqu hileswi Smith a nga n'wi chavisa hi swifaniso swa yena na nhwana wa yena Charlotte Pointer, ku n'wi sindzisa leswaku a va kumela vuxokoxoko bya 'Project Midas'. Mutsari u ri:

Young u tshamile ehenhla ka mubedwa a tikhomile tinhlaya, wonge a tsandzeka ku va ekule na mahlo ya Smith. A tipfinyinga mahlo, a tlakuka a sungula ku rhendzeleka ni kamara yakwe. A tivona a yime exikarhi ka nyavulala ni makhema manharhu. Loko a nga endli leswi a a lerisiwa hi xiphephana lexi a a xi khomile, misava hinkwayo a yi ta n'wi tiva, yena na Charlotte (Chauke, 1992:92).

Leswi swi kombisa mpimo wa ku xaniseka ka Young, a xanisiwa hi Smith hikokwalaho ko n'wi sindzisa ku tirha ntirho lowu.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi yindlu ya Smith ya makamara yo tala. Eka rin'wana ra wona ku tshama Born, Clout na Woods, swigevenga leswi nga humesiwa ekhotsweni ra Allerdale. Nakambe hi kona laha Born a nga dlaya Smith, Roberts na Martin endzhaku ka loko va tsandzekile ku kuma nsuku. Mutsari u ri:

Hambi hileswi ana a a kongome khale ku va dlaya, hambu hi leswi a a tshukisiwe hi huwa ya maphorisa, Born u baleserile vakhalabye lavaya, va fa va hlamele. Loko va wile u lo hundzuluka a huma hi nyangwa, a sungula ku

balesela maphorisa. Yena a a swi tiva leswaku o tisunga.

U fe a ha balesela (Chauke, 1992:158).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsandzekela makumu ka vona ku kuma nsuku lowu a wu heleketiwa hi va-Steyn eAmerika, ku fikela loko va dlayana, nsuku wu mbombomela elwandle.

Nkanelo lowu wu kombisa ku va tindhawu leti ti nga hlamuseriwa ti paluxa swinene timhaka leti ti humeleshaka eka tona. Hakunene timhaka ti humeleshaka emadorobeni ya matiko ya Amerika, Afrika-Dzonga na lwandle ra Indian, laha ku humeleshaka timhaka ta vuxisi bya mfumo, vugevenga bya xiyimo xa le henhla hilaha hi nga vona hakona eka 6.1.1 laha henhla.

6.1.2.1.6 **RIRIMI**

Chauke (1992) u ni nyiko yikulukumba ya matirhiselo ya ririmi. Marito lama a ma tirhisaka ni ndlela leyi a ma veketelaka ha yona swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba swinene.

6.1.2.1.6.1 Ntivo-marito

Hilaha hi nga vona hakona eka 6.1.2.1.6 laha henhla, Chauke u nyikiwile swinene hi tlhelo ro tirhisa marito ya Xitsonga. Leswi swi tikomba eka nkanelo lowu wu nga laha hansi.

Mutsari u tirhisa rito ra "**titalenta**" ku kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana laha misaveni u na nyiko ya yena yo tirha ntirho wo karhi. U ri: "Hinkwerhu hi nyikiwile **titalenta**, hi tlhela hi nyikiwa ni ku tsandzeka" (Chauke, 1992:21). Rito leri ri vula tinyiko leti munhu a nga velekiwa na tona. Hileswaku Smith ni vanghana va yena a va fanele ku kuma munhu wo tlhariha tanihi Young leswaku a ta va kumela vuxokoxoko bya "Project Midas".

Ku tlhela ku tirhisiwa rito ra “**fumbarherisa**” loko Smith a hlamusela Stout leswaku u ta n’wi nyika mali yo tala loko o kota ku n’wi kumela swifaniso swa Young na Charlotte Pointer. Smith u ri:

Masiku lawa u nga ta tirhela mina hi wona ya ta hundzuka n’hweti hinkwayo hi muholo lowu ndzi nga ta ku **fumbarherisa** (Chauke, 1992:27).

Rito leri ri vula ku khomisa munhu xan’wanchumu. Leswi swi kombisa leswaku Stout a ta nyikiwa mali yo tala loko o kota ku tirha ntirho lowu.

Mutsari u paluxa leswi Dokodela Small a nga chuhisa xiswona loko a lava ku dlayiwa hi va-Smith. U tirhisa marito ya “**ngundlangudlisa matsolo**” na “**marhumbu ku ri vukulubyakulubya**” hi ndlela leyi:

Small u siviwile mahlo hi lapi lera ntima, mpundzu wu hundzuka xinyami xa valoyi. Nkarhi wolowo a a sungurile ku **ngundlangudlisa matsolo, marhumbu ku ri vukulubyakulubya** ekhwirini ra yena (Chauke, 1992:37).

Ku landzelelana ka marito lama ku kombisa mpimo wa ku chuha ka Dokodela Small hi ku komba ku rhurhumela ka yena ni mpfumawulo wa le khwirini wo kombisa ku chava ka yena swinene.

Ku tlhela ku tirhisiwa marito ya ku “**cinisiwa rhuvurhuvu**” ku humesela erivaleni ku xaniseka ka Smith hikwalaho ka ku pfumala ku rhula evuton’wini bya yena. Mutsari u hlamusela a ku:

Mahlo ya yena a ya honokile kambe a ya nga voni nchumu. Miehleketo yakwe a yi **cinisiwa rhuvurhuvu** hi ku pfumala ku rhula (Chauke, 1992:96).

Laha ku kombisiwa ku va Smith a tshama a nga tshunxekanga hileswi a a nga tshembi leswaku ku rhula loku va ku lavaka va ta ku kuma.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Chauke a ri ni nyiko yo hlawula marito hi mfanelo a ma tirhisela ku paluxa leswi a lavaka ku byela vahlayi swona.

6.1.2.1.6.2 Maencisi

Handle ka matirhiselo ya marito lama kombisiweke laha henhla, mutsari u tlhela a tirhisa na maencisi, hambiloko a nga ma tirhisanga hi xitalo. U kombisa ndlela leyi vanhu lava a va ri endlwini ya Geneva va nga miyela ha yona loko Nhlanga a heta ku hlamusela leswaku nhlengeletano leyi va nga ka yona yi fanele ku gimetiwa. Mutsari u ri:

Loko Nhlanga a tshama ehansi yindlu hinkwayo yi lo **whii**, ku ri karhi ku gayeriwa miehleketo ya yena (Chauke, 1992:1).

Riencisi leri ri kombisa ku miyela ka vona swinene hikwalaho ka ku tika ka mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona. U tirhisa na rito ra "**gayeriwa**" leri ri kombisaka hi matimba ku ehleketa ka vona hi tlhelo ra ku tisa ku rhula kun'we ni ku gimetiwa ka hungu ra vona.

Mutsari u kombisa leswi swibochwa swi tshamisaka xiswona loko Dokodela Small a fika eAllerdale hi ku tirhisa riencisi. U ri:

Loko a fika eAllerdale swibochwa a swi humesiwa emabakweni ya swona, swi ku **n'walalalaaa**, ni rivala hinkwaro (Chauke, 1992:35).

Riencisi leri ri kombisa mpimo wa ku tala ka swibochwa ekhotsweni ra Allerdale.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa riencisi ku hlamusela leswi Dokodela Small a a yimise xiswona loko va-Smith va ri karhi va xungeta vutomi bya yena. U ri:

Hi mpfhuka Small a nga yima a ku **dzi**, a tsandzeka no hefemula, a ku sale leswaku a fa ra vumbirhi (Chauke, 1992:37).

Riencisi leri ri kombisa ku va a yime a nga tivi lexi a nga ta va hlamusela xona loko va n'wi byela leswaku u fanele ku tihlawulela ku hanya kumbe ku lova.

Hi hala hi veke hi vuleke hakona, Chauke a nga tirhisanga maencisi yo tala eka tsalwa leri. Hambiswiritano laha a nga ma tirhisa kona ya kota ku boxa leswi a swi vulaka hi ndlela ya matimba swinene.

6.1.2.1.6.3 Vuyimeri

Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 6.1.1, tsalwa leri ri tihlawula hi vuyimeri lebyi mutsari a byi tirhiseke swinene eka rona. Hikwalaho ka swona ku ta hlawuriwa vuyimeri bya swihayekiwa na vuyimeri bya swikoweto ku hlamuseriwa byona.

6.1.2.6.3.1 Swihayekiwa

Hilaha swi kombisiweke hakona eka 6.1.1, na le ka 1.1.3.1.1, mhaka ya swin'wana swa swiyimeri swa swihayekiwa yi lavisisiwile hi Maluleke (2000). Handle ka marito na maencisi lama nga tirhisiwa laha henhla, Chauke u tirhisa na swihayekiwa ku paluxa hungu ra yena.

Hilaha hi veke hi vuleke hakona, Smith u tiveka swinene eLos Angels. U na yindlu leyikulu leyi yi nga na makamara yo tala swinene. Eka rin'wana ra makamara lama ku tshama va-Born eka wona. Muti wa yena wu ni khoro leyikulu, laha ku nga hayekiwa lapi. Mutsari u ri: "Ekhorhweni leyikulu a ku hayekiwe lapi leri a ku tsariwile leswi: '**Small Heaven**'" (Chauke, 1992:57). Marito lama ya kombisa leswaku ndyangu wa

Smith a wu ri tilo ra yena. Leswi a swi la nga tlhaveriwa hi sana hikuva Smith u hela a baleseriwa hi Born, a fa, endzhaku ka ku tsandzeka ka ku kuma nsuku.

Dokodela Wayne i munhu loyi a nga na hofisi emutini wa yena, leyi a hlanganelaka eka yona ni vavabyi lava va lavaka ku pfuniwa. U tokotile swinene hi ku lunghisa tinghohe ta vanhu. Mutsari u hlamusela leswaku ehenhla ka rivanti ra yindlu yakwe a ku hayekiwile xitiviso lexi : “Ndzi tirhela ku pfuna ku nga ri ku tumbeta” (Chauke, 1992:78). Marito lama ya kombisa leswaku Wayne a a tirha hi ku tshembeka entirhweni wa yena. Xitiviso xa yena emakumu xi va xikhovolelo. U pfumela ku thoriwa hi xin’wana xa ntlawa wa swigevenga, Smith, leswaku a n’wi cincela swikandza swa Born, Clout na Woods, lava a nga ta va tirhisa ku ya vutla nsuku lowu a wu yisiwa eka swirho swin’wana swa Sinodo ya Amerika. Wayne u hetelela a dlayiwa hi Smith loko a n’wi tsundzuxa leswaku u fanele ku hakeriwa eka ntirho lowu a nga wu tirha.

Steyn, Wolfaardt na Van der Merwe hi vona lava nga ngungumerisa nsuku ku suka eAfrika-Dzonga wu ya eAmerika. A va famba hi byatso bya ‘**Lady Faith**’. Eka rin’wana ra makhumbi ya byatso lebyi a ku hayekiwe xifaniso. Mutsari u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi: “Ekhumbini a ku hayekiwile xifaniso xa Hosi Yesu loko a dya ro hetelela ni vadyondzisiwa vakwe” (Chauke, 1992:86). Ku va Hosi Yeso a dya ro hetelela ni vadyondzisiwa va yena swi kombisa leswaku a va nga ta ha vonana nakambe hikuva a a fanele ku ya vambiwa, a fela swidyoho swa hina. Leswi swi yimela ku va Steyn ni vanghana va yena va nga ha vonananga nakambe endzhaku ka loko byatso bya vona byi baleseriwile hi va-Born byi mbombomela endzeni ka mati.

Endzhaku ka loko Young a lovile, Nkulukumba Perez u rhambile nhlengeletano ya huvo ya vuhlayiseki ku va tivisa ku hundza ka yena emisaveni, laha va nga boha ku yimisa Mitterand ni huvo yakwe. Mutsari u hlamusela leswaku loko va kunguhata mhaka leyi: “... lapi leri a ri tsariwile: ‘World Peace: An Illusion’” (Chauke, 1992:159) ri damurhutekile tlhelo rin’we, ri nembelela ekhumbini. Ku damurhuka ka tlhelo rin’we ra lapi ku yimela ku tsandzeka ka huvo leyi ku fikelela xikongomelo xa yona, xo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo.

Leswi swi nga xopaxopiwa laha henhla, swi kombisa ku va Chauke a swi kotile ku tirhisa swihayekiwa ku paluxa hungu ra yena. Hungu leri ri huma hi matimba hi matirhiselo ya yena ya swihayekiwa leswi swo hambana.

6.1.2.1.6.3.2 Swikoweto

Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 6.1.1 na le ka 1.1.3.1.1, swin'wana swa ririmi ra swikoweto swi vile swi xopaxopiwile hi Maluleke (2000). Eka ririmi ra swikoweto hilaha ku tirhisiwaka swirho swa miri loko ku vulavuriwa, hambiloko hi ntolovelo ririmi leri ri tirhisiwa hi vanhu lava va nga koteki ku vulavula.

Mutsari u kombisa ndlela leyi sejeni a nga pfumela ha yona loko a lerisiwa hi kaputeni Smith ku heleketa Dokodela Whiteside, loyi a nga khomela Dokodela Small ku ya ehofisini leyi a faneleke ku tirhela eka yona. U ri "Sejeni u lo pfumela hi nhloko a nghena endleleni yo rhangela" (Chauke, 1992:52). Xikongomelo xa Dokodela Whiteside a ku ri ku ya humesa swigevenga leswi swi nga ta tirhisiwa hi va-Smith ku vutla nsuku ebyatsweni bya 'Lady Faith' wu nga si fika eAmerika.

Mutsari u kombisa leswi Stout a nga arisa xiswona ku tihlamusela hi vuxokoxoko eka Smith hi nkarhi lowu a a lava ku n'wi thola leswaku a ta teka Young swifaniso exihundleni. U ri: "Stout a khindlata mavoko a hefemulela ehenhla" (Chauke, 1992:26). Ku va a khindlata mavoko swi kombisa ku va a nga lavi ku titivisa eka Smith hi ku hetiseka. Ku hefemulela ka yena ehenhla ku hi tisela xifaniso xa ku hlundzuka ka Stout.

Bower, u thola Jim ku va muchayeri wa yena wa xikepe xa '**The Brave Live Longer**', lexi xi nga hlanganisa xa 'Lady Faith'. Leswi ntirho lowu a wu ri wa xihundla a va fanele ku kuma vanhu lava nga tshembeka, lava va nga ta ka va nga paluxi xihundla xa vona. Jim, u vonile swi antswa leswaku ku thoriwa timbheveve. Hikwalaho mutsari a nge:

Ekueheteleleni u bohile ku lava timbheveve ta mune. Lava

hi ku vona ka yena, a va nga ta boxa nchumu hikuva a va ri hava marito. A swi n'wi nonohelanga ku tihlengeletela ntlawa lowu; futhi a a tiva ku burisana na vona hi ririmi ra swikoweto swa mavoko (Chauke, 1992:126).

Mutsari u tlhela a tirhisa swirho swa miri ku kombisa ndlela leyi ha yona Jim a nga vitana timbheveve ti n'wi landza ku ya nghena eka byatso bya '**Lady Faith**', va rhwala nsuku va wu yisa eka '**The Brave Live Longer**'. U ri: "Jim a hundzuluka, a kowetela hi mavoko, a nghena eka **Lady Faith** timbheveve ti n'wi landza" (Chauke, ibid.). Ku va a kowetela hi mavoko, swi kombisa ku va a vulavula hi ku tirhisa mavoko, ku ri ku kombisa timbheveve leswaku ti fanele ku n'wi landza. Loko a ri endzeni ka byatso bya Lady Faith mutsari u ri:

Jim a kowetela nakambe, ivi va sungula ku tleketlela. Va tleketlela. Va tleketlela. Maribye ya kona a vo gomela loko va ya tlakula; a wonge va tlakula tintshava. Loko ku hundza ku ringana awara, a va hetile (Chauke, 1992:136).

Leswi swi kombisa ku va a tlhela a tirhisa mavoko ku kombisa timbheveve leswaku ti fanele ku rhwalela nsuku ti ya wu hoxa eka byatso bya '**The Brave Live Longer**'.

Nxopaxopo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va mutsari a ri ni vutshila bya ku tirhisa ririmi ra swikoweto eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena.

Hilaha hi voneke hakona, Chauke i mutshila loyi a kotaka ku tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila. Hi vonile hilaha a nga tirhisa hakona marito, maencisi ni vuyimeri ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena hi matimba swinene.

6.1.2.1.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA NSUKU WA MINA**

Hilaha hi nga vona hakona eka 6.1.1, tsalwa leri ri tihlawula hi nkongomelo ni hungu

ra rona ra vuxisi bya mfumo ni vugevenga bya xiyimo xa le henhla swinene, mbangu kun'we ni ririmi ni marungulele ya timhaka. Hi vonile leswaku mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena. Swimunhuhatwa swa tsalwa leri swi vumbiwile hi ndlela yo xonga. Vito ra tsalwa hi roxe ri hi vikela leswi swi nga endzeni ka rona. Eka rona tsalwa leri ku tlhela ku anekiwa minkongomelo yo hambana. Mbangu wa tsalwa leri i wa le madorobeni ya Amerika, Afrika-Dzonga kun'we ni lwandle ra Indian. Mutsari u kombisile nyiko leyi a nga na yona yo tirhisa ririmi hilaha hi nga vona hakona eka 6.1.2.2.6. Leswi swi humeseriwa erivaleni hi ntivo-marito, maencisi na vuyimeri lebyi a nga byi tirhisa ku paluxa hungu ra tsalwa leri.

6.1.2.2 **U KHANYA MANI?**

6.1.2.2.1 **KUNGU**

Tsalwa leri ri vulavula hi Marhandza-teka loyi a a nga yingisi swileriso ni switsundzuxo swa tata wa yena Magalafawa, vadyondzisi kun'we ni nhloko ya xikolo. Leswi swi nyanyisiwa hileswi mana wa yena a a n'wi yimelela hambiloko a dyohile. U venga Mbhoma ni dyondzo ya Bayiloji leyi a va dyondzisaka yona. Hi minkarhi yo tala u baleka a ya hungasa exipotweni xa ka Dutch laha a a tirha tanihi muxavisi wa byalwa a tlhela a hanya hi swidzidzirisi.

Marhandza-teka u yenga hi vanghana va yena va-Sithalala, a nghena na xibamu exikambelweni, a kopela, a khomiwa a ya pfaleriwa ejele. U humesiwa leswaku a ta tenga a ri ehandle hikwalaho ka leswi a ri ri ro sungula ku va a khomiwa kun'we ni ku va a ri n'wana wa xikolo. Loko a nga si ya tenga nandzu lowu, Bra Sam u rhumela ntlawa wa yena wa majaha ya Makabasa ku ya teka nhundzu hinkwayo ya Magalafawa na Marhandza-teka, a ta tshama na yena eHillbrow. Bra Sam u koxa mali yo ringana R15 000.00 ya ku humesa Marhandza-teka. Mali leyi a yi ri yo riha leyi Marhandza-teka a nga n'wi tekela yona eka Dutch. Masitipile mana wa Marhandza-teka u lova hi mbitsi leyi a a dyisa hi Marhandza-teka. Marhandza-teka u vuya a ya tenga a dyiwa hi nandzu, a pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo.

6.1.2.2.2 NKOKA WA VITO RA TSALWA

Eka tsalwa ra **U khanya mani?** mutsari u tirhisile xivutiso ku thya vito ra tsalwa leri. Xivutiso lexi xi vutisa Marhandza-teka leswaku mintirho ya yena leyo biha swonghasi u yi endlela mani hilaha Mathebula (1998) a nga hlamusela hakona.

Mutsari u hi vumbela Marhandza-teka a ri munhu loyi a nga rhandziki xikolo, a kuceteriwa hi vanghana va yena ku nwa byalwa ni ku dzaha mbangi na fole, a hetelela hi ku ka a nga kombisi xichavo eka vatswari va yena ni vadyondzisi. Wa kopela exikambelweni a vekile xibamu exitafulanini lexi a tsalelaka eka xona. Swiendlo leswi swa yena hinkwaswo swi hela swi n'wi hoxa ejele kun'we ni ku dlayisa mana wa yena Masitipile hi mbitsi leyi a a n'wi dyisa yona. Hi siku leri a ku heleketiwa mana wa yena Masitipile endlwini ya yena yo hetelela, kokwana wa yena Xikharibana u kombisa leswaku hambileswi a nga dlayisa Masitipile hi yena loyi a nga ta sala a xaniseka hi ndlela leyi:

Ndzi ta ka ndzi nga rili ndzi to yini ka va ka hina? Wa hamba hi wena u nga ta sala u hlupheka. U ta fela ejele n'wana wa n'wananga (Magagane, 1992:62).

Marito lawa ya kombisa leswi Marhandza-teka a nga ta sala a xanisekisa xiswona endzhaku ka ku lova ka Masitipile mana wa yena.

Marhandza-teka u tsandzeka ku tikhoma loko va n'wi tshinya, a rila, a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka. Leswi swi endla leswaku mukhalabye Madima, a nyangatseka a hlamula hi ndlela leyi:

Namuntlha se swo ku komana hikuva swi vuye hi wena.
N'wana wa munhu u fanele ku va na tindleve man'! Loko va n'wi tshinya a twa man'! (Magagane, 1992:62).

Leswi swi tshikilela ku va Marhandza-teka a ri munhu wo ka a nga twi loko a tshinyiwa.

Loko se Marhandza-teka a pfaleriwa ejele hikwalaho ka leswi a nga dyiwa hi nandzu kokwana wa yena Xikharibana u tlhela a ku:

Marhandza-teka, ntukulu wanga, loko a wu yingisile, ingi u nga swi vonanga hinkwaswo leswi!... vona, namuntlha swi vuye hi wena. Ntlhanu wa malembe ejele! A hi ntangha ya munhu! (Magagane, 1992:72).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku vava ka mbilu ya Xikharibana hi ku pfaleriwa ka ntukuklu wa yena Marhandza-teka.

6.1.2.2.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku kombisa leswaku xinghananghana xa dlayisa kun'we ni leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo. Leswi swi tikomba loko Marhandza-teka a tsandzeka ku yingisa swileriso swa tata wa yena Magalafawa, vadyondzisi ni nhloko ya xikolo ku fikela loko a khomiwa a ya pfaleriwa ejele.

6.1.2.2.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **U khanya mani?** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka hikwalaho ka ku va swi ri swa nkoka eku paluxeni ka hungu ra tsalwa leri: **Marhandza-teka**, n'wana wa Magalafawa na Masitipile, **Magalafawa**, **Masitipile** na **Bra Sam**, xigevenga lexi a xi tshama eHillbrow. Swin'wana swa swona swi vile swi xopaxopiwile hi Mathebula (1998) hilaha ku kombisiweke hakona eka 1.1.3.1.1 laha henhla.

6.1.2.2.4.1 Marhandza-teka

Marhandza-teka hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **U khanya mani?** I munhu wa ndhuma loyi a tsakelaka ngopfu ku tiveka kun'wana na kun'wana laha a nga kona.

Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri ni mahanyelo yo ka ya nga pfuni nchumu. U kombisiwa a ri munhu wo hanya hi swidzidzirisi ku tlula ni vaxinuna. Loko a ri ni ntlawa wa vafana lava a tshamaka na vona ethoyilete hi twa a ku:

A wu na nkawuza kwalaho Sithalala? Ndzi twa ndzi ri na vutsondze mani. Babalaza na rona hi leri, phela hi nwe ku vava le ka disiko ya ka Two-for-joy. Lumeka nkawuza kwalaho Sithalala kumbe munhu a nga tlhariha. Ku vula Marhandza-teka loyi a a dya bangu, fole leri ra rihlaza ku tlula na vaxinuna. Byalwa a ndzi vuli, se o va xilovekelo xa xilovekelo, xindzendzele (Magagane, 1992:3).

Leswi swi kombisa ku va Marhandza-teka a ri ni mahanyelo yo biha. Hi hala tlhelo yi paluxa ku va a tsakela ngopfu ku tshama na vanhu va xinuna.

Marhandza-teka i munhu wo ka a nga xiximi lavakulu eka yena. Leswi swi kombisa ku va a nga ri na xichavo ni nhlonipho. Hi nkarhi wa ku wisanyana ka xikolo u ri:

Topi leyi ndzi lava ku yi dyisa hi tiphayiphi loko yi nga ndzi jaji kahle. A yi ndzi tivi mina. Ndzi Marhandza-teka mina. Heyi wena Sithalala na *My dog* mi nga ta la! Mi ndzi nyumise ngopfu namuntlha. Ndzi mi sungulela xiqhamuthelo mi nga xi teki. Mi majaha ya njhani kasi? Xana a mi yi voni leswaku thiza leyi ya bayiza na? (Magagane, ibid.).

Laha ku humeseriwa erivaleni swinene mpimo wa ku tekeriwa ehansi ka thicara Mbhoma hi Marhandza-teka. Yi tlhela yi kombisa na rivengo leri Marhandza-teka a nga na rona ehenhla ka Mbhoma kun'we ni ku va ku ri yena a vangaka switereka exilolweni xa Veritas.

Marhandza-teka u tlhela a kombisiwa a ri mbabva na dlakuta. U yivela vanhu mali ivi

loko va n'wi londza a va tshembisa ku va rihela hi miri wa yena. Loko Marhandza-teka a ri karhi a biwa hi Bra Sam hi twa a ku:

Ma ndi dlaya Boti Samee! Yoo! Ndzo fela mahala mino!
Ndzi tshikeni ndzi khongele Boti Sam. Hambi ku ri
namuntlha ndzi nga famba na n'wina ndzi ya mi rihela swi
hela xikan'we (Magagane, 1992:9).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku va Marhandza-teka a nga tshembekanga kun'we ni ku va a ri ni rintihlo.

Marhandza-teka u tlhela a va ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku na ku cinca-ncica evuton'wini bya yena. U tisola eka swiendlo swa yena leswo biha endzhaku ka ku dlayiwa ka mana wa yena hi mbitsi leyi a a n'wi dyisa yona. Loko Ngobeni a ri karhi a n'wi heleketa ekaya ka yena hileswi Magalafawa a a lava ku n'wi ba hikwalaho ka ku dlayisa nsati wa yena u titsongohata hi ndlela leyi:

Ndzi dlayisile hi vanghana kokwana. Hi vona va nga ndzi ngenhisa emhakeni ya vudakwa. A ndzi nga tiendli kokwana. A ndzi swi lava ku tshama, kambe vanghana a va ndzi sindzisa ku famba na vona. Sweswi ndzi dyondzile kokwana leswaku nala lonkulu wa munhu i munghana wa yena. Ndzi kombela mi ya vulavula na bava, leswaku va ndzi rivalela. Se ndzi dyondzile dyondzo leyikulu evuton'wini. A ndzi nga ha engeti kokwana (Magagane, 1992:60).

Laha ku kombisiwa ku tisola swinene ka Marhandza-teka ehenhla ka leswi a nga swi endla. Marhandza-teka u tlhela a alela Sithalala ku n'wi pfuna ku xavisa maphepha ya xikambelo xa ka matiriki. Loko Sithalala a n'wi hlamusela mhaka leyi hi twa a ku:

U lava leswaku mina ndzi ta khomiwa, wena u sala hi? Wa

hemba, eka mina se u fikile emakumu. Ntlharhi yi dya kan'we buti. Famba na swilo swa wena (Magagane, 1992:65).

Leswi swi kombisa ku va Marhandza-teka a nga ha twisisi nchumu hi timhaka ta va-Sithalala lava mahanyelo yo biha. U hetelela a khomiwa a ya pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo.

Ku va Marhandza-teka a tsandzeka ku yingisa swileriso ni switsundzuxo swa tata wa yena Magalafawa, vadyondzisi ni nhloko ya xikolo, swa engetela eka ku xaniseka kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena.

6.1.2.2.4.2 Magalafawa

Magalafawa, tata wa Marhandza-teka i xisihalali eka tsalwa leri. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri ni mahanyelo lamanene. U tsakela ntiyiso na vutihlamuleri evuton'wini bya yena. Tanihi xisihalali, u sola swinene hanyelo ra vanhu vo fana na va-Marhandza-teka, ro hanya hi swidzidzirisi, vumbabva ni ku pfumala xichavo eka lavakulu ni yin'wana mintirho yo biha leyi a yi endlaka. Hi siku leri Marhandza-teka a nga vuyisiwa hi va-Sithalala nivusiku, a biwile hi Bra Sam, Magalafawa u ri:

Se swilo yini Marhandza-teka” masiku hinkwawo ndza ku byela leswaku u nga fambi vusiku. Vona, vanhu va ta kala va ku dlaya leswi! Swona n'wana wanhwana u famba vusiku a lava yini? Loko wo pfinyiwa ke, u lava ku ta ku yo mani? (Magagane, 1992:7).

Laha ku kombisiwa ku vava ka mbilu ya Magalafawa hileswi Marhandza-teka a hanyisaka xiswona. Hi hala tlhelo ku kombisiwa ku va Magalafawa a ri mutswari loyi a kotaka ku lawula xiyimo xa timhaka. Magalafawa u ala ku ya tenga nandzu wa ku hlongoriwa ka Marhandza-teka exikolweni hikwalaho ka leswi a a swi tiva leswaku u pfumala mahanyelo. Loko Masitipile nsati wa yena a n'wi vikela mhaka leyi u ri:

Mina a ndzi nga swi koti ku ya exikolweni hikuva a ndzi kombelanga entirhweni. Wena famba na yena, futhi u yima na yena loko mina ndzi ringeta ku n'wi tshinya (Magagane, 1992:12-13).

Leswi swi kombisa ku va Magalafawa a nga twisisi nchumu hi ku pfuna Marhandza-teka. Magalafawa u hetelela hi ku ala ku humesa mali ya leswaku Marhandza-teka a tenga nandzu wa yena wa ku jumbela kun'we ni ku kumiwa a ri ni xibamu xo ka xi nga ri enawini a ri ehandle ni yo n'wi kutsula hi nkarhi lowu a nga tekiwa hi Bra Sam ku ya tshama na yena eHillbrow hikwalaho ka leswi a nga n'wi yivela mali yo tala.

Magalafawa i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku hundzuka evuton'wini bya yena loku ku vangiwaka hileswi Bra Sam a a lava ku herisa vutomi bya Marhandza-teka. U hela a twisisa Masitipile, a pfumela ku pfunana na yena ku kuma mali yo humesa Marhandza-teka eHillBrow. Endzhaku ka ku koxiwa ka mali yo ringana R15 000. 00 yo humesa Marhandza-teka hi Bra Sam, Magalafawa u ri:

Masitipile nkatanga, lowu i mpingu wo tika swinene. Swa fanela leswaku hi rhwasisana, handle ka swona wu nga hi pyanya. Kambe mali leyi va koxaka yona ya chavisa, a ndzi tivi leswaku hi nga yi lombela eka mani. Heyi, ku veleka i ku huma moya hakunene. I khale hi ringeta ku n'wi komba ndlela a ala, a nga lavi ku yingisa (Magagane, 1992:47).

Nhlamuselo leyi yi humesela erivaleni swinene ku hundzuka ka Magalafawa hikwalaho ka leswi timhaka a ti ri eka xiyimo xo tika. Ku hundzuka ka yena ku tlhela ku tikomba loko a pfumela ku tshama na Marhandza-teka, a tlhela a n'wi heleketa ekhoto ku ya tenga, a dyiwa hi nandzu, a pfaleriwa ejele vutomi hinkwabyo.

Ku xaniseka kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya Magalafawa ku vangywa hi mahanyelo yo biha ya Marhandza-teka.

6.1.2.2.4.3 Masitipile

Masitipile i muluthanyi eka tsalwa leri. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri ni mahanyelo yo ka ya nga pfuni nchumu. Hi yena loyi a vangaka rivengo exikarhi ka Marhandza-teka na tata wa yena Magalafawa. U yimelela Marhandza-teka loko Magalafawa a n'wi tshinya loko a vuyisiwa hi mimovha ni vusiku. Hi siku leri a nga vuyisiwa hi va-Sithalala loko Magalafawa a n'wi tshinya, Masitipile u ri:

Wena wa ha ri *old fashion*. U lava leswaku n'wana a hundzuka hlonga xana? Tshika n'wana a tiphina hi vutomi. Loko a gada mimovha a tibombela ku onhakile yini? Leswi la Joni ku bombiwaka hi mimovha, u lava leswaku Marhandza-teka a hanyisa ku yini (Magagane, 1992:5).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku va Masitipile a pfumala mahanyelo lamanene, kun'we ni ku pfumala xichavo eka nuna wa yena Magalafawa.

Loko ku tengiwa nandzu wa ku hlongoriwa ka Marhandza-teka exikolweni, Masitipile u tikomba a yimelela Marhandza-teka, ematshan'wini yo seketela nhloko ya xikolo, Mabahandzula. Mhaka leyi yi paluxiwa hi ndzimana leyi yi nga laha hansi:

Xi, u ta pona ka prinsipala? N'wana a va layisi swona? N'wana o byeriwa hi nomo a swi twa. Marhandza-teka i khale ndzi ku byela n'wananga. Vona, namuntlha se hi yo yini leyi? N'wana wa khomba u tshama a biwa switshamo ka va ka hina! Yo va mihlolo na yona. A redzi, dlayani (Magagane, 1992:16).

Leswi swi kombisa swinene ku va Masitipile a nga tsakeli leswaku Marhandza-teka a panichiwa. Nhlamuselo leyi yi kombisa ku tsandzekela kule ka Masitipile ku laya n'wana.

Masitipile i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku ni ku cinca-cinca evuton'wini bya yena. Ku cinca loku ku vangywa hi mbitsi leyi a dyisiwaka yona hi Marhandza-teka, hikwalaho ka leswi Bra Sam a a koxa mali yo tala yo humesa Marhandza-teka eHillbrow. Timhaka a ti ri eka xiyimo xo biha swinene. Laha u kombisiwa a ri na xichavo a tlhela a xixima nuna wa yena Magalafawa. Masitipile u hetelela a swi vona leswaku hi yena loyi a nga onha Marhandza-teka. Loko va ri karhi va bula hi mhaka ya ku khomiwa ka Marhandza-teka, Masitipile u ri:

Nkatanga a mi nga hembu leswaku n'wana loyi u ta hi dlaya. Mina a ndzi ku mo ka mi nga n'wi rhandzi n'wana loyi. Se ndza swi vona leswaku hi mina ndzi nga endla xihoxo. A ndzi songanga rigogo ra ha tsakama (Magagane, 1992:45).

Leswi swi kombisa ku va Masitipile a tisola leswi a nga tsandzeka ku laya Marhandza-teka ka ha ri na nkarhi. Masitipile u hetelela a ri na xiphiso lexikulu evuton'wini ku fikela loko a hundza emisaveni hikwalaho ka mbitsi leyi a a dyisiwa hi Marhandza-teka.

Loko Masitipile a a lo yingisa nuna wa yena Magalafawa a songa rigogo ra ha tsakama, ingi a ha hanya. Hileswaku ku xaniseka, ku lova ka yena kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena ku vangywa hi Marhandza-teka.

6.1.2.2.4.4 Bra Sam

Bra Sam i ximunhuhatwa-mpaluxo eka tsalwa leri. Bra Sam hi xin'wana xa swigevenga xo tirhandza, xo faneriwa hi mpahla leyi xi yi ambalaka ya le henhla swinene, lexi talaka ku nwa byalwa exipotweni xa ka Dutch. Ku seketela leswi mutsari u ri:

A ambala suti ya dzovo ya ntima khwixi, yi mechisiwa hi hembe yo basa na thayi yo tshwuka, kasi emilengeni a ku hi dyintanghu dya dzovo ra ngwenya. Tintanghu leti a ti laviwa ngopfu hi vatsotsi lero loko wo ti ambala u ri

mpaxeni ku fana na mina, a vo ku hluvula va teka u sala u
ku phaxa phaxa phaxa... (Magagane, 1992:9).

Bra Sam i munhu wo chavisa swinene hi xiyimo xa yena naswona u na tihanyi kun'we ni mona wa vuloyi. U xanisa Marhandza-teka eHillbrow, a sindzisa vatswari va Marhandza-teka ku humesa mali yo ringana R15 000.00 yo n'wi kutsula. Loko a vulavula na Masitipile efonini u vulavula hi rito ro chavisa hi ndlela leyi:

Yingisa swinene mhani. I Bra Sam loyi a vulavulaka.
N'wana wa wena hi loyi! Ku a vuya eka wena a ha hanya,
ndzi lava mali ya mina, R15 000.00 hinkwayo. Mi nga yi
emaphoriseni. Wa swi twa (Magagane, 1992:46).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Bra Sam a nga xaveleli loko a vulavula kun'we ni ku va a nga ri na xichavo eka lavakulu eka yena.

Bra Sam i ximunhuhata-ndlandlamuko. Hambileswi a nga tiyimisela ku ka a nga ntshuxi Marhandza-teka a nga si kuma mali ya yena, u hetelela a hundzuka endzhaku ka ku lova ka Masitipile mana wa Marhandza-teka, a pfumelela Marhandza-teka ku ya ekaya. Loko yena na ntlawa wa yena wa majaha ya Makabasa va ha ku twa ku hundza ka Masitipile emisaveni, Bra Sam u ri:

Yingisani la hinkwenu. Marhandza-teka a nga byeriwi
nchumu hi ku thithivhala ka ri *old -lady* ra yena. Swa boha,
nkosi wu ta va hi Mugqivela nimixo. Kutani Marhandza-
teka hi ta n'wi ntshuxa hi Mugqivela ninhlekanhi. A nga
tivirusiwi nchumu. Ma ndzi twa hinkwenu (Magagane,
1992:55).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku hundzuka ka Bra Sam eka leswi a nga swi kunguhata hi Marhandza-teka.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Magagane a swi kotile ku vumba swimunhuhatwa swa yena hi ndlela yo xonga. Mutsari u tirhisile swinene ndlela yo hlamusela ku humesela vumunhu bya Marhandza-teka erivaleni kun'we na Bra Sam. Hilaha swi tikombaka hakona vumunhu bya Masitipile na Magalafawa byi kombisiwa hi ndlela yo tihlamusela.

6.1.2.2.5 MBANGU

Timhaka ta tsalwa leri ti humelela etindhawini ta le madorobeni, laha ku humeelaka swilo swo tala swo fana ni ku tirhisa swidzidzirisi, vumbabva, ni mintirho yin'wana yo biha. Tindhawu leti ti nga longoxiwa hi ndlela leyi: Meadowlands, xipoto xa ka Dutch, xikolo xa Veritas, Jele, na Hillbrow. Tin'wana ta tindhawu leti ti vile ti kaneriwile hi Mathebula (1998).

Mutsari u paluxa mbangu hi ku kombisa doroba ra Meadowlands. Vatswari va Marhandza-teka va tshama eka doroba leri. Ndhawu leyi yi tiva hi vanhu vo tala hikwalaho ka leswi ku tshamaka timbabva na swigevenga. Vutomi bya vanhu byi tshama byi ri emavokweni ya tinsula-voya leti. Hikwalaho loko va-Sithalala va heleketa Marhandza-teka ekaya, vatswari va yena va chava ku pfula rivanti ra yindlu, va humela ehandle. Mutsari u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Masitipile na yena u tlurile a ya ku nsimbi wee, hikuva eJoni ku na lava fambaka va gongondzela vanhu, loko va pfula va va hlasela, hi swibamu. Van'wana a va gongondza va tivula maphorisa, kutani loko vanhu va pfula, va tikuma va ri karhi va hlaseriwa va nga tivi na xidyoho xa vona. Kutani hikwalaho ka sweswo, vanhu a va fanele ku tlharihani ni ku va va tisirhelela. Kutani dyambu loko ri kala ri ku lava ra wena, a swi nga olovi ku pfula munhu loko a gongondza (Magagane, 1992:7).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va vanhu va doroba ra Meadowlands va nga

tshamisekanga hikwalaho ka tinsula-voya leti.

Xipoto xa ka Dutch le xa ndhuma xi hlawulekisa ndhawu ya Meadowlands. Eka xipoto lexi tinsula-voya ti hlangana kona. Hi hala tlhelo van'wankumi na vona va hlangana eka ndhawu leyi, laha a va tlhela va endla na minkombiso ya mabyalwa lamantshwa lama ya ha ku nghenaka efexenini. Marhandza-teka u tala ku ya tumbela kona, loko a baleka exikolweni. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Exipotweni lexi, a ku nwa kona tinghingha na tinghingha leti dyaka ti lalela. Vayimeri va tikhamphani letikulu to ta hi le ndzhandzheni wa malwandle, loko se va tirhile va karhele ni ku twa ku hisa, timovha a tikongoma kona eka Dutch ku ya wisa ni ku titimula kona (Magagane, 1992:4).

Marito lama ya kombisa swinene leswaku ndhawu leyi ku nghena vanhu lava va titwaka ntsena.

EZola hi laha ku tshamaka Sigegede malume wa Marhandza-teka. Sigegede u tiveka ngopfu eka ndhawu leyi hikwalaho ka leswi a nga na mochari wo xavisa mabokisi yo lahla vafi. Bindzu ra mochari a ri endla leswaku vanhu va n'wi chava hikuva vanhu va ndhawu leyi a va vula leswaku u na swigevenga leswi a swi tirhisaka ku dlaya vanhu va hoxiwa emocharini. Hikwalaho mutsari a nge:

Vanhu a va chava ni ku ya emahosi hi ku chava Sigegede ni vanhu vakwe, lava loko ri ku lava ra wena, a va huma va faza ni malokixi ya Joni (Magagane, 1992:23).

Leswi swi kombisa leswaku vanhu va ndhawu ya Zola a va tshama va nga tshunxekanga.

Mbangu wa tsalwa leri wu paluxiwa hi jele, exiticini xa maphorisa eMeadowlands. Marhandza-teka u pfaleriwa kona endzhaku ko dyiwa hi nandzu. Eka ndhawu leyi ka

xanisekiwa swinene naswona ya chavisa ku kombisa leswaku a hi ndhawu leyi tolovelekaka. Loko Marhandza-teka a vona mana wa yena u ri:

Yoo! Mhane! Hakunene mo ndzi tshika ndzi fa mi ri kona mhane! Ndzi humeseni hikuva va ndzi dlaya vanhu lava. Hambi a ndzi ya kwihi emisaveni minoo! A swi antswa loko a ndzi nga velekiwanga (Magagane, 1992:26).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Marhandza-teka a xaniseka swinene ejele.

Ndhawu ya Hillbrow na yona i ya nkoka swinene eka timhaka ta tsalwa leri. Bra Sam u tshama kona na ntlawa wa yena wa majaha ya Makabasa eka fulete ya yena. Eka fulete leyi hi kona laha Marhandza-teka a nga tumbetiwa kona endzhaku ko tekela Bra Sam mali yo ringana R15 000.00 exipotweni xa ka Dutch. I ndhawu ya xiyimo xa le henhla lero na vanhu va nge pfuki va swi ehleketile leswaku van'wana va xaniseka no dlawa eka yona. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi:

Le Hillbrow, Marhandza-teka a a ri ejele. A a bohiwile milenge na mavoko a tlhela a ndzoveteriwa lapi enon'wini leswaku a nga tshuki a cema. A swi antswa loko Bra Sam a ri kona hikuva a n'wi ntshunxa a va kwala na yena a nga kona (Magagane, 1992:46).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a nga tweriwi vusiwana.

Hilaha hi voneke hakona eka 6.1.2.2.5, mbangu wa tsalwa leri i wa le madorobeni ya Meadowlands. Tindhawu leti ti paluxa swinene hungu ra tsalwa. Ku kombisiwa swinene timhaka ta swidzidirisi leswi diywaka hi Marhandza-teka ni vanghana va yena, ku pfumaleka ka ku rhula exikarhi ka vatswari va Marhandza-teka, vadyondzisi ni nhloko ya xikolo hikwalaho ka mahanyelo yo biha ya Marhandza-teka, ni swin'wana swo biha leswi swi humelelaka.

6.1.2.2.6 RIRIMI

Magagane (1992) u na nyiko yikulukumba ya matirhiselo ya marito ya Xitsonga naswona u ma tirhisa hi ndlela leyi hlamarisaka ku paluxa hungu ra yena. Leswi swi tikomba eka leswi swi nga laha hansi.

6.1.2.2.6.1 Ntivo-marito

Hilaha hi nga vona hakona eka 6.1.2.2.6, Magagane u kombisa nyiko yo tirhisa marito ya Xitsonga hi ndlela leyinene. Leswi swi tikomba eka nkanelo lowu wu nga laha hansi.

Mutsari u hlamusela ku tsala ka Marhandza-teka ntirho-etlilasini endzhaku ka loko a sindzisiwile hi thicara Mbhoma. Eka nhlamuselo ya yena u tirhisa rito ra **“halahala”** hi ndlela leyi: “Hi loko a teka xiphephana a **halahala** swo tiva hi nhloko ya yena” (Magagane, 1992:3). Rito leri ri kombisa ku va Marhandza-teka a tsala swo ka swi nga ri swona ku fana na munhu loyi a nga kotiki ku tsala. Leswi swi pfuneta ku paluxa ku va Marhandza-teka a nga ri na mhaka na xikolo.

Mutsari u tlhela a tirhisa rito ra **“khukhumbile”** loko a hlamusela ndlela leyi Marhandza-teka a a famba ha yona endzhaku ko biwa hi Bra Sam exipotweni xa ka Dutch. U ri: “Kutani vusiku byebyo, u **khukhumbile** a ri karhi a jiyela a kala a fika eka Sithalala” (Magagane, 1992:9). Rito leri ri kombisa ku va a tsandzeka ku famba. U tlhela a tirhisa na rito ra **“jiyela”** leri kombisaka ku tsandzekela makumu ka Marhandza-teka ku famba.

Mutsari u hlamusela ku rhukaniwa ka Masitipile hi Marhandza-teka loko va ha ku heta ku n'wi panicha exikolweni hi ku tirhisa rito ra **“phatlula”**. U ri: “Va nga si fika na le kaya, Marhandza-teka se a sungula ku **phatlula** mana wa yena hi marito” (Magagane, 1992:18). Rito leri ri kombisa ku va a vulavula ni mana wa yena hi ndlela yo pfumala xichavo.

Mutsari u tlhela a hlamusela hasa-hasa leyi vangiwaka hi Marhandza-teka loko ku tsariwa xikambelo hi ku tirhisa riviti-nkatsano ra “**nyaka-nyaka**”. U ri:

Ku sunguriwile ku tsala xikambelo eka vhiki leri landzelaka, kambe **nyaka-nyaka** yi humelele siku ku tsariwaka dyondzo ya Biology leyi Marhandza-teka a yi tekerile ngopfu ehansi hikwalaho ka leswi a a venga thicara loyi a a n’wi dyondzisa (Magagane, 1992:19).

Rito leri ri kombisa ku karhata ka xiyimo ku va swilo swi dungekile.

Nkanelo lowu wu kombisa ku va Magagane a kota ku hlawula marito hi mfanelo, a ma tirhisa ku paluxa leswi a lavaka ku byela vahlayi swona.

6.1.2.2.6.2 Swivulavulelo

Swivulavulelo hi swin’wana swa swikhavisa-ririmi leswi Magagane a nga swi tirhisa ku khavisa hungu ra tsalwa ra yena.

Mutsari u tirhisa xivulavulelo ku hlamusela leswaku Marhandza-teka u tsakela ngopfu ku tshama na vafana, ngopfu-ngopfu va-Sithalala. Eka nhlamuselo ya yena u ri: “... **a va ri banti na buruku**” (Magagane, 1992:1). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku a a nga hambani na vona.

Marhandza-teka u vile a tsandzeka ku fikelela xikongomelo xa yena xa ku hlongola thicara Mbhoma etlilasini leswaku a nga ha va dyondzisi. Mutsari u ri: “Makungu ya yena yo hlongola thicara Mbhoma leswaku a nga ha ngheni etlilasini ya vona **a ya be ehansi**” (Magagane, 1992:3). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku tsandzekela makumu ka Marhandza-teka ku hlongola Mbhoma.

Ku kombisa leswaku Marhandza-teka ni vanghana lava a xavisaka na vona byalwa eka

Dutch a va ha ri vantsongo, mutsari u tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi: “Kutani Marhandza-teka ni vanghana leswi **a va ha tsakama**, a va ri vona a va wetela tinghamula byalwa” (Magagane, 1992:4). Xivulavulelo lexi xi kombisa mpimo wa vuntshwa bya vona.

Loko Marhandza-teka a biwa hi nhloko ya xikolo Mabahandzula, u hela a kombela ku rivaleriwa. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi Marhandza-teka a ku: “**Ndzi khomeleni prinsipala. Ndzi swi phele ehansi**” (Magagane, 1992:15). Xivulavulelo xa “**ndzi khomeleni**” xi kombisa ku va a kombela ku rivaleriwa hi mbilu ya yena hinkwayo. Kasi xivulavulelo xa “**ndzi swi phele ehansi**” xi kombisa ku va a nga ha ta swi endla, leswi a a swi endla eku sunguleni.

Mutsari u humesela erivaleni ku yiva ka Marhandza-teka kun’we ni ku kanakana ka mufundhisi ku ya byela nhloko ya xikolo ku yivela ka Marhandza-teka exikambelweni xa ku hela ka lembe hi ndlela leyi:

A ha lwa na timbilu leswaku a nga swi endlisa ku yini,
Marhandza-teka a humesa buku ya Biology a sungula **ku jumbela** (Magagane, 1992:20).

Xivulavulelo xa “**a ha lwa na timbilu**” xi kombisa ku va mufundhisi loyi a fambisaka xikambelo a yima a nga swi tivi leswaku a nga endla yini hi mhaka ya Marhandza-teka. Kasi xa “**ku jumbela**” xi kombisa ku yivela ka Marhandza-teka.

Loko a hlamusela ku vindzuka ka Masitipile loko a ya pfluxela Marhandza-teka ejele u tirhisa xivulavulelo hi ndlela leyi: “Hi siku leri landzeleka, Masitipile **u bile Xibunu** a kongoma kwale enumber 4” (Magagane, 1992: 26). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va a vindzukile hi vurhonga loko a ya ejele.

Ku ondza ka Marhandza-teka loko a vuya hi le Hillbrow, efuleteni ya Bra Sam loko mana wa yena a lova ku hlamuseriwa hi mutsari hi ndlela leyi: “A swi nga hlamarisi loko

a nga ha n'wi tivi hikuva **Marhandza-teka... a ku sale nhloko ntsena**" (Magagane, 1992:58). Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku a a ondzile ku tlula mpimo.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa ku va Magagane a ri ni nyiko yo tirhisa swivulavulelo hi mfanelo leswaku a paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba yo tlula ya mavulavulele yo olova yo pfumala swivulavulelo.

6.1.2.2.6.3 Swihlambanyiso

Handle ka marito ni swivulavulelo leswi swi nga tirhisiwa laha henhla, Magagane u tirhisa na swihlambanyiso eka mapaluxele ya yena ya hungu. Leswi swi tikomba eka tsalwa hinkwaro. Ku ta hlawuriwa swingari swingani ku hlamuseriwa swona.

Mutsari u hlamusela ku tsandzeka ka Marhandza-teka ku yima loko thicara a nghena etlilasini hi ndlela leyi: "Tlilasi hinkwayo yi yimile hi milenge ku sala yena Marhandza-teka yexe **bya vondlo ra nghondho exisakeni**" (Magagane, 1992:2). Ku tsandzeka ka yena ku yima ku tsikiwa hi xifaniso xa "**vondlo**" leri ri tshamaka ri ri roxe exisakeni hikwalaho ko tsandzeka ku haha ni ku famba. Leswi swi tshikilela mhaka ya ku va a sala a tshamile a ri yexe loko vana lavan'wana va yima. Mhaka leyi yi kombisa ku va a nga ri na xichavo eka lavakulu.

Xihlambanyiso xi tlhela xi tirhisiwa ku paluxa ku nuha ka Marhandza-teka loko a ri karhi a hlanta. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi: "Ao mbvee, ku nuha, **ongwe i khuwana leri a ri cheriwile byalwa bya muqombhoti**" (Magagane, ibid.). Xihlambanyiso lexi xi kombisa leswaku a a nuha swinene. Riencisi ra "**mbvee**" ri tshikilela mpimo wa ku nuha ka yena.

Mutsari u tlhela a tirhisa xihlambanyiso loko a kombisa leswaku Masitipile a a rhandza kun'we ni ku yimelela Marhandza-teka hambiloko a swi vona leswaku u na xihoxo. Mutsari u ri: "Na ku vutisa leswaku u onhile yini a nga kalanga a vutisa hikuva n'wana wa kona **a khomiwa bya tandza**" (Magagane, ibid.). Xihlambanyiso lexi xi kombisa

ku va Marhandza-teka a rhandziwa ngopfu hi mana wa yena. Rirhandzu leri ri kombisiwa hi xifaniso xa "**tandza**" leri fayekaka hi ku olova.

Ku miyela ka Marhandza-teka loko Mabahandzula na Masitipile va ri karhi va n'wi tshinya ku hlamusela hi mutsari hi ndlela leyi: "... se **a a rhombile bya khomba yo xothela**, leyi na kona yi pfumalaka mudzabi" (Magagane, 1992:14). Xihlambanyiso lexi xi kombisa swinene ku va a miyerile a nga vuli na nchumu.

Ku voniwa kun'we ni ku kumiwa ka Marhandza-teka a ri karhi a yivela exikambelweni loko ku tsariwa Biology ya Mbhoma ku hlamuseriwa hi mutsari hi ku tirhisa xihlambanyiso a ku: "...**a khomiwile bya noyi a ri eku loweni**" (Magagane, 1992:21). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va a kumiwile leswi nga rivaleni a nga koti ku kaneta.

Loko a hlamusela ku chuha ka Marhandza-teka loko a kombela ekhoto ku tenga nandzu wa yena a ri ehandle, u ri: "...a kombela eka huvo a ri karhi **a rhurhumela bya rihlanga ra nambu** hi ku ka a nga tivi leswaku xikombelo xa yena xi ta amukeleka" (Magagane, 1992:33). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va a chuhile swinene.

Ku rila ka Magalafawa loko ku fununguriwa bokisi leri ri nga na ntsumbu wa Masitipile nsati wa yena exhibedhlele ku hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Magalafawa **a rila bya ricece** loko va funungula nsati wa yena exikandzeni ku vonisisa loko hakunene a ri yena (Magagane, 1992:49).

Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va a rila a nga miyeli tanihi n'wana loyi a ha ku velekiwaka.

Nkanelo lowu wu paluxa vuswikoti bya Magagane ku tirhisa xihlambanyiso ku nyika matimba eka leswi a swi vulaka. Leswi swi hambana ni mavulavulele layo olova ya timhaka ya masiku hinkwawo.

6.1.2.2.6.4 Maencisi

Ndlela yin'wana ya ku paluxa hungu ra tsalwa i ku tirhisa maencisi, lama a nga ma tirhisa eka tsalwa hinkwaro. Hikwalaho ka ku va ya tirhisiwile hi xitalo, ku ta hlawuriwa mangari mangani ku kaneriwa wona.

Mutsari u hlamusela ku nyenga ka Marhandza-teka loko a ya exipotweni xa ka Dutch hi ndlela leyi: "Ku suka hi nkarhi wa ku wisa ka xikolo, Marhandza-teka u lo **nyelenyele**, hi luya, a tiyela exipotweni xa ka Dutch" (Magagane, 1992:4). Riencisi leri ri kombisa ku va a famba a nga voniwi hi munhu. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela swiendlo swa Marhandza-teka hi ku tirhisa maencisi hi ndlela leyi:

Loko Masitipile a ku rivanti **gwavu**, Marhandza-teka u lo vhela a ku **gwada-gwada**, kwalaho nyangweni hi matsolo. A a tele hi tingati leti a ti huma enon'weni kasi hi tlhelo a a lo **pyi**, hi mahlanta ya byalwa. A o **mbvee**... onge i khuwana leri a ri cheriwile byalwa bya muqombhoti (1992:7).

Riencisi ra "**gwavu**", ri kombisa ku pfuriwa ka rivanti hi xihatla. Kasi riencisi ra "**gwada-gwada**", ri kombisa ku wa ka Marhandza-teka, Masitipile a nga ehleketanga nchumu. Riencisi ra "**mbvee**", rona ri kombisa ku nuha ka Marhandza-teka endzhaku ka loko a hlantile hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 6.1.2.2.6.3. Kasi riencisi ra "**pyi**", ri kombisa ku tala ka mahlanta lama. Mutsari u tlhela a ku:

Ku twa mana wakwe a n'wi yimelela,... u lo **kakatsuku**... a ringeta ku ya ekamareni. Loko a ku wa yima, o tlhela a ku ehansi **jhoo**, hi sululwani ra byalwa bya ka Dutch (Magagane, 1992:8).

Riencisi ra "**kakatsuku**", ri kombisa ku va a yima hi xihatla laha a nga wela kona. Kasi

ra “**jhoo**”, ri kombisa ku wa ka yena loko a ringeta ku yima leswaku a ta nghena endlwini.

Ku miyela ka Marhandza-teka loko Mabahandzula a ri karhi a hlamusela Masitipile hanyelo ra yena ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: “Marhandza-teka se a a lo **khodza-khodza-khodza**, bya khomba yo pfumala vadzabi” (Magagane, 1992:15). Riencisi leri ri kombisa ku va a miyela a nga hlamuli kumbe ku vulavula nchumu.

Mutsari u tlhela a hlamusela ku etlela ka Masitipile na Magalafawa loko va-Sithalala va vuyisa Marhandza-teka nivusiku. U tirhisa riencisi hi ndlela leyi: “Loko se va ha lo **badaa**, ekamareni byi nga si phaha vusiku byebyo, vo twa ku gongondza enyangweni” (Magagane, 1992:9). Riencisi leri ri kombisa ku va va ha lo pavalala va nga si khomiwa hi vurhongo.

Ku hangalaka ka vanhu lava a va ririsana na va-muti wa Magalafawa loko majaha ya ntlawa wa Makabasa ya tela ku teka nhundzu ya Magalafawa ku hlamuseriwa hi riencisi. Mutsari u ri:

Va te va ha tshandzana na vamakhelwana Masitipile loyi
a a dlawile, ho vona hiloko lava a va ri ehandle va ku
bamfee, va tsutsuma... (1992:39).

Riencisi leri ri kombisa ku hangalaka ka vona hi xinkarhana ku sala ku nga ri na munhu na un’we.

Mutsari u hlamusela ndlela leyi Masitipile a nga tsakama ha yona loko a cheleteriswa mati endzhaku ko titivala hikwalaho ka leswi Bra Sam a nga fona a koxa mali yo ringana R15 000.00 ya ku humesa Marhandza-teka eHillbrow hi ndlela leyi: “Va cheleterile Masitipile a ku **rhabya** (Magagane, 1992:48). Riencisi leri ri kombisa ku va a tsakama ku tlula mpimo.

Magagane i mutshila loyi a tirhisaka maencisi hi ndlela ya vutshila. Vuswikoti bya yena byi tikomba eka leswi swi nga kaneriwa laha henhla hikuva hungu ra tsalwa ra yena ri huma swinene hikwalaho ka wona.

Tani hilaha ku nga hlamuseriwa hakona laha henhla, swi le rivaleni leswaku ririmi ra tsalwa ri fuwile swinene. Magagane u ni vuswikoti bya yena eku paluxeni ka hungu hi ku tirhisa marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi.

6.1.2.2.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA U KHANYA MANI?**

Eka 6.1.1, hi kotile ku vona leswaku novhele leyi yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni nkongomelo wa yona. Ku tlhela ku kombisiwa leswaku vito ra tsalwa leri ri kombisa swin'wana swa leswi swi nga endzeni ka rona hambu muhlayi a nga si ri hlaya naswona eku thiyweni ka vito ra rona ku tirhisiwile xivutiso. Mutsari u tlhela a tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu ku paluxa hungu ra tsalwa ra yena. Nkoka wa vito ra rona wu kombisiwa swinene hikwalaho ka ku va leswi Marhandza-teka a endlaka swona swi vuya hi yena. Hilaha hi veke hi voneke hakona tsalwa leri ri kombisa minkongomelo yo hambana leyi nga hlamuseriwa eka 6.1.1 ni le ka 6.1.2.2.4. Eka mbangu wa tsalwa leri swi tikombile swinene leswaku timhaka ti humelela etindhawini ta le madorobeni. Eka ririmi hi vonile nyiko leyi mutsari a nga na yona yo tirhisa marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi eku paluxeni ka hungu ra tsalwa ra yena.

6.1.2.3. **RHUKUBYA RO SWOSWELA MBILWINI**

6.1.2.3.1 **KUNGU**

Hlupheka u kulela endyangwini wa vukriste, a loveriwa hi vatswari a ha ri ntsongo, a sala a hlayisiwa hi malume wa yena Mpotimpoti, a risa swifuwo a nga ngheni xikolo. Valungu va khamphani ya Simba Quix, lava tata wa Hlupheka a a tirha eka vona, va n'wi nyika mali yo tala leswaku a ta kota ku tihlayisa. Mpotimpoti na nsati wa yena

Makhawukana va sungula ku n'wi vengana, va n'wi xanisa hi ku n'wi tsona swakudya ni ku n'wi rhuma hambi maxele ya bihile. Va hela va vondzoka Hlupheka kutani Makhawukani a n'wi chelela chefu eswakudyeni, ivi Mpotimpoti a hetelela hi ku ya n'wi ndzondzometela exidziveni xa tingwenya, a pona ku dlawa hi tona, a balekela exilungwini ku ponisa vutomi bya yena.

Loko Hlupheka a ri exilungwini u xaniseka ku fikela loko a vuya, a tshama na Mufundhisi Phamela eka Xigalo, a hundzuka a va mukriste, a teka Dinani n'wana wa malume wa yena Mpotimpoti ku va nsati wa yena hi ku cata hi xilungu na xikriste. Hlupheka u hetelela a dzudzile vusiwana hinkwabyo, a va xifumi xo hlamarisa vanhu hinkwavo va ka Xigalo.

6.1.2.3.2 NKOKA WA VITO RA TSALWA

Vito ra tsalwa ra **Rhukubya** i xivulavulelo lexi xi vulaka ku tiyisela hambiloko swi vava. Nkoka wa vito leri i ku hi vikela leswi swi nga endzeni ka tsalwa, ku tiyisela ka Hlupheka ku xanisiwa hi Mpotimpoti na nsati wa yena Makhawukana. Leswi swi kombisa ku va vito leri ra Hlupheka ku ri xiyimeri lexi yimelaka vutomi bya Hlupheka laha hi kumaka leswaku vito leri ri yimela ku xaniseka ka yena evuton'wini.

Endzhaku ka loko Dinani a byerile Hlupheka leswaku vatswari va yena va kunguhata ku n'wi dlaya hileswi a nga na mali yo tala kun'we ni ku va a ponile ku dlawa hi chefu yo tala eswakudyeni swa yena hi twa a ku:

Mhaka leyi yi kotile xilondza lexi totiweke viriviri embilwini ya mina kasi hi tlhelo miri hinkwawo a wu tshavatana wu tlhela wu hlohlonya wonge a wu lo mbyindliwa hi riyada (Magagane, 1994:1).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku vava ka mbilu ya Hlupheka endzhaku ko byeriwa mhaka ya ku cheleriwa ka yena, a tlhela a nga swi tivi leswaku a nga endla yini handle ko tiyisela maxangu lewa.

Hilaha hi vuleke hakona, vito ra Hlupheka ri yimela ku xaniseka ka yena evuton'wini. Hi siku leri Dinani a nga yisela Hlupheka swakudya eku riseni, u n'wi kumile a ri karhi a rila hileswi va nga tlhela va n'wi chelela nakambe. Loko a ri karhi a n'wi khongotela leswaku a miyela leswaku va ta kota ku dya vuswa Dinani u ri:

Loyi a ku thyeke vito leri u fanele a byeriwile hi Xikwembu hikuva Xona Xa swi tiva leswi swi nga ta humelela un'wana na un'wana wa hina a nga si velekiwa laha misaveni (Magagane, 1994:24).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va ku xaniseka ka Hlupheka ku landzela vito ra yena.

Hlupheka u vile a kanya mbilu a hlamusela Mufundhisi Phamela leswaku Mpotimpoti u n'wi xanisa a tlhela a nga n'wi xaveli mpahla hambileswi ku tirhisiwaka mali ya yena. Mhaka leyi yi vavisile mufundhisi hikuva Hlupheka a a hlamusela mhaka leyi a ri karhi a rila. Hikwalaho a nge: "U nga rili Hlupheka. Vutomi bya wena byi landzela vito leri u siyeriweke hi vatswari laha misaveni (Magagane, 1994:29). Leswi swa ha tshikilela ku va vito ra yena ri yimela ku xaniseka.

6.1.2.3.3 **NKONGOMELO**

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku kombisa leswaku ku tiyisela swa pfuna kumbe ku vuyerisa evuton'wini. Hilaha hi nga vona hakona eka 6.1.1, Hlupheka u tiyisela ku xanisiwa hi Mpotimpoti na nsati wa yena Makhawukana kun'we ni Valungu lava a nga tirha eka vona ku fikela loko a ta kuma mali ya yena hinkwayo a va xifumi xo hlamarisa vanhu.

6.1.2.3.4 **SWIMUNHUHATWA**

Swimunhuhatwa swa tsalwa ra **Rhukubya** swi hlayile swinene. Eka nkanelo lowu ku hlawuriwa leswi swi landzelaka hikwalaho ka ku va swi ri swa nkoka eku paluxeni ka

hungu ra tsalwa leri: **Hlupheka**, ntukulu wa Mpotimpoti, **Makhawukana**, nsati wa Mpotimpoti na **Dinani**, n'wana wa Mpotimpoti wa xisati. Swin'wana swa swimunhuhatwa leswi swi vile swi xopaxopiwile hi Rikhotso hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.1.

6.1.2.3.4.1 Hlupheka

Hlupheka hi yena ximunhuhatwankulu xa tsalwa ra **Rhukubya**. Vito leri i xiyimeri lexi xi yimelaka ku xaniseka ka yena. Eka nhlamuselo ya kungu ra tsalwa kun'we ni le ka nkoka wa vito ra tsalwa hi vona leswi humelalaka onge hiloko swi kandzela leswi vito ra Hlupheka ri vulaka swona. Hambiloko a lumbetiwa timhaka leti hinkwato wa tiyisela. Hlupheka a nga nyikiwi swakudya swo ringanela emutini wa Mpotimpoti. Leswi swi endla leswaku loko a nyikiwa swakudya eka khamphani ya Simba Quix, a swi dya wonge hi mpfhuka a tswariwa a a nga si tshama a dya. Hlupheka u hlamusela mhaka leyi hi yexe a ku:

Ndzi swi werile ehenhla hi tlhuthu hikuva hi mpfhuka ndzi ku nhlo, a ndzi nga si tshama ndzi hoxa swakudya swo xawula hi ndlela yo tano enon'wini wa mina (Ngobeni, 1994:4).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va a dyile kahle a tlhela a xurha ku tlula minkarhi hinkwayo leyi nga hundza. Leswi swi nyanya ku paluxa mpimo wa ku xaniseka ka yena.

Hlupheka a a nga xaveriwi mpahla. Mali ya yena a yi xava swakudya, mpahla ya Mugiyu na Dinani, ivi yena a sarisa sweswi. Ku pfumala loku ka yena swiambalo ku hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Ndzi kurile hi xiburukwana xa khakhi na xihembana xa kona. A ndzi hamba ndzi kanyela xihembana loko buruku yi handzukile ndzi yi rhunga (Ngobeni, 1992:10).

Leswi swi kombisa ku pfumaleka ka yena swiambalo. Hi hala tlhelo swi tlhela swi kombisa mpimo wa ku hlakaleriwa ka yena.

Hlupheka u lumbetiwa ku va a dlayile ximanga na tihuku ta Makhawukana. Hileswaku hinkwaswo leswo biha a swi lumbetiwa yena. Hi rona siku leri ku nga dlayiwa ximanga na tihuku hi chefu leyi a yi ri ka vuswa lebyi Hlupheka a nga ti nyika Makhawukana u vile a n'wi holovela a ku:

Ku na wena xivangwa malokotswana-xiyani-wa-ngove-makala-ni-ku-fa! U gemberile ku yini ximanga xa mina xin'we xinene xa mhamba ke? Tihuku letimbirhi tona u ti sombherile ku yini minkolo xana? (Ngobeni, 1992:25).

Leswi swi kombisa swinene mpimo wa ku vengiwa ka Hlupheka emutini wa Mpotimpoti.

Hlupheka i ximunhuhatwa-nkandlandlamuko. Hilaha hi voneke hakona swiendlo swa yena swi kombisa ku va a ri munhu loyi a kotaka ku tiyisela hambu swi tika swinene. U tiyisela ku xanisiwa hi Mpotimpoti na Makhawukana kun'we ni Valungu lava a nga tirha vona, a kuma mali ya yena a hetelela hi ku teka Dinani ku va nsati wa yena. Endzhaku ko cata Dinani u ri:

Hlupheka ndzi ta ku rhandza hilaha ku nga heriki. Hi ta va swin'we emaxangwini hinkwawo ku kondza hi hambanyisa hi rifu (Ngobeni, 1992:88).

Ku xaniseka ka Hlupheka ku vangwiwa hi vito leri vatswari va yena va nga n'wi thya rona a nga si hundza emisaveni.

6.1.2.3.4.2 Mpotimpoti

Mpotimpoti malume wa Hlupheka i xisihalali eka tsalwa leri. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri ni nsele, tihanyi ni mona wa vuloyi. U xanisa ntukulu wa yena Hlupheka

hi ku n'wi ba a nga onhanga nchumu. Hlupheka u hlamusela mhaka leyi a ku:

Ndzi te ndzi vekela mugotlo wo hetelela, a ku ndzi gi, hi voko ra ximatsi a sungula ku ndzi kwapa makatla ni milenge a ri karhi a ndzi tseketsela. Ndzi cangayerile lero ta cangayila ku pfumaleka ni wo ta ndzi lamulela (Ngobeni, 1994:16).

Nhlamuselo leyi yi seketela swinene mpimo wa tihanyi leti Mpotimpoti a nga na tona.

Mpotimpoti i munhu wa vunwa. U xisa Mufundhisi Phamela leswaku a ta engetela mali leyi tekiwaka eka majistarata leswaku va ta kota ku yi tirhisa yi tele. Vuxisi lebyi byi tikomba eka ndzimana leyi yi nga laha hansi:

Ndzi kombela leswaku mi bula na va ka majistarata va engetela mali leyi mi yi kumaka hi n'hweti yi tlarihanyana ku ri hi ta kota ku kondletela ndzilo lowu alaka ku pfurha exitikweni (Ngobeni, 1994:12).

Nhlamuselo leyi yi kombisa vuxisi lebyilulu hikuva Mpotimpoti a a rhumiwile hi nsati wa yena Makhawukana ku ya byela Mufundhisi Phamela mhaka leyi.

Mpotimpoti i munhu wa mavondzo. U vondzoka ntukulu wa yena Hlupheka hikwalaho ka leswi a nga na mali yo tala yo huma eka khamphani ya Simba Quix, a teriwa hi miehleketo yo n'wi dlaya hi ku n'wi mbombometela exidziveni xa tingwenya ku endlela leswaku a ta kota ku sala a tirhisa mali ya yena a nga karhatiwi hi munhu. Loko a nga si n'wi mbombometela hi twa a ku:

Namuntlha hi wona makumu ya wena kwala! U ta landza homu leyi khomiweke hi ngwenya, na wena u ta va swakudya swa xilalelo xa tona madyambu ya namuntlha! Tiva leswaku mali leyi yi nga eka Majistarata ndzi ta sala

ndzi yi tirhisa ni ndyangu wa mina! Mufundhisi wa wena ndzi ta n'wi sombha nhamu na yena loko o lava ku tsihalarisa na yena! Ku hava xihlangi na xin'we laha misaveni lexi xi nga va ka na mali yo tarisa leswiya! Famba u ya vikela vatswari va wena makungu wolawo! Famba! (Ngobeni, 1994:33).

Leswi swi kombisa mavondzo ni makwanga ya Mpotimpoti.

Leswi swi nga kaneriwa laha henhla swi kombisa ku va Mpotimpoti a ri ximunhuhatwan-kandlandlamuko. A ku vanga ni ku cinca-cinca evuton'wini bya yena. U ve na mahanyelo yo biha yo hanya hi ku xanisa Hlupheka ku sukela eku sunguleni ku ya fika emakumu hilaha hi nga vona hakona laha henhla. U hetelela a khomiwa a ya pfaleriwa ejele vutomi bya yena hinkwabyo.

Ku xaniseka ka Mpotimpoti kun'we ni ku pfumaleka ka ku rhula evuton'wini bya yena ku vangiwa hi mavondzo, makwanga, ni tihanyi leti a nga va na tona eka vutomi bya Hlupheka.

6.1.2.3.3 Makhawukana

Makhawukana, nsati wa Mpotimpoti i muluthanyi eka tsalwa leri. Swiendlo swa yena swi vanga rivengo exikarhi ka Hlupheka na malume wa yena Mpotimpoti. Makhawukana i munhu wa tihanyi, wo pfumala ntwela-vusiwana. U xanisa Hlupheka hi ku tshamela ku n'wi ba, a n'wi tsona swakudya, a arisa nuna wa yena Mpotimpoti ku n'wi xavela mpahla, a hetelela hi ku n'wi rhuma hinkwako lomu a ku lavaka hambiloko ku titimela. Hi siku leri a nga hlwela ku pfuka hi twa Makhawukana a ku:

Swi lo yini u ngo etelelela ku fa ka wena Hlupheka!
Timbhongolo ti ta dya xivala namuntlha leswi ri ngo ka ri ba
dina wa ha lo nakanaka! Hatlisa u ta sungula hi ku ya
xavela vananga xinkwa va ta khula tiya loko va pfuka, u ta

vuya u pfula timbhongolo (Ngobeni, 1994:8).

Laha ku kombisiwa ku va Makhawukana a ri na mahanyelo yo biha. Hi hala tlhelo yi kombisa ku va Makhawukana a rhandza swinene vana va yena.

Makhawukana u tlhela a kombisiwa a ri ni mavondzo ni makwanga. A nga swi tsakeli leswaku Hlupheka a humelela evuton'wini. Loko Mufundhisi a ala ku engetela mali leyi a yi tekiwa eka majistarata u kombisa vumunhu bya yena bya hava hi ndlela leyi: "Mali a yi khomiwi hi swihlangi! Hi fanele ku yi tirhisa hina vatswari! (Ngobeni, 1994:13). Leswi swi kombisa swinene makwanga ni mavondzo lama a nga na wona. Leswi swi endla leswaku a chelela Hlupheka eswakudyeni kambirhi ivi loko a tsandzeka ku n'wi dlaya, a hlohlotela nuna wa yena Mpotimpoti ku ya n'wi ndzondzometela exidziveni xa tingwenya.

Makhawukana i ximunhuhatwa-ndlandlamuko. Ku hundzuka ka yena ku vangwa hi ku xaniseka loku ku nga va kona endzhaku ka ku khomiwa ni ku lova ka Mpotimpoti nuna wa yena. U nwa byalwa ku tlula mpimo, a tsandzeka ku hlayisa muti ku fikela loko wu wa. Dinani u hlamusela Hlupheka mhaka leyi hi ndlela leyi:

Malume wa wena u khotsiwile hikwalaho ka lunya leri a ku endleke rona. Mhani u hundzukile xindzendzele... Ku tiphina ka vona hi mali ya wena swi xaxile ku sukela lembe leri u nyamalaleke hi rona (Ngobeni, 1994:84).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene ku hundzuka ka Makhawukana hi ku hatlisa kun'we ni ku xaniseka ka yena. Ku tekana ka Hlupheka na Dinani ku kombisa swinene ku tsaka ka Makhawukana, ntsako lowu wu tikomba hi siku leri va nga cata hi rona. Hi twa Makhawukana a ku:

Thimbyalimbya-thimbyalimbya ku veleka i vukosi!
Chancha - chancha n'wananga! Ndzi ta tsala papila ndzi
posela tata wa wena ndzi n'wi byela leswaku u kurile

manuku u wansati! U ta ya n'wi kumela xitukulwana
(Ngobeni, 1994:87).

Leswi swi kombisa ku tsaka swinene ka Makhawukana.

6.1.2.3.4.4 Dinani

Dinani, rikotse ra Makhawukana na Mpotimpoti i ximunhuhatwa-mpaluxo. Ku sukela eku sunguleni u paluxiwa a ri ni mahanyelo lamanene. Vutomi bya yena byi kuceteriwa hi ku va a ri ni rirhandzu lerikulu eka Hlupheka. Dinani i mutsundzuxinkulu wa Hlupheka. Loko vatswari va yena va kunguhata ku dlaya Hlupheka kun'we ni ku n'wi endla leswo biha a a n'wi byela swi nga si humelela:

Hlupheka n'wana hahani, ndzi ku hlamusela mhaka leyi hikuva ndza ku rhandza. A ndzi tsakeli leswaku u wela ekhombyeni ndzi ku langutile... Manana na tatana va na kungu ro ku dlaya leswaku va ta sala va kuma mali leyi u yi nyikiweke hi Valungu va khamphani laha a ku tirha sirha tata wa wena. Va ri mali leyi a yi ku fanelanga hikuva wa ha ri ntsongo (Ngobeni, 1994:15).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va Dinani a rhandza Hlupheka swinene. Dinani u tlhela a kombisiwa a ri ni ntwela-vusiwana hikuva u yimelela Hlupheka loko vatswari va yena va n'wi ba a nga endlanga nchumu, a alela Makhawukana mana wa yena ku n'wi rhuma exitolo ni ku pfula timbhongolo loko ku titimela. Loko Makhawukana a n'wi rhuma exitolo ku ya xava xinkwa Dinani u ri:

N'wi - tshikeni a etlela ka mhani - u ta famba a ambarile yini leswi a nga riki na jesi na tintanghu ta xirhami xana? Pfuxani Mugiyu a ya xava hikuva yena u na tintanghu to sivela ku titimela hambu ya ri majesi u na wona, ma swi twa ka mhani... (Ngobeni, 1994:9).

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene mpimo wa rirhandzu leri Dinani a nga na rona ehenhla ka Hlupheka.

Dinani i ximunhuhata-ndlandlamuko. Hilaha hi nga vona hakona laha henhla, i munhu wo lulama, wa migingiriko swinene. Hi ku famba ka nkarhi hi vona a hundzuka eka mavonelo ya yena ya swilo evuton'wini. Ku hundzuka loku ku vangwiwa hileswi vatswari va yena va tshamelaka ku karhata Hlupheka. Laha u kombisiwa a ri munhu loyi a kotaka ku lawula xiyimo xa timhaka. Hilaha hi voneke hakona laha henhla u yimelela Hlupheka loko vatswari va yena va n'wi ba kun'we ni ku n'wi rhuma loko ku titimela. U hetelela hi ku n'wi yisela swakudya exihundleni ivi eku heleni ka tsalwa va tekana ku va nuna na nsati.

6.1.2.3.5 MBANGU

Timhaka ta tsalwa ra **Rhukubya** ti humelela emakaya laha ku humelelaka swilo swo tala swo fana na ku cheleriwa ka Hlupheka chefu eswakudyeni hi Makhawukana ni swin'wana leswi swi humelelaka kun'we ni le xilungwini laha ku kombisiwaka swinene timhaka ta ku xanisiwa ka Vantima, vumbabva, vugevenga ni swin'wana leswi swi humelelaka swo ka swi nga sasekanga. Tindhawu leti ti nga longoxiwa hi ndlela leyi: Muti wa Mpotimpoti eka Mavambe, Rivubye i mbangu wa le makaya, khamphani ya Simba Quix, John Vorster Square, Nyonghilandi, lokoxi ra Van Riebeek Park na jele i tindhawu ta le xilungwini.

Mbangu wa le makaya wu paluxiwa swinene hi ndyangu wa Mpotimpoti lowu nga etikweni ra ka Mavambe laha Hlupheka a nga kulela kona. Muti lowu wu tihlawula hikuva wu pfumaleka swa le mandleni. Loko Mpotimpoti na Hlupheka va fanele ku ya eka khamphani ya Simba Quix va pfumala mali ya mabazi. Hikwalaho Hlupheka a nge:

Malume Mpotimpoti a a nga tirhi Mulungu handle ko tihanyisa hi mali ya switamatisani ni matamani lawa a a ya xavisa. Nkingha wu vile kona wa leswaku hi ta khandziya hi yini ku ya exilungwini hikuva xavumbirhi a ku ri hava,

hambi na laha kaya xitiko a xi tlhengkile tihunyi ti lava no timeka. Mhisi a yi tlakurile tshuri (Ngobeni, 1994:3).

Xivuriso xa “**mhisi a yi tlakurile tshuri**” xi kombisa ku va ku ri ni ndlala leyikulu laha mutini.

Eka khamphani ya Simba Quix a ku tirha mufi, tata wa Hlupheka. Khamphani leyi yi le kusuhi ni le Messina. Valungu va yona kun'we ni vatirhi va vona i vanhu vo lulama swinene. Khamphani leyi hi yona leyi nga nyika Hlupheka mali yo tala endzhaku ka rifu ra tata wa yena. Loko va ri ehofisini ya Piet hi twa a ku:

Timbilu ta hina laha ka khamphani ya Simba Quix, ti pfurha malangavi ya ndzilo lowu onhaka ntsako hikwalaho ka xirilo lexi ngheneleke ndyangu wa ka Chauke. Ku na mali leyi hina va khamphani hi boheke, hi ku vona swi fanerile, ku sula mihloti ya vandyangu wa Shongani tani hileswi mufi a tirheke hi vutshembeki lebyinene malembe lawa yo tala ku kondza a nkhisamela ejokweni (Ngobeni, 1994:5).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va va ri na ntwela-vusiwana kun'we ni ku tshembeka.

John Vonster Square i ndhawu leyi nga le Joni, laha ku nga na tihofisi ta ka majistarata. Ku tirhisiwa nawu swinene eka tona. Hlupheka na Mufundhisi Phamela va hlambanyile kona hi siku leri va nga sayinela mali leyi humaka eka khamphani ya Simba Quix. Mpotimpoti a nga pfumeleriwanga ku sayinela mali leyi. Hlupheka u hlamusela mbangu lowu hi ndlela leyi:

Ehansi ka swiboho a ku tsariwile leswaku mali yi ta hamba yi tekiwa etihofisini ta majistarata wa le ka hina hi n'hweti hi mina ndzi ri na mufundhisi a ri na pasi ra yena ku kondza ndzi va na makume-mambirhi wa malembe loko ndzi ta va ndzi tekile ra mina pasi (Ngobeni, ibid.).

Leswi swi kombisa matirhele ya nawu wa le ka majistarata.

Nambu wa Rivubye i nambu lowu wu nga le tikweni ra ka Mavambe, ekusuhi ni muti wa Mpotimpoti. Nambu lowu wu na xidziva lexikulu. Xidziva lexi xa chavisa swinene hikwalaho ka khwati leri nga kona. Loko munhu a nghena eka xona wo makunyukuta kunene. Hi hala tlhelo xi na swikokovi leswi swi nga na khombo swo fana na tingwenya. Eka xidziva lexi hi laha Mpotimpoti a nga ya ndzondzometela Hlupheka leswaku a ta dyiwa hi tingwenya, yena na nsati wa yena Makhawukana va ta sala va tirhisa mali ya yena va nga kavanyetiwi hi nchumu. Mutsari u hlamusela ndhawu leyi loko Hlupheka a ku:

Nambu wa Rivubye wu rhendzeriwile hi mirhi yo tlhuma, byanyi ni tinhlanga leto leha. Riphasa-phala, swigatlu hi mixaka ya swona swi tele swi rhungana laha ko hambu xi ri xihloni xi nga ka xi nga manyukuti. Xidziva lexi a hi fanele ku ya njovela eka xona a ku pfumaleka na ko yima kona hikwalaho ka khwati leri xi rhendzeleke. Mati ya kona ya dzwiharile ro chavisa, ya tikomba ku ri ni swikokovi swa vukari lebyikulu (Ngobeni, 1992:31).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku chavisa swinene ka ndhawu leyi.

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa hi ndhawu ya Nyonghilandi laha Hlupheka a nga balekela kona endzhaku ko pona ku dlawa hi tingwenya exidziveni xa nambu wa Rivubye. Eka ndhawu leyi ku tshama Nabom, Mulungu loyi a nga tshungula Hlupheka laha a nga lumiwa hi ngwenya. Mulungu loyi u tirhisa vanhu ku tlula mpimo kambe a nga va holeli. Hikwalaho Hlupheka a helaka a ku:

Kunene ku ongoriwa ka mina hi Valungu lavaya a ku nga ri mafundza yo ndzi pfuna ntsena kambe a va rhandza ku ta ndzi endla rin'wana ra mahlonga ya vatirhi va vona (Ngobeni, 1994:37).

Nabom a nga hambananga ni Valungu lava a va xanisa vanhu exilungwini laha Hlupheka a a tsutsumile kona.

Hlupheka na Ntuce va lo na khomiwa va ya pfaleriwa ejele leyikulu ya Joni ya Motabiya. Laha ku pfaleriwa kona swigevenga ni makhamba. Ndhawu leyi ya chavisa swinene naswona ka xanisekiwa. Vanhu va gweviwa ku ya hi ku hambana ka milandzu ya vona. Ku ni swibochwa swa nkanu leswi swi lavaka leswaku loko munhu un'wana na un'wana a fika a endla ku rhandza ka swona. Hi kona laha Hlupheka na Ntuce va nga ya pfaleriwa kona endzhaku ko khomeriwa mapasi edorobeni ra Valungu ra Van Riebeeck Park. Hlupheka u hlamusela ndhawu leyi hi ndlela leyi:

Maphorisa ya lo na hi hoxa endzeni swi hi hlanganisa hi nhlamba ni swihahati. Hi forisiwa tilayini hi vutisiwa hi un'we-un'we leswi hi khomeriweke swona. Endzhaku ka sweswo hi cinisiwa leswi hi tweke va ku i xikuta (Ngobeni, 1994:63).

Nhlamuselo leyi yi kombisa ku va swibochwa leswi swi nga xaveleli munhu na un'we. Swi xanisa un'wana na un'wana loyi a kumekaka a nghena kona.

Tiko ra ka Xigalo na rona ri komba mbangu wa tsalwa leri. Laha hi kona Mufundhisi Phamela a nga rhurhiseriwa kona ku ta fambisa kereke leyi a ya ha ku akiwa. Timhaka ta tsalwa ti helelaka kona. Hlupheka u vuyela kona endzhaku ko pona ku dlayiwa hi tingwenya kun'we ni ku xanisiwa hi Valungu laha a nga tirha kona hinkwako. Loko se Hlupheka a cata na Dinani hi twa Mufundhisi Phamela a ku:

Ku sukela namuntlha wena Dinani Shivambu u ta sukela vatswari va wena u ya namarhelana ni nuna wa wena Hlupheka Chauke mi va ngati ni moya wun'we (Ngobeni, 1994:87-88).

Tindhawu hinkwato leti nga kaneriwa laha henhla ti paluxa timhaka leti humelelaka eka

tona. Timhaka ta tsalwa ti humelela etindhawini ta le makaya ni le xilungwini. Eka tindhawu leti ku humelela timhaka to hambana to fana ni ku rima, ku vengana, ku xanisiwa ka Vantima hi Valungu handle ka xidyoho.

6.1.2.3.6 RIRIMI

Ngobeni (1994) u ni nyiko yikulu yo tirhisa ririmi. Marito lama a ma tirhisaka ni ndlela leyi a ma veketelaka ha yona swi pfuneta swinene ku paluxa hungu ra yena hi ndlela ya matimba swinene.

6.1.2.3.6.1 Ntivo-marito

Mutsari wa tsalwa ra **Rhukubya** u ni nyiko yo tirhisa marito ya Xitsonga hi ndlela yo xonga. Leswi swi tikomba eka leswi swi nga kaneriwa laha hansi.

Mutsari u humesela erivaleni vukari bya Makhawukana loko a karihela Mpotimpoti leswaku a ta famba na yena ku ya teka mali ya Hlupheka eka khamphani ya Simba Quix. U tirhisa marito ya "**bava**" na "**khalakhasa**" hi ndlela leyi:

A a **bava** a tlhela a **khalakhasa** a va a vula leswaku swa antswa yena a famba na malume ematshan'wini ya mina (Ngobeni, 1994:4).

Marito lama ya paluxa swinene vukari lebyi vuriwaka. Ku tika ka mimpfumawulo ya marito lawa ku pfuneta ku paluxa mhaka leyi vuriwaka.

Ku tsandzeka ku famba ka Hlupheka endzhaku ko biwa hi Makhawukana hileswi a nga hlwela ku pfula timbhongolo hi ku rivatiwa hi ku etlela ku hlamuseriwa hi rito ra "**gobagoba**" hi ndlela leyi: "Ndzi bulumukile kwalaho ndzi tsutsuma hi ku **gobagoba** ndzi kongoma exivaleni" (Ngobeni, 1994:13). Rito leri ri kombisa mpimo wa ku tsandzeka ka yena ku tsutsuma.

Ku ya ka Dinani emahosi ka yindlu laha Hlupheka a nga tshama kona endzhaku ko biwa hi Mpotimpoti kun'we ni ku rhukaniwa hi Makhawukana ku paluxiwa hi rito ra “**ngungumela**” hi ndlela leyi:

Ndzi tile ndzi ta xalamuka exikandzeni loko ndzi vona Dinani a ta hi ku **ngungumela** laha a ndzi tshamile kona, eswandleni a tamerile nkambana wa vuswa ni matamani a ta ndzi nyika (Ngobeni, 1994:16).

Rito leri ri veka erivaleni mhaka ya leswaku a a endla mhaka leyi hi ku tumbela vatswari va yena.

Loko Hlupheka na Ntuce va ha ku baleka eka Nabom, enyonghilandi, a va nga vulavuli hi ku chava ku twiwa hi Valungu na varindzi. Ku famba ka vona ku hlamuseriwa hi marito ya “**ngwingwile**” ni ra “**chochovela**”. Mutsari u ri:

Hi **ngwingwile** mpfhuka wo leha hi nga vulavurisani hi ku chava ku twiwa endzhaku. A hi **chochovela** hi nhova (Ngobeni, 1994:44).

Marito lama ya kombisa swinene mafambelo yo tika, yo famba emunyameni, enhoveni.

Nkanelo lowu wu komba vutivi bya Ngobeni bya ririmi, ni vuswikoti bya ku tirhisa marito hi mfanelo ku paluxela muhlayi leswi a n'wi byelaka swona.

6.1.2.3.6.2 Swivulavulelo

Handle ka ku tirhisa marito hi ndlela yo hlawuleka, Ngobeni u tlhela a va ni vuswikoti byo tirhisa swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena. Leswi hi swi vona eka tsalwa hinkwaro. Ku ta tekiwa swingari swingani ku kombisiwa nkoka wa swona.

Loko tsalwa ri sungula mutsari u hlamusela ku chuha ka mana wa Hlupheka hikwalaho ka rifu ra nuna wa yena hi ku tirhisa xivulavulelo. Hlupheka u hlamusela a ku: “Khombo leri **ri tsemile nhlana** wa manana ri vuya ri n’wi vangela vuvabyi bya mbilu lebyi nga n’wi veketelangiki” (Ngobeni, 1994:1). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku tshwuka swinene ka mana wa Hlupheka hi mhaka leyi nga humelela.

Ku ka Mpotimpoti a nga koti ku hlaya swi tikomba loko a tsandzeka ku hlaya papila ro huma ka khamphani ya Simba Quix, leri ri nga tsaleriwa ndyangu wa mana wa Hlupheka. Hlupheka u hlamusela a ku: “Nhloko ya xikolo u fikile a n’wi nyika papila leri a nga tlhela a n’wi hlayela hikuva yena **a yo na yi xa**” (Ngobeni, ibid.). Xivulavulelo lexi xi kombisa swinene ku tsandzeka ka Mpotimpoti ku hlaya hikokwalaho ka ku va a nga dyondzanga.

Ku rhuketeriwa ka Hlupheka hi Makhawukana endzhaku ka loko Mugiyu n’wana wa yena a dyile swakudya swa Hlupheka leswi nga cheriwa chefu yo tala ku hlamuseriwa hi ndlela leyi: “Makhawukana u te loko a ku hi mima loyi, **a ndzi hoxa hi nhlamba yo chavisa**” (1994:20). Xivulavulelo lexi xi kombisa ku va a n’wi rhuketela swinene hikokwalaho ka ku va ku nga dyanga yena swakudya leswi nga cheriwa chefu.

Mutsari u tlhela a hlamusela ku tsandzeka ka Dinani ku byela Hlupheka xikungu xa vatswari va yena xa ku n’wi dlaya hikwalaho ka leswi a nga pfuka xikan’we ni mana wa yena va tlhela va longoloka loko a ya exikolweni. U tirhisa xivulavulelo loko Dinani a ku:

Ndzi tsandzekile ku **ku luma ndleve** nimixo hileswi ndzi
pfukeke xikan’we na mhani hi tlhela hi longoloka loko ndzi
ya exikolweni vona va ya enambyeni (Ngobeni, 1994:21).

Xivulavulelo lexi xi vula ku lemukisa munhu leswi nga n’wi tumbelela.

Nkanelo lowu wu nga laha henhla wu kombisa swinene ku va Ngobeni a ri ni vuswikoti

bya ku tirhisa swivulavulelo ku paluxa hungu ra yena. Timhaka leti a tiblyelaka muhlayi ti huma hi matimba hikwalaho ka swona.

6.1.2.3.6.3 Swihlambanyiso

Swihlambanyiso hi swin'wana swa leswi nga tirhisiwa hi xitalo eka tsalwa leri. Ku ta hlawuriwa swingari swingani ku hlamuseriwa nkoka wa swona. Swin'wana swa swihlambanyiso swi vile swi xopaxopiwile hi Rikhotso (2000) hilaha hi nga vona hakona eka 1.1.3.1.1.

Mutsari u hlamusela ku hlundzuka ka Mpotimpoti loko va ka majistarata va n'wi alela ku sayinela mali ya Hlupheka hikwalaho ka leswi a nga ri munhu wa nawu kun'we ni ku va a nga dyondzanga. Hlupheka u ri: "Kwalaho ndzi vona xikandza xa malume **xi basuluka tanihi nkwerha** a tlhela a dzuka na nyuku" (Ngobeni, 1994:5). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku hlundzuka ka yena ku tlula mpimo. Mpimo wa ku hlundzuka ka yena wu kandziyeriwa hi ku va a tlhela a dzuka na nyuku.

Xihlambanyiso xi tlhela xi tirhisiwa ku hlamusela vutomi bya timbyana ta Nabom, Mulungu loyi Hlupheka na Ntuce va nga tirha ka yena eNyonghilandi. Hluphela na Ntuce a va lava ku baleka. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Hlupheka a ku: "Phela timbyana leti **ti hanya tanihi maphorisa** loko ti ka ti pfuleriwa... ti hangalaka ni jarata hinkwaro (Ngobeni, 1994:42-43). Xihlambanyiso lexi xi kombisa ku va ti rindza ndhawu leyi tanihi maphorisa lama kotaka ku vona leswi hume lelaka vusiku ninhlikanhi.

Mutsari u tlhela a tirhisa xihlambanyiso loko a hlamusela ku tala ka vanhu lava nga khandziya xitimela xikan'we na Hlupheka na Ntuce. Hlupheka u ri: "...madzanadzana... ya wela kunene endzeni ka xona ku kota **tinyoxi leti lwetanaka ku nghena ebakwini ra vulombe**" (Ngobeni, 1994: 54). Xihlambanyiso lexi xi hi vumbela swinene xifaniso xa ku tala ka vanhu lava ni ndlela leyi va lwetanaka ha yona ku nghena exitimeleni.

Hlupheka na Ntuce va lo na kumiwa va nga ri na mapasi elokixini ra Van Riebeeck Park,

va khomiwa va ya pfalleriwa ejele, va xanisiwa swinene. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Hlupheka a ku:

A hi korhama hi khoma ehansi hi swandla,... hi kandziya hi minkondzo hi le swikunwanini xisuti xi ri ehenhla hi byeriwa ku tsutsuma. Hi endlisile xisweswo hi ri karhi hi chayeriwa **ongwe i xipano xa tihomu leti rimaka** (Ngobeni, 1994:63).

Xihlambanyiso lexi xi kandzela nhlamuselo leyi yi nyikiwaka hi Hlupheka leyi kombisaka ku va va twisiwa ku vava swinene.

Xihlambanyiso xi tlhela xi tirhisiwa ku hlamusela ku hlayiseka ka Hlupheka emutini wa Mufundhisi Phamela eka Xigalo. Mutsari u hlamusela mhaka leyi loko Hlupheka a ku: "Mufundhisi u ndzi khomile tanihi malembe lama hundzeke, **ku fana ni n'wana wakwe**" (Ngobeni, 1994:87). Xihlambanyiso lexi xi kombisa mpimo wa rirhandzu leri mufundhisi Phamela a nga na rona ehenhla ka Hlupheka. Loko hi landza hungu ra tsalwa, leswi swi kombisa swinene ni ku xaniseka ka yena eka malume wa yena.

Leswi swi nga kaneriwa laha henhla swi kombisa vuswikoti bya mutsari byo tirhisa swihlambanyiso ku fuwisa marungulele ya timhaka. Swihlambanyiso swin'wana swi vumbela muhlayi swifaniso swa le miehlekotweni swa timhaka leti vuriwaka.

6.1.2.3.6.4 Maencisi

Ngobeni (1994) u tlhela a tirhisa na maencisi ku xongisa hungu ra tsalwa ra yena. Mutsari u tirhisa riencisi ku hlamusela ku wa ka xipfalo xa lawu ra Hlupheka loko xi rahiwa hi Makhawukana. Hlupheka u hlamusela a ku:

Ndzi te nkarhi lowu ndzi koketelaka nkumba ndzi tikhumbarheta nhloko, hiloko ndzi twa xipfalo xa lawu xi ku **ngwendlele**, hi ku rahiwa hi nenge (Ngobeni, 1994:8).

Riencisi leri ri kombisa ku va xipfalo lexi xi rahiwa hi matimba xi endla huwa leyikulu. Ku wa ka yena hikwalaho ka leswi a nga ngenisa milenge hamimbirhi enengeni wun'we wa buruku ku hlamuseriwa hi ndlela leyi:

Buruku na rona hi ku ambala ndzi jahile, hi ku chava, ri ndzi phija ndzi ya ku **rhwe**, ehansi hileswi a ndzi ngenisile milenge enengeni wun'we wa rona (Ngobeni, ibid.).

Riencisi leri ri kombisa mpimo wa ku wa ka yena hi ndlela yo terisa vusiwana.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa maencisi a kombisa ku karhatiwa ka Hlupheka hi Makhawukana hi ndlela leyi:

Ndzi tekile ndyelo wa muladza ndzi fihlula ndzi nga si byi timbhongolo... Makhawukana a ta a lo ri **luvi**, laha a ndzi tshamile kona... a ndzi khoma hi xihembhana enhan'wini a ndzi dlidlimbeta ndzi ya ku **pfindzii**, ... gagu ra vuswa leri a ndzi khomile ri chupuka ri ya ku **tlatlalala**, lahaya ko taniya (Ngobeni, 1994:16)

Riencisi ra "**luvi**", ri kombisa mpimo wa ku hatlisa ka Makhawukana loko a kongoma laha ku nga tshama Hlupheka kona. Riencisi ra "**pfindzi**", ri kombisa ku wa ka Hlupheka a tlhela a yimisela na milenge ehenhla, kasi ra "**tlatlalala**", ri kombisa ku wela ekule ka gagu ra vuswa leri a a ri khomile.

Ku tsakama ka Hlupheka endzhaku ko wela egojini leri nga na mati loko a ha ku pona ku dlawa hi tingwenya enambyeni wa Rivubye ku hlamuseriwa hi mutsari loko Hlupheka a ku:

Ndzi fika kun'wana ndzo hojomela egojini ra mati leri tikombeke ri vangiwile hi vaceli va mbonga ndzi tlhela ndzi

ku **rhakabya!** (Ngobeni, 1994:18).

Riencisi leri ri kombisa mpimo wa ku tsakama ka yena nakambe.

Leswi swi nga hlamuseriwa laha henhla swi kombisa vuswikoti bya Ngobeni byo tirhisa maencisi ku paluxela vahlayi hungu ra tsalwa ra yena. Hungu leri ri huma hi matimba hikwalaho ka ku va maencisi ya encisa timhaka leti ti hlamuseriwaka hi wona.

Ku ya hileswi swi nga kaneriwa laha henhla, Ngobeni u swi kotile ku tirhisa ririmi hi ndlela ya vutshila ku paluxa hungu ra yena hi ku tirhisa marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi ku paluxa hungu ra yena.

6.1.2.3.7 **NKATSAKANYO WA TSALWA RA RHUKUBYA RO SWOSWELA** **MBILWINI**

Eka nkanelo wa novhele leyi hi kotile ku vona leswaku yi tihlawula hi ririmi ni marungulele ya timhaka kun'we ni timhaka leti mutsari a tsalaka hi tona. Vito ra tsalwa leri ri hi vikela leswi swi nga endzeni ka rona. Mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula laha a nga tirhisa ximunhuhatwankulu ku hlamusela hungu ra tsalwa. Nkoka wa kona i ku tshikilela timhaka leti vuriwaka. Hi vonile hilaha timhaka leti nga kaneriwa eka nkoka wa vito ra tsalwa ti pfunetaka hakona ku paluxa hungu ra tsalwa ku kombisa ku hi vikela swinene leswi humelelaka endzeni ka rona. Mbangu wa tsalwa leri i wa le makaya ni le xilungwini laha ku humelelaka timhaka to hambana. Eka xiphemu xa ririmi hi vonile vuswikoti bya mutsari bya ku ri tirhisa hi ndlela yo navetisa ni ku nyanyula vahlayi hi ndlela leyi a nga tirhisa ha yona marito, swivulavulelo, swihlambanyiso na maencisi ku paluxa hungu ra tsalwa hi matimba.

6.1.3 NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 6.1.1, eka ndzima leyi ku hlawuriwile matsalwa manharhu ku xopaxopiwa wona. Swivangelo swa ku hlawuriwa ka wona swi kombisiwile. Hi vonile hilaha nkoka wa mavito ya tinovhele leti ya pfunetaka hakona ku twisisa hungu ra tsalwa hambileswi kungu ra tsalwa rin'wana na rin'wana ri hlamuselaka xitori hi vuxokoxoko.

Eka minkongomelo ya matsalwa lama hi vonile leswaku rin'we ri nga va ni minkongomelo yo hlaya. Eka tsalwa ra **Nsuku** ku anakekiwa minkongomelo ya ku pfumaleka ka ku rhula ka misava hinkwayo ni lowu wu kombisaka leswaku vugevenga a byi hakeli. Hilaha swi tikombaka hakona, timhaka ta tsalwa leri i ta muxaka wa tona ti ri toxo eka vutsari bya Xitsonga. Eka tsalwa ra **U khanya mani?** Hi vonile minkongomelo ya mahanyelo yo biha lama hanyiwaka hi Marhandza-teka. U kombisa ni leswaku xinghananghana xa dlayisa, ku yingisa swi tlula magandzelo kun'we ni leswaku vugevenga a byi hakeli. Eka novhele ya **Rhukubya** ku kombisiwa minkongomelo ya mavondzo lama Mpotimpoti na Makhawukana va nga na wona eka mali leyi Hlupheka a nga na yona kun'we ni lowu kombisaka ku tiyisela ka Hlupheka ku xanisiwa hi Mpotimpoti, Makhawukana na Valungu lava a nga tirha vona.

Swimunhuhatwa swa matsalwa lama swi vumbiwile hi ndlela yo xonga swinene. Eka matsalwa ya **Nsuku** na **U khanya mani?** vatsari havambirhi va tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu, lawa, hilaha hi nga vona hakona ya tirhisiwaka hakanyingi eka vutsari bya tinovhele ta Xitsonga. Kasi eka tsalwa ra **Rhukubya** mutsari u tirhisa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula, hileswaku ximunhuhatwankulu Hlupheka hi xona xi rungulaka hungu.

Mbangu wa matsalwa lama wa hambana. Tsalwa ra **Nsuku**, hilaha hi voneke hakona eka 6.1.1 na le ka 6.1.2.1.5, ri tihlawula hi mbangu lowu katsaka Amerika, Afrika-Dzonga na lwandle ra Indian laha ku kombisiwaka timhaka ta vuxisi, vumbabva, vugevenga ni swin'wana. Eka tsalwa ra **U khanya mani?** mbangu i wa le xilungwini

ntsena. Hi vona ku tirhisiwa ka swidzidzirisi ku tlula mpimo etindhawini to hambana. Eka tsalwa ra **Rhukubya** mutsari u kombisa mbangu wa le makaya laha ku rimiwaka ni swin'wana. Kasi eka mbangu wa le xilungwini mutsari u kombisa swinene ku xanisiwa ni ku biwa ka Vantima va nga dyohanga nchumu.

Vatsari hi vanharhu ka vona va komba vutshila eku tirhiseni ka vona ririmi. Va ni nyiko yo hlawula marito ni ku ma tirhisa hi mfanelo.

NDZIMA YA 7

7.1 NKATSAKANYO WO ANGARHELA DYONDZO LEYI

7.1.1 MANGHENELO

Hilaha hi veke hi voneke hakona eka 1.1 na 1.1.2, xikongomelo xa dyondzo leyi a ku ri ku dyondza kun'we ni ku xopaxopa tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga ta vatsari vo hambana ku sukela loko novhele yo sungula yi hangalasiwile hi 1938, ku fikela lembe ra 1998 kun'we ni ku vona loko ku ri ni ku ya emahlweni eka vutsari bya tinovhele ta Xitsonga, ni leswaku ku ya emahlweni loku, loko ku ri kona i ka muxaka muni. Tinovhele leti ti kombisiwile eka 1.1.1.1 ku fikela eka 1.1.1.7.

7.1.2 LESWI SWI NGA KUMIWA EKA DYONDZO LEYI

- 7.1.2.1 Eka minxopaxopo leyi yi nga endliwa ehenhla ka tinovhele ta Xitsonga hi kumile leswaku leyi yi nga endliwa hi xitalo i ya tidyondzo ta Onasi. Ya tidyondzo ta Masitasi ni Vudokodela yi kayivela ku tlula mpimo.
- 7.1.2.2 Eka matimu ya tinovhele ta Xitsonga hi vonile hilaha ya hi pfunetaka hakona ku pimanyeta ntsengo wa tinovhele leti ti nga tsariwa ku sukela eka malembe ya 1938 ku fikela 1998.
- 7.1.2.3 Mayelana ni minkongomelo, tinovhele leti ti nga tsariwa ni ku hangalasiwa ku sukela eka malembe ya 1938-1939, 1940-1949, kun'we ni ta 1950-1959 ti paluxa minkongomelo ya vukriste, laha hakanyingi byi lwisanaka ni vutomi bya xintu. Kasi tinovhele ta ku sukela eka malembe-khume ya 1960-1969 ku ta fikela 1998 ti vulavula hi minkongomelo yo hambana yo fana ni ku tika ka timhaka ta vukati, vugevenga, ku vuyerisa ka ku tiyisela, ni yin'wana.

- 7.1.2.4 Eka tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama ya nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu ku nyikiwile nhlamuselo ya novhele, nxopaxopo wa matsalwa kun'we ni marungulele ya hungu. Eka swiphemu swo hambana leswi swi nga xopaxopiwa eka novhele yin'wana ni yin'wana ku nyikiwile tinhlamuselo ta **kungu**, **nkongomelo**, **ximunhuhatwa**, **mbangu** ni **ririmi**.
- 7.1.2.5 Hilaha hi veke hi vuleke hakona eka 2.1.1, 3.1.1, 4.1.1, 5.1.1 na 6.1.1, ku kombisiwile swihlawulekisi swo hambana swa tinovhele ta vatsari leti nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa eka dyondzo leyi. Hi vonile hilaha tinovhele ta **N'waninginingi** na **Nsuku** ti kombisaka hakona swihlawulekisi swa nkoka leswi ti tihlawulaka hi swona, swo hambana swinene ni swa letin'wana, laha hi nga kuma leswaku novhele ya **N'waninginingi** yi hambana ni letin'wana hikuva yi ri na xihlawulekisi xa vufokisi bya Khamisa. Kasi ya **Nsuku** yi kombisa nkongomelo lowu wu nga siki vaka kona eka vutsari bya tinovhele ta Xitsonga, wa vuxisi bya mfumo ni vugevenga bya xiyimo xa le henhla swinene ku katsa ni mbangu wa yona lowu katsaka matiko ya Amerika, Afrika-Dzonga na lwandle ra Indian leri nga tlhelo ra Durban.
- 7.1.2.6 Mathyelo ya mavito ya matsalwa lama ya hambana. Tinovhele ta **Sasavona**, **Murhandziwani**, **Masungi** na **Xisomisana** ti thiyiwile hi ku landza mavito ya swimunhuhatwankulu swa wona. Tsalwa ra **Masungi** ri hambana na laman'wana hikwalaho ka leswi ku nga na vito na xibumabumelo xa "**M'fana ka Maxele**". Eka matsalwa ya **N'waninginingi** na **Rhukubya** ku tirhisiwile xivulavulelo eku thyeni ka mavito ya wona. Eka tsalwa ra **Madyisambitsi** ku tirhisiwile vito leri nga riviti-nkatsano eku thya vito ra rona. Kasi ya **Xona hi xihi?** na **U khanya mani?** Ku tirhisiwile xivutiso. Eka tsalwa ra **N'wana wa tinhlalu** ku tirhisiwile xiyimeri lexi yimelaka Xaniseka ni ku xaniseka ka yena. Eka tsalwa ra **Nsuku** ku tirhisiwile ribumabumeri ra rifuwo leri kombisaka ku va nsuku

lowu wu nga ri wa munhu.

- 7.1.2.6 Hilaha ku nga hlamuseriwa hakona eka 2.1.1, 3.1.1, 4.1.1, 5.1.1 na 6.1.1, eka matsalwa lama nga hlawuleriwa ku xopaxopiwa laha ku tirhisiwile marungulele yo hambana ya hungu. Tinovhele ta **Xisomisana** na **Rhukubya** ti hambana na letin'wana hinkwato hikwalaho ka leswi ku nga tirhisiwa marungulele ya hungu ya munhu wo sungula kasi eka letin'wana ku tirhisiwile marungulele ya hungu ya munhu wa vunharhu ya nga wona lama tirhisiwaka hakanyingi hi vatsari va matsalwa.
- 7.1.2.8 Eku kaneleni ka nkoka wa mavito ya matsalwa lama hi vonile hilaha man'wana ya wona ya hi vikelaka hakona timhaka leti humelelaka endzeni ka wona hi nga si ya hlaya. Leswi swi kombisa ku va vatsari va ri ni vutshila swinene.
- 7.1.2.9 Mayelana ni mavumbelo ya swimunhuhatwa, eka matsalwa lawa yo sungula ku tala ku va swimunhuhatwa swi hlamuseriwa, matshan'weni ya ku va vahlayi va swi vona hi ntirho ni ku swi twa hi ku vulavula. Eka tsalwa ra **Murhandziwani**, swin'wana swimunhuhatwa swi vumbiwa swinene hi ku va hi vona mintirho ya swona ni ku swi twa swi vulavula.
- 7.1.2.10 Hilaha hi nga vona hakona eka 2.1.2.1.5, 2.1.2.2.5, 3.1.2.1.5, 3.1.2.2.6, 3.1.2.3.6, 4.1.2.1.6, 4.1.2.2.6, 5.1.2.1.6, 5.1.2.2.6, 6.1.2.1.6, 6.1.2.2.6 na le ka 6.1.2.3.6, ririmi eka matsalwa hinkwawo ri fuwile swinene. Vatsari hinkwavo va swi kotile ku tirhisa swiga-ririmi swo hambana, swikhavisa-ririmi ni swin'wana ku paluxa hungu ra matsalwa ya vona hi ndlela ya vutshila. Hi ndlela leyi va kota ku fikisela muhlayi hungu hilaha swi faneleke hakona.
- 7.1.2.11 Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu a ku ri ku vona loko ku vile ni ku ya emahlweni eka vutsari bya tinovhele ta Xitsonga loku ku nga sungula ku tikomba swinene ku sukela eka malembe-khume ya 1960-

1969 hileswi nhlayo ya tinovhele yi nga va mune loko ku pimanyisiwa ni ta malembe-khume ya 1930-1939, 1940-1949, ni ya 1950-1959. Eku xopaxopeni ka tinovhele leti hi kumile leswaku matsalwa ya B.K.M. Mtombeni ya **Mibya ya Nyekanyeka** na **Ndzi tshikeni** hambileswi leyi ya vumbirhi yi nga hlawuriwangiki ku xopaxopiwa eka dyondzo leyi, ti kombisa swinene malukele ya kungu, matirhiselo lamanene ya ririmi kun'we ni vumunhuhati, hilaha Bill na Masunga (1983) va nga hlamusela hakona. Ku ya emahlweni loko ku tlhela ku tikomba nakambe hi vuyimeri lebyi nga tirhisiwa eka matsalwa ya **Rhukubya, N'wana wa tinhlalu** na **Mibya**, laha ku nga tirhisiwa swinene vuyimeri bya mavito ya swimunhuhatwa swa wona. Eka minkongomelo ya tona hi vonile hilaha vatsari va nga sungula ku tsala hi minkongomelo yo hambana ni ya vukriste yo fana ni tipolitiki, vuxisi, vugevenga, vudlakuta ni yin'wana ku kombisa ku hluvuka loko ku nga kona hi tlhelo ra minkongomelo ya tinovhele leti. Hambileswi tinovhele leto sungula a ti thyiwa mavito hi ku landza mavito ya swimunhuhatwankulu swa tona, ku vile ku va ni nhluvuko hileswi eka novhele ya **Masungi** ku nga tirhisiwa na xibumabumelo xa **M'fana ka Maxele**. Tsalwa ra **Nsuku** ri kombisa mbangu lowu nga siki vaka kona eka vutsari bya Xitsonga kun'we ni nkongomelo wa rona wa vugevenga bya xiyimo xa le henhla.

7.2 SWIBUMABUMELO

Hambileswi tinovhele ta Xitsonga ti nga tsariwa ti hlayile swinene ku ta fikela sweswi, minxopaxopo ya tona ya pfumaleka swinene ka tibuku leti vulavulaka kumbe ku paluxa swo karhi hi tinovhele ta Xitsonga kun'we ni ku kayivela swinene ka milavisiso ya tidyondzo ta Masitasi na Vudokodela hilaha hi voneke hakona eka 1.1.3.2 na 1.1.3.1.3.

8. TIBUKU LETI NGA TIRHISIWA

8.1 TIBUKU LETI NGA XOPAXOPIWA

- Baloyi, S.J. (1949) : **Murhandziwani**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.
- Chauke, W.R. (1992) : **Nsuku wa mina**, Readwell Publishers, Pietersburg.
- Khosa, T. H. (1978) : **Madyisambitsi**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Magagane, M.G. (1992) : **U khanya mani?**, Kagiso Publishers, Pretoria.
- Maluleke, D. R. (1987) : **Xona hi Xihi?**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Maluleke, M. J. (1982) : **N'wana wa tinhlalu**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Marivate, D.C. (1938) : **Sasavona**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.
- Mtombeni, B. K. M. (1966) : **Mibya ya Nyekanyeka**, Better Boeke, Pretoria.
- Ngoveni, M. T. (1994) : **Rhukubya ro swoswela mbilwini**, Macmillan Boleswa, Manzini, Swaziland.
- Ntsan'wisi, H.W.E. (1954) : **Masungi M'fana ka Maxele**, Educum Publishers, Johannesburg.

Thuketana F. A. (1968) : **Xisomisana**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.

Thuketana, F.A. (1978) : **N'waninginingi ma ka tindleve**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.

8.2 TIBUKU LETI TI TSHAHIWEKE NI TIN'WANA

Abercrombie, C. (1960) : **Principles of Literary Criticism**, High Hill Books, London.

Abrams, R.L. (1993) : **A Glossary of Literay Terms**, D.S. Nortton and P. Rhuston, United States of America.

Babane, M.T. (1992) : **Nxopaxopo wa Tsalwa ra Xisomisana ra F.A. Thuketana**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.

Barnhart, C.L. na
Barnhart, R.K. (1987) : **The World Book Dictionary, Vol. 1**, World Book, Inc, London.

Beauchamp, R.F. (1969) : **The Structure of Literature: A Guide for Teachers**, Connecticut, American Education Publishers, U.S.A.

Bill, M.C. na
Masunga, S. H. (1983) : **Mbita ya Vutivi**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.

Brook, C.,

- Purser, T.T. Na
Warren, R.P. (1975) : **Approach to Literature**, Prentice Hall, Inc, New Jersey.
- Caserio, R.L. (1979) : **Plot, Story, and the Novel: From Dickens and Poetry to the Modern Period**, Princeton University Press, New Jersey.
- Chauke, B.A. (1992) : **Fenya eka Tsalwa ra Thuketana F.A. ra N'waninginingi ma ka tindleve**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Chauke, M.S. (1965) : **Nkatanga i Dlakuta**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Chauke, M. T. (1998) : **Some Narratological Features of the Novels of F. A. Thuketana**, Unpublished M. A. Dissertation, RAU, Braamfontein.
- Chauke, O. R. (1998) : **The Novels of M. J. Maluleke**, Unpublished M.A. Dissertation, RAU, Braamfontein.
- Chauke, W. R. (1983) : **Ndzi ta n'wi kuma**, De Jager HAUM, Pretoria.
- Chauke, W.R. (1994) : **Mihlovo ya Ntwanano**, Juta and Co, Ltd, Kenwyn.
- Cohen, B.B. (1973) : **Writing About Literature**, Foresman and Company, England.

- Conrad, J. na
Newhouse, N.H. (1966) : **Literature in Perspective**, Evan Brothers Limited, London.
- Forster, E.M. (1974) : **Aspects of the Novel**, Edward Arnold, London.
- Fowler, R. (1987) : **A Dictionary of Modern Critical English**, Routledge and Kegan Paul, London.
- Funk na Wagnalls (1980) : **Standard Desk Dictionary Volume 2**, Limpingcott and Crowell, United States of America.
- Gray, M. (1989) : **A Dictionary of Literary Terms**, York Press, Longman Group, Hong Kong.
- Hawthorn, J. (1991) : **Studying the Novels: An Introduction**, Edward Arnold Publishers, London.
- Harris, T.L. na
Hodges, R.E. (1995) : **The Literary Dictionary: The Vocabulary of Reading and Writing**, International Reading Association, New York.
- Heese, M. na
Lawton, R. (1988) : **The Owl Critic: An Introduction to Literary Criticism**, National Book Printers, Great Britain.

- Hendry, J.O. (1997) : **Word Smith: An Approach to Short Story Study**, Maskew Miller, Longman, Ltd, Cape Town.
- Hornby, S.A. (1989) : **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**, Oxford University Press, Great Britain.
- Kennedy, X.J. (1987) : **Literature: An Introduction to Fiction, Poetry and Drama**, Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois, London.
- Khosa, T. H. (1979) : **Manyunyuy ya Xitsotso**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Khosa, T.H. (1995) : **Mulunguntima**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Khubayi, F.F. (1997) : **Vumunhuhati (Characterization) eka Tsalwa ra Mulunguntima**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Leighton, J.M. (1967) : **Poetry and Ritual**, Rand Afrikaans University, Johannesburg.
- Lubbock, P. (1968) : **The Craft of Fiction**, Jonathan Cape Publishers, London.
- Mabunda, N.E. (1995) : **Feminizimi eka Matsalwa ya Xitsonga**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.

- Mabunda, P.N. () : **Nkoka wa malaphurophizimi (malapropism) eka mavumbelo (characterization) ya Khegu eka tsalwa ra F.A. Thuketana ra N'waninginingi ma ka tindleve**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Mahuhushi, M.A. (1970) : **Xikotikoti wa Matshotsho**, Better Books, Pretoria.
- Maluleke, M.J, (1998) : **Ximakwa xo ká meno**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Maluleke, R.P. (1997) : **Hakelo ya swiendlo (Poetic Justice) eka tsalwa ra Nsuku wa mina hi Chauke W.R.**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Maluleke, F.H. (2000) : **Semiyotiki eka tsalwa ra Nsuku wa mina ra W.R. Chauke**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Mametje, R.S. (2000) : **Xitayili eka tsalwa ra Ndza tisola n'wananga ra I.S. Shabangu**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Marivate, C. T. D. (1983) : **Mbalango wa matsalwa ya Xitsonga**, De Jager HAUM, Pretoria.
- Marivate, C.T.D. (1994) : **Content and Plot Structure of Tsonga**

Folktales, UNISA, Pretoria.

- Mashele, M.E. (1998) : **Nkoka wa swivulavulelo eka matsalwa ya Masungi M'fana ka Maxele na Xikotikoti wa Matshotsho**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Masinge, R. (1983) : **Characterization in N'waninginingi ma ka tindleve by F.A. Thuketana**, Unpublished Honours Research Paper, UNISA, Pretoria.
- Mathebula, G.P. (1998) : **Mpimanyiso wa mapaluxelo ya swiphiso swa lavantshwa eka matsalwa ya U khanya mani? na Mihlovo ya Ntwanano**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Mathivha, M. E. R. (1972) : **A Survey of the Literary Achievements in Venda (A Descriptive Study From the Earliest Beginning up to 1970)**, Unpublished D. Lit. et phil., UNIN, Sovenga.
- Mdumela, T.A. (1992) : **Time Relation in T.H. Khosa's Novel Manyunyu ya Xitsotso**, Unpublished Honours Research Paper, UNISA, Pretoria.
- Mgiba, N. R. (1995) : **Vutomi i Vhilwa**, Heinemann Publishers, Sandton.
- Mlangeni, S.G. (1994) : **Nxopaxopo wa tsalwa ra Hi ya kwihi? ra M.J. Maluleke**, Unpublished Honours

- Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Msimeki, B.E. (1998) : **Characterization in Murhandziwani and Manyuny ya Xitsotso**, Unpublished M.A, Dissertation, RAU, Braamfontein.
- Moloi, A.J.M. (1974) : **The Southern Sotho Novel: A Study of its form, theme and expression**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Muhlohlonyi, H. S. (1992) : **Mbalango wa minkongomelo ya matsalwa ya Xitsonga**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Sovenga.
- Muir, E. (1963) : **The Structure of the Novel**, The Hogarth Press, London.
- Ndhambi, E. P. (1950) : **Mambuxu**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.
- Ngoveni, M. W. (1996) : **Swihundla ehansi ka malwangu**, Capricorn Books, Cape Town.
- Nkondo, C. P. N. (1986) : **A hi Twiseni Matsalwa**, Morester, Pietersburg.
- Nkwini, T.O. (1998) : **Nthathelo (Exaggeration) tanihi ndlela yo paluxa hungu eka tsalwa ra Xona hi xihhi?**, Unpublished Honours Research Paper.

- Nkuzana, K.J. (1981) : **Characterization in Mtombeni's Ndzi tshikeni**, Unpublished Honours Research Paper, UNISA, Pretoria.
- Nkuzana, K. J. (1996) : **A Critical Assessment of B. K. M. Mtombeni's Creative Works**, Unpublished D. Lit. et phil., UNISA, Pretoria.
- Nxumalo, J. (1992) : **Xitayili xa H.S. Mnisi eka matsalwa ya yena ya Vurhena byakwe na Ntukulu wanga Yedwa**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Nxumalo, W.S. (1997) : **Nkucetelo wa nxambilo (migrant labour system) eka swin'wana swa swimunhuhatwa swa matsalwa ya Ndlandlalati ya Malenga hi A.D. Mahatlane na Nkhavi wa le Ndzhaku hi N.B. Mkhari**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Pretorius, W.J. na Swart, J.H.A. (1988) : **Teaching African Literature**, UNISA, Pretoria.
- Rikhotso, R.M. (2000) : **Vuyimeri eka tsalwa ra Rhukubya ro swoswela mbilwini**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Rimon-Kenan, S (1983) : **Narrative Fiction: Contemporary Poetics**, Routledge, New York.

- Ritshuri, G. A. (1984) : **Ndzi tsandzekile**, Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein.
- Roberts, V.E. (1977) : **Writing Themes About Literature**, Prentice Hall, Inc, New York.
- Ruth, C. na
Hopton, M. (1992) : **The Cassel Dictionary of Literary and Language Terms**, London.
- Scannel, V. (1978) : **How to Enjoy Novels**, Judy Piatkus, London.
- Scott, A.F. (1957) : **The Poetic's Craft**, Cambridge University Press, London.
- Schreiber, S.M. (1965) : **An Introduction to Literary Criticism**, Pergamon Press, Oxford, London.
- Selden, R. (1986) : **A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory**, The Harvest Press, Brighton.
- Serudu, M.S. (1993) : **The Novels of O.K. Matsepe**, J.L. Van Schaik, Pretoria.
- Shabangu, H.T. (1992) : **Vumunhuhati eka tsala ra T.H. Khosa ra Manyunyu ya Xitsotso**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.

- Shabangu, I.S. (1991) : **Ndza tisola n'wananga**, Shuter and Shooter, Gazankulu.
- Shaw, H. (1972) : **Concise Dictionary of Literary Terms**, McGraw-Hill, New York.
- Shilubane, J. (1996) : **Ririmi ra tsalwa ra Ndzi tshikeni**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Simango, S.E. (1997) : **Ntlimbo (Conflict) eka tsalwa ra Switshongo swa le vukosini ra M.W. Ngobeni**, Unpublished Honours Research Paper, UNIN, Pietersburg.
- Wellek, R. na Warren, A (1975) : **Theory of Literature**, Penguin Books, Ltd, U.S.A.
- Webster, M. (1989) : **Webster's Encyclopaedic Unbridged Dictionary of the English Language**, Gramercy Books, New York.
- White, L. na Conzens, T (1984) : **Literature and Society in South Africa**, Maskew Miller, London.